

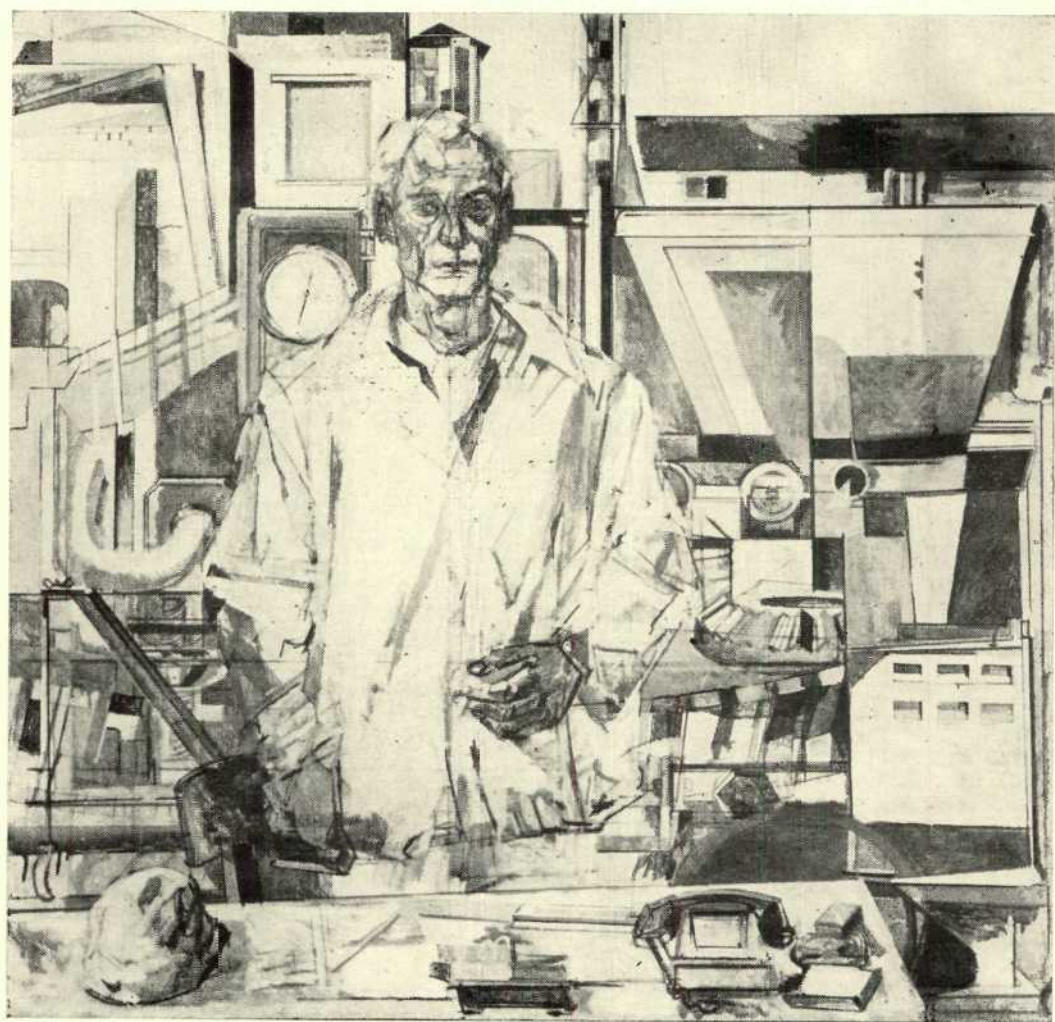
LOOMING

MÄI 1971

EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HÄALEKANDJA

5

Henn Roode

Inimene ja tehas (Õli) 1970

LOOMING

KIRJANDUSLIK
JA ÜHISKONDLIK/
POLIITILINE
AJAKIRI

Eesti NSV Kirjanike Liidu häälkandja

5 MAI 1971

BOOMING

KIRIXINDUSLIK
AVRUSTI ONDLIK
POLITILINE
AJAKISI

See the NEW Kipchik Line in the morning

NEW KIPCHIK

Kaugelenägev tegevusprogramm

Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIV kongress on seljataha jäänud. Kuid kongressi poolt kavandatud gigantse tegevusprogrammi täitmisel seisab kõik alles ees. Pole ühtki põhilist tegevusala, mille olukorda poleks kongressil arutatud, mille arenguperspektiivide kohta poleks kongress oma suunavat sõna öelnud. Kongressi vaateväljast ei jäänud kõrvale ka kirjandus ja kunst.

Ideoloogilise töö küsimused seisid kongressil üldse ühel kesksel kohal. See on ka täiesti mõistetav, sest suurt eesmärki — kommunismi — pole võimalik saavutada, ilma et inimene ise väga paljus ei muutuks, edasi ei areneks, ümber ei kujuneks. Kongressi aruandekõnes rõhutatigi, et ilma kultuuri, hariduse ja ühiskondliku teadlikkuse kõrgema tasemetä, inimeste sisemise küpsuseta on kommunism võimatu, nii nagu ta on võimatu ka ilma vastava materiaaitehnillise baasita.

Ideoloogilisi küsimusi pole võimalik vaadelda lahus tööst, mida inimesed teevad materiaalse tootmise sfääris. Maailma on siginenud aga «teoreetikuid», kes igasugusele, nii füüsilisele kui ka vaimsele tööle tootmises vaatavad ülalt alla kui mitteloovale tegevusele, tegemata seejuures vähimatki vahet kapitalismi ja sotsialismi vahel. Pole puudust ka niusuguseist «asjatundjaist», kes väidavad, et sotsialistliku korra juures pole üldsegi võimalik tööd kõrgel kaasaegsel teaduslikul tasemel organiseerida ega inimestes huvi oma võimete täieliku kasutamise ja arendamise vastu äratada. Tuhandeile faktidele, mis kinnitavad, et just sotsialism loob järjest avaramad tingimused meeipäraselt valitud vabaks loovaks tööks, vaatavad nad läbi sõrmede. Pisutki üksikasjalikum süvenemine kongressi materjalidesse peaks veenma igauht, kes eelarvamusteta läheneb probleemidele, et sotsialistlik riik rajab plaanipäraselt tingimusi, mis tagavad inimeste eelduste, kalduvuste, võimete ja annete igakülgse arendamise. Seda nii tootmissfääris kui ka teistes inimtegevuse valdkondades.

Kunstnik, kes tõepoolest tahab mõista inimest, avada tema tunde- ja mõtte- maailma, tema käitumise tõukemotiive, kes püüab tungida inimese olemasolu mõttesse, ei saa sulgeda silmi elu tegelikkuse ees, meie nõukogude ühiskonnas toimuvate majanduslike ja sotsiaalsete protsesside ees. Keskkomitee aruandekõne, mille esitas kongressile Keskkomitee peasekretär Leonid Brežnev, ja kongressi resolutsioon, mis võeti vastu selle aruande põhjal, Ministrite Nõukogu esimehe Aleksei Kossõgini ettekanne ning kongressi direktiivid rahvamajanduse arendamise uue viie aasta plaani kohta ja muud kongressi materjalid aitavad paremini mõista meie ühiskonnas toimuvaid protsesse, seda, mida on rahvamajanduses ja kultuurielus juba saavutatud ja mida on edaspidi tarvis teha, milliseid teid pidi liigub meie ühiskond inimkonna suure eesmärgi, kommunismi poole. Kongressil toodi arvude ümberlukkamatus keeles esile eelmise, kaheksanda viisaastaku saa-

vtutused tööstuses, põllumajanduses ja teistes rahvamajandusharudes, mis tõendavad, et majandus on kavandatud rööbastel plaanikindlalt edasi arenenud. Eelnenud töö tulemusena erineb meie rahvamajandus praegu mitmeti oma arengu varasematest etappidest. Nüüd on loodud tohtu majanduslik võimsus, mille aluseks on paljude tootmisharudega tööstus ja sotsialistlik suurpõllumajandus, kiiresti arenev teadus ning tööliste, spetsialistide ja juhtivate majandustöötajate paljumiljoniline kvalifitseeritud kaader. Tänapäeval on reaalne püstitada niisuguseidki ülesandeid, millest eelmiste viisaastakute ajal võidi ainult unistada. Nüüd on palju rohkem võimalusi rakendada jõudu ja vahendeid ka nende probleemide lahendamiseks, mis on seotud inimeste heaolu tõstmisega. «Viisaastaku peamine ülesanne seisab selles,» öeldakse kongressi resolutsioonis, «et garanteerida rahva elujärje ja kultuuritaseme tunduvtõus, sotsialistliku tootmise kiire arengutempo, selle efektiivsuse suurendamise, teaduse ja tehnika progressi ning töövõiljakuse kasvu kiirendamise alusel.» Kongress rõhutas, et kurss rahva heaolu tõstmisele määrab mitte üksnes üheksanda viisaastaku peamise ülesande, vaid ka meie maa majandusliku orientatsiooni üldse pikema aja peale. Partei poolt kavandatud plaanides on ette nähtud töötajate rahaliste tulude edasine suurenemine, seisku see siis madala- ja keskmise palgaliste töötajate kategooriate palgamäärade tõstmises, omaaegsete riigilaenuvde väljamaksmises, lasteabiraha suurendamises, vanaduspensioni alammäärade tõstmises, kõrgemate ja keskeriõppeasutuste stipendiumimäärade suurendamises või muudes abinõudes. Kuna rahva sissetulekud kasvavad, siis pööratakse erilist tähelepanu ka sellele, et laiendada toidu- ja tarbekaupade tootmist ja parandada elanikkonna elukondlikku teenindamist. Kõrvuti sellega arendatakse senisest veelgi hoogsamalt elamuehitust ja tehakse palju muudki, mis aitab parandada inimeste elutingimusi. Partei on püüelnud ja püüdleb selle poole, et meie maal oleks inimestel kõige parem elada ja töötada.

On loomulik, et kongressil arutati põhjalikult seda, kust on võimalik leida ressursse ning vahendeid kõikide beade ja vajalike plaanide realiseerimiseks. Siin hakkab mängima peamist osa tootmise efektiivsuse suurendamine. Näiteks tööstuses peab töövõiljakuse tõstmine andma 87—90 protsenti kogu tööstustoodangu juurdekasvust. Töövõiljakust pole tänapäeval võimalik enam tõsta muskli jõul, ainult tööpinge mehaanilise suurendamisega. Asja otsustab teaduse ja tehnika progressi kiirendamine. «Teaduse ja tehnika progress on tänapäeval kommunismi materiaahtehnolise baasi peamine hoob,» toonitati kongressi aruandekõnes. Kõigi tootmisalade töötajate ees seisab ajaloolise tähtsusega ülesanne «ühendada teaduslik-tehnolise revolutsiooni saavutused orgaaniliselt sotsialistliku majandussüsteemi eelisteiga».

Kahekümne neljanda kongressi poolt kavandatud kurss tootmise efektiivsuse tõstmisele nõuab nii tööstusliku tootmise struktuuri kui ka majanduse juhtimise süsteemi täiustamist. Neist küsimustest kõneldigi kongressil väga palju. See analüüsiv, läbikäidud teid kriitiliselt hindav ja uusi võimalusi otsiv loominguine rahutus, mis on praegu nii omane eesrindlikele majandusmeestele, võib olla paljuski eeskujuks kultuuririnde töötajatele, sealhulgas ka kirjanikele ja kunstnikele.

Kongressil analüüsiti põhjalikult neid muudatusi, mis on toimunud nõukogude ühiskonna sotsiaalses struktuuris. Partei poliitika eesmärgiks on soodustada töölisklassi, kolhoositalurahva ja haritlaskonna omavahelist lähenemist, linna ja maa, vaimse ja füüsilise töö oluliste erinevuste järkjärgulist likvideerimist, mis on klassideta kommunistliku ühiskonna ehitamise üks olulisemaid valdkondi. Kongressi aruandekõnes ja sõnavõttudes toodi sisukaid fakte tööliste ja maatöötajate kultuuritaseme tõusu kohta. Igast tuhandest töölisest on praegu kõrgema või keskkharidusega viissada viiskümmend inimest. Enam kui pooled maainimesed on

lõpetanud kesk- või kõrgema kooli. Noortele üldise keskkhariduse andmine, mida eelmisel viisaastakul täielikult saavutada ei suudetud, tuleb ellu viia alanud üheksandal viisaastakul. Meie maal kasvab kiiresti haritlaste arv. Pidevalt suureneb teaduslike töötajate, inseneride, tehnikute, agronomide, õpetajate, arstide ja teiste kõrgema haridusega spetsialistide armee. Teaduslik-tehnilise intelligentsi kasvutempo on hakanud ületama kõigi teiste sotsiaalsete gruppide kasvutempot. See seaduspärane protsess tuleneb partei poliitikast, mis on suunatud teaduse ja tehnika arengu igakülgele kiirendamisele. Omaaegsete ettekujutustega ei saa enam tänapäeval läheneda töölistele ja maarahvale. Mitte millegagi pole põhjendatud see üleolev härrasmehelik suhtumine tehaste ja kolhoosipõldude inimestesse, mida võib vahel siin-seal kohata. Väga suur tähtsus on ka niisugusel faktil, et praegu moodustavad kuni kolmekümne aastased inimesed üle poole meie maa elanikkonnast. Noorsoo probleemid, tema mured ja huvid on tõusnud keskele kohale meie ühiskonnas.

Rahvusküsimuse valdkonnas konstateeris kongress, et möödunud perioodi iseloomustasid meie maa kõigi rahvaste ja rahvusrühmade igakülge progress ja edasine lähenemine. «On tarvis ka edaspidi kõrvalekaldumatult järgida leninlikku kurssi Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu tugevnemisele,» öeldakse kahekümne neljanda kongressi resolutsioonis, «lähtudes Nõukogude riigi üldhuvi-dest, samuti arvestades iga temasse kuuluva vabariigi arengutingimusi ja järjekindlalt taotleades kõigi sotsialistlike rahvuste edasist õitsengut ning nende järkjärgulist lähenemist.»

Keskkomitee aruandekõnes ja sõnavõttudes, sealhulgas välismaa parteide — kongressile oli saabunud 102 kommunistlike, töölisparteide, rahvuslik-demokraatlike ja pahempoolsete sotsialistlike parteide delegatsiooni üheksakümmelt maalt — esindajate kõnedes on antud sügav pilt kogu tänapäeva maailmast ja selles maailmas toimuvast ägedaist klassikokkupõrkeist, sõdadest ja ideoloogilisest võitlusest. Nõukogude Liidu rahvusvaheline positsioon on veel kindlamaks muutunud. On kasvanud sotsialistliku maailmasüsteemi osatähtsus. Nõukogude Liit koos sotsialistlike vennasmaadega on palju teinud võitluses rahu ja rahvaste julgeoleku eest ning osutab järjest kasvavat mõju jõudude vahekorra edasisele muutmisele rahu, demokraatia ja sotsialismi kasuks. Tänapäeva peamiste revolutsioonijõudude: sotsialistliku maailmasüsteemi, rahvusvahelise töölisliikumise ja rahvusliku vabadusliikumise võitlusliit on tugevamaks muutunud. Välismaa parteide esindajad ütlesid rohkesti tänusõnu Nõukogude Liidu Kommunistlikule Parteile, kelle printsiipiaalse ja resoluutse tegevuse tõttu on imperialistlike agressorite aktsioonid sageli nurja aetud. Kongress pöördus läkitusega Indo-Hiina rahvaste poole ja tegi avalduse Lähis-Ida küsimuses. Nõukogude Liit on alati toetanud ja toetab ka nüüd kõiki rahvaid, kes võitlevad agressorite vastu oma vabaduse eest.

Meie sotsialistlik elulaad, kogu asjade käik nõukogude ühiskonnas ja partei sihipärane, järjekindel kasvatustöö kujundavad nõukogude inimeste moraalseid ja poliitilisi tõekspidamisi. Keskkomitee aruandekõnes on selgelt formuleeritud selle kasvatustöö sisu: «Partei kogu ideelise kasvatustöö tuumaks on kommunistliku maailmavaate kujundamine töörahva kõige laiemates hulkades, nende kasvatamine marksismi-leninismi ideede varal.» Oleks naiivne arvata, et inimeste kommunistlik moraal ja maailmavaate tekivad nagu iseenesest ja ilma igasuguste konfliktideta. Ei, see kujuneb välja, nagu öeldakse aruandekõnes, kompromissitus võitluses minevikuiganditega. Kommunistlik moraal ei saa võita ilma resoluutse võitluseta oma niisuguste antipoodide vastu nagu ahnitsemine, altkäemaks, parasitism, laim, anonüümkirjad, joomine ja muu selline. Hetkekski ei saa unustada, et rahvusvaheline kodanlus peab meie maa vastu raugematut ideoloogilist sõda.

Kõige rafineeritumate võtetega, kasutades ajakirjandust, raadiot, kino ja muid vahendeid, püüab ta inimesi eksiteele viia, kiites taevani kodanlikku elulaadi ja mustates elu sotsialistlikus maailmas. Ideoloogilise rinde töötajad ei tohi seda kunagi arvestamata jätta.

Mis puutub kirjandusse ja kunsti, siis nentis kongress nende kasvavat osa sotsialistliku ühiskonna vaimse rikkuse loomisel, nõukogude inimese maailma-vaate ja tema kõlbeliste tõekspidamiste kujundamisel. Partei pöörab suurt tähelepanu kunsti ideelele eesmärgile, kunstiloomingu sidemete tugevdamisele hiiglasliku ülesehitava tööga, sellele, et kunstnikkond oma teostega võtaks aktiivselt osa üldrahvalikust kommunismi üritusest.

Kongressi aruandekõnes märgiti, et möödunud aastail andis meie kirjandus, teater, filmikunst, televisioon, kujutatav kunst ja muusika «nõukogude inimestele palju uut, huvitavat ja andekat. Ilmus uusi teoseid ja lavastusi, mis realistlikult, parteilistelt positsioonidelt ja ilustamata, kuid ka puudustest mõnu tundmata valgustavad meie rahva minevikku ja olevikku, keskendavad tähelepanu kommunistliku kasvatus- ja ülesehitustöö tõeliselt tähtsatele probleemidele.»

Kongressi materjalidest nähtub selgesti, et partei suhtub väga nõudlikult ka ilmuvate teoste kunstilisse kvaliteeti. Paraku ilmub veel üsnagi palju hõredaid ja väljendusvaeseid teoseid. Mõisteti hukka ka kergekäeline, pinnapealne lähenemine vajalikele ja aktuaalsetele teemadele. Kunagi varem pole partei üleliidulistel foorumitel nii teravalt tõstetud üles kunstimeisterlikkuse küsimust. Kongress andis kriitikutele ülesande viia aktiivsemalt ellu partei joont, olla printsiipiaalsem, «ühendades nõudlikkust taktitundega, hoolitseva suhtumisega kunstiväärtuste loojatesse.»

Kongressi aruandekõnes juhiti tähelepanu kahele äärmusele, mis möödunud perioodil on ette tulnud meie kirjanduses ja kunstis. «Üks või teine püüdis tänapäeva nõukogude tegelikkuse mitmekülgust taandada probleemidele, mis on tagasipöördumatult minevikku tõrjutud selle töö tulemusena, mille partei tegi isikukultuse tagajärgedest jagusaamiseks. Teine äärmus, mida on samuti täheldatud mõnede kirjanike hulgas, on katse valgeks vöõbata minevikunähtusi, mis said partei resolutsiooni ja printsiipiaalse kriitika osaliseks, konserveerida kujutlusi ja vaateid, mis on vastuolus selle uue ja loovaga, mida partei on toonud oma praktilisse ja teoreetilisse tegevusse viimastel aastatel.» Nagu näeme, on partei joon isikukultusesse suhtumises muutumatult eitiv, niisama muutumatu on ka resolutsioon, millega partei astub vastu katsetele «hinnata mitteparteilistelt, klassiväljelistelt positsioonidelt nõukogude rahva ajaloolist teed, vähendada tema sotsialistlike saavutuste tähtsust». Partei hindab kõrgelt kunstniku talenti, tema loomingu kommunistlikku ideesuunitlust ja leppimatust kõige vastu, mis segab ja pidurdab meie edasiliikumist. Ent ta ei luba kellelgi laimata nõukogude tegelikkust.

Kongress meenutas kirjanikele ja kunstnikele, et nad tegutsevad ideoloogilise võitluse ühel kõige ägedamal rindelõigul. Kongress leidis, et «kirjanike, kinematograafistide, kunstnike, heliloojate, teatritöötajate ja arhitektide liidud peavad alati pöörama tähelepanu kirjanduse ja kunsti arendamise loominguolulistele probleemidele, oma liikmete ideelis-teoreetilise taseme ja kutsemeisterlikkuse tõstmisele, kasvatama kirjandus- ja kunstitegelastes kõrget ühiskondlikku vastutust oma töö eest». Partei ei vaatle kirjandust ja kunsti hoopiski mitte ühenäolisena, oma vormidelt muutumatuna. Kongressi resolutsioonis öeldakse lühidalt ja selgelt: «Partei on sotsialistliku realismi alusel loodavate vormide ja stiilide mitmekesisuse ja rikkuse poolt.» Parteilise juhtimise tuuma, jõudu ja oskust nägi kongress selles, nagu ütles aruandekõnes seltsimees Brežnev, et «teha kunstnikule südame-

lähedaseks rahva teenimise õilis ülesanne, teha temast aktiivne osavõtja ühiskonna ümberkujundamisest kommunistlike printsiipide alusel»

Kahekümne neljanda kongressi vaim oli jäiga administreerimise vastu ükskõik missugusel elualal. Aruandekõnes naerdi välja niisugused juhtivad tegelased, kes hakkavad «äkitselt arvama, et talle on avatud kõik elu saladused, et ta teab kõik. Ja siis hakkab ta andma korraldusi kõigis küsimustes, hakkab kõiki käsutama, selle asemel et oskuslikult kasutada teiste kogemusi ja teadmisi. Meil on juba ammu kasvanud kvalifitseeritud kaader, kes on suuteline õigesti otsustama tema kompetentsi kuuluvaid küsimusi. Teda on tarvis rohkem usaldada, temalt rohkem nõuda.»

Praegune väga kiiresti edasiliikuv elu, terava ideoloogilise võitluse olukord otse nõuab kirjanikelt, et nad sügavamini mõistaksid oma vastutust aja ja rahva ees, et nad oleksid järjest nõudlikumad oma töö vastu.

Kirjanduse edasiarengu huvid kohustavad meid suuremat tähelepanu pöörama ka teooria küsimustele. Sotsialistliku realismi kunst pole hoopiski oma arengus paigaltammuv, kirjandus muutub oma väljenduslaadilt, vormilt, stiililt, probleemi-asetuselt järjest mitmekesisemaks, komplitseeritumaks. Käsitledes partei ideelisteoreetilist tegevust, rõhutati Keskkomitee aruandekõnes, et vanade vormeliste kordamine seal, kus nad on juba oma aja ära elanud, oskamatus või soovimatus uudselt läheneda uutele probleemidele toob asjale kahju, võimaldab marksismileninismi «revideerijatel» levitada oma vääri seisukohti. Ka meie kirjandus- ja kunstiteoreetikuil ning neid juhtivail keskustel poleks halb selle küsimuse üle järele mõelda. Teoreetilise töö valdkonnas pole meil hoopiski mitte kõik rahuldav. Pahatihti armastatakse uutest kirjandusnähtustest kas mööda vaadata, neid asjaliku analüüsi asemel apoloogiliselt ülistada või siis huupi hukka mõista.

NLKP XXIV kongress kavandas meie maa majanduse ja kultuuri arendamise, töötajate elujärje tõstmise, sotsialistliku demokraatia arendamise ja nõukogude ühiskonna ühtsuse tugevdamise laiaulatusliku ja selge programmi, rahu, demokraatia ja sotsialismi eest võitlemise programmi. Mida sügavamalt iga loov kunstnik mõistab meie maal toimuvaid sotsiaalseid protsesse, rahva püüdlusi ja taotlusi, seda viljakamalt suudab ta töötada ka omal alal. Kirjanikelt oodatakse aga järjest rohkem ja paremaid teoseid.

*

Tule — mu tee on kiilaste
meresinist klassist
teeb tule jalga alla
hois ja keels kõik libisevad
portellid ja kandekotid
lendavad püü kühidiga
Tuba seisab kindlalt
kui lendab upepalli
jää kõverpeeglis peegeldub nagu peepalkäsi
jalad katesarvvedena kompavad õhku
olen kui putukas
hois ja keels kõik komistavad
krapsan püsti ja võtan uut hoogu

Tule — mu tee on kiilaste
meresinist klassist

*

Lumeräitsmed vihisevad vastu akent
kui äkitselt härmane klaas taganeb eest
muutub olematuks
lumeräitsmed tormavad tuppa
tuiskavad lauale
paberilehed keerlevad tuules
valged helbed tantsivad valgete lehtedega
lumekord katab raamatud
kaaned vajuvad lukku
read talvitavad nagu lumealused rohujuured
Peotäis luuletusi
nagu parv kirjatuisid
tõuseb lendu ja liugleb aknast välja

*

Tule — mu tee on kiilastee
meresinisest klaasist
teeb tuule jalgade alla
hoia ja keela kõik libisevad
portfellid ja kandekotid
lendavad prii kiiudiga
Juba seisan kindlalt
kui lendan uperpalli
jää kõverpeeglis peegeldun nagu peapealkäija
jalad katsesarvedena kompavad õhku
olen kui putukas
hoia ja keela kõik komistavad
krapsan püsti ja võtan uut hoogu

Tule — mu tee on kiilastee
meresinisest klaasist

*

Suur pimedus teeb mind väikeseks
pisukeseks nagu köömes
niivõrd märkamatuks
et isegi hiireke võib mulle
kogemata peale astuda
Toon tuleohvri et pimedust lepitada
mu ohvrituli põleb poole ööni
kui see kustub laman taas pimedas
pisuke nagu köömes
Usaldust äratab öö kui tean
et lepitasin tumedaid vaime
pimeduse vastu sõlmisin tulega lepingu

*

Su hääl irdunud sinust
nagu seeme kõdrast
huljub õhus ja rändab
ja tuleb mu tuppa su hääl
irdunud sinust kellest ma midagi ei tea
keda ma iial ei kohta
su hääl ulatab mulle käe
vabastab piinavast üksindustundest
jagab minuga tuska ja igatsust
meenutab kaugeid
sadudest uhutud jälgi
päästab unustusehõlmast lõhnu värve kõlasid

Primavera *

oa heledamas osas istusid mehed.

Nii oligi parem, pimedus mahendab nägu, hele päeva-
valgus ja tuli tõstavad toorelt esile aja sõrmejäljed.

Märten kallas Anna Rosa kõhukast veininõust mu klaasi
täis. Ta seisis nii lähedal, ja ma soovisin, et ta mind riivaks.

Toetasin käe lauale, mis jalast lonkas, ning veini loksus üle
klaasi ääre ja üle mu sõrmede.

Läbi seinte ja lae tungis ülev tuju. Meie inimesed pühitsesid oma
tubades pidupäeva.

Mu küünarnuki all logises laud. Siis, kui unustasin ohu, loksutasin
jälle veini lauale. Mu tusk kasvas. Oleksime võinud Märteniga Tevere
kaldal kõndida.

Meiler seletas, et tõde olevat alati revolutsiooniline. Tulin nüüdsama
ega teadnud, mida nad arutasid!

Konstantin muheles, hoidis käsi põlvedel ja hoiatas. Et tõest ei maksa
nii valjusti rääkida, kuna kõik härjad hakkavad kohe värisema, kui
mõni uus tõde päevavalgele ilmub.

«Mispärast härjad?» küsisin ma.

«See on nõnda sellest ajast peale, kui Pythagoras avastas oma kuulsa
teoreemi ja ohverdas sel puhul jumalatele sada veist.»

Laususin seltskondlikult:

«Ah!» Ma ei leidnud mitte kohe selles loos iva. Käs ma selleks end
ilusaks tegin, et kuulata lõppematuid targutusi. Mus tõusis vastuhakk.
Olgugi et istusin vagusalt. Jälgisin, kuidas mu väljahingatud suits sei-
sis paigal. Tal polnud toas enam ruumi.

Sain järsku aru, miks härjad hakkavad värisema, kui mõni uus tõde
päevavalgele ilmub. Ja hakkasin naerma.

Küsisin Märtenilt:

«Ütle, miks sa lõuna ajal nii sünge olid?»

Ta seadis tühja sigaretipaki lombaka lauajala alla.

Laulev kelner oli teda vihastanud.

«Sitsis nagu koer, et suveniire saada.»

Ütlesin: «See ei puutu sinusse.»

«Kuidas ei puutu?» Laud kõikus nagu ennegi. Midagi oli veel sinna
alla vaja panna. «Kui keegi on unustanud, et ta inimene on ja mitte
puudel, kes rahvast lõbustab, siis tuleb talle seda meenutada.»

«Ütlesid sa talle seda?»

Märten ei vastanud.

* Vt. «Looming» nr. 3 ja 4.

Mehed rääkisid Caesarist ja see oli isegi huvitav.

Kui ta vägede ülemjuhataja oli, nimetati teda ametlikult «isamaa isaks». Tema nimi otsustati jäädvustada Kapitooliumi templi seina ja püstitada tema pronksist hiiglakuju, mille jalgade all oleks maakera pühendusega: «Pooljumalale.»

Ent juba oma eluajal tõsteti ta jumalate hulka, tituleeriti jumalikuks Juliuseks ja Jumal Caesariks. Tema sünnipäev kuulutati riigipühaks, ta kujud viidi kõikidesse templitesse ning vandetootusi anti Caesari geeniuse nimel.

Ainult haritlastele ei meeldinud see hommikumaine suurusemaania ja hirmuvalitsus. Nemad olid vastu.

Meiler ütles:

«Kui kellelegi juba eluajal ausambaid püstitatakse, siis tähendab see ainult kahtlust, et tema austamist ei saa usaldada tulevaste põlvete hooleks.»

Väga vähesed mõistavad oma maa poliitikat. Aga teise maa poliitikat ei mõista mitte keegi.

Oleksin tahtnud käega puudutada ja kauemaks kinni pidada Märteni naeratust. Nagu veepind olid ta selged heledad silmad. Soovisin, et ta pilk minul kestaks. Aga juba see pöördus.

Järsku oli tohutult kurb, sest meie polnud ju enam need, kes me kunagi olime. Nüüd olime need, kes me praegu olime. Minevik võis inimesi lähendada, ent võis ka kuristiku nende vahele asetada.

Vaatasin Märteni selga. Mu kätes ärkas mälestus sügavatest armistunud haavadest.

«Märten,» ütlesin tasa. «Lähme siit ära.»

Ta pöördus ümber. «Jah. Aga kuhu meil minna on?» küsis ta.

«Seda ma ei tea. Aga lähme.»

Tõusin üles ja komistasin. Märten lausus meestele:

«Ma saadan ta tuppa.»

Raputasin pead.

«Ei taha tuppa! Lähme Tevere äärde kõndima.»

«Ei, Sass,» kõneles Märten nagu lapsele. «Jalgsi on sinna liiga palju maad.»

«Mis siis.»

Kuid Märten ei kuulanud mind. Ei mäletanud Konstantini ega Meileri ilmet, olin vist joonud liiga palju Anna Rosa veini. Aga see vein, jah, seda juues ei võinudki see õhtu rõõmsana sündida.

Lasksin Märtenil end toaukseni saata, aga Fevronia oli alles kusagil pidutsemas. Läksin portjeelt võtit tooma. Kutsusin Märteni sisse. Ta tuli kõheldes. Silitas esikus mu nägu ja soovis, et läheksin magama.

Haarasin tal käest ja tõmbasin üle läve. Istusin sohvale ja kerisin jalad enda alla. Niipalju kui kleidi laius võimaldas.

Tunnistasin Märtenile, et ma ei tahtnud ta toas enam edasi olla.

«Kas tead, ma tundsin järsku Anna Rosa veini juures vere maitset. Ja siis, kui see loksus mu sõrmedele.»

Märten istus mu kõrvale ja embas mind. Selles oli rohkem meeleheidet kui õrnust. Tundsin jälle, kui ajutine oli meie õnn. Et mineviku varemetele ei saa enam midagi üles ehitada. Aga ma ei tahtnud, et Märten mu mõtled ära näeks. Et olen iseendaga juba kõik selgeks rääkinud.

«Rahune,» ütles Märten mu värisevat keha hoides. «Rahune, Sass.»

«Ma ei taha rahuneda!» hüüdsin valuga ja vabastasin end. Istusin voodile ja panin pea patja.

Märten polnud veel aru saanud, miks ma nutan. Võttis mu märja näo oma pihkudesse ja tema nägu oli ligidal mu silme ees. Nagu tohtu suurendus, mida raske vaevaga saab silmitseda.

«Minevikku ei saa tagasi tuua,» ütlesin lõpuks.

Ta ei saanud minust aru, vaatas mind mõistmatul näol.

«Kas saab kokku kleepida midagi lõhkist? Ütle!»

Ta pilk oli veel edasi minu suul.

«On siis kokkukleebitud õnn millegipooldest parem kui lõhkine?» Haarasin otsatus meeleheitel ta käed ja surusin oma silmadele. Ta käed tundusid rasked nagu kivid.

«Kuid ma armastan sind väga,» laususin nutmiste vahele. Issand, mõtlesin, millega küll on meie põlvkond ära teeninud nii palju katastroofe!

«Ütle ometi midagi!» hüüdsin. «Võib-olla ma eksin! Võib-olla otsustan ma kõike ainult hetkelisest meeleheitest?»

Ei tea, kas Märten tegi jõupingutuse, et vastata, või jõupingutuse, et vaikida. Tajusin õudusega, et ma ei saa enam ialgi neid oma ülestunnistusi tagasi võtta, midagi heaks muuta. Kui ma ka prooviksin.

«Anna mulle andeks,» palusin. Ja enam ei osanud ma talle öelda.

Märten tõusis voodi äärelt. Kobas taskust sigarette. Tikk põles lõpuni, aga ta ei märganud seda. Ja süütas uue. Jälgisin teda hinge pidades. Aga lõpuks ütles ta vaid:

«Rahune, Sass. Ja katsu magada. Homme on ka päev.»

Märten seisis keset tuba ja oli näha, et ta vastu tahtmist end minekule sundis.

«Aga ma armastan sind, Märten.»

Ta noogutas kergelt. Tundsin löikavat valu, nähes, kuidas ta end must sisemiselt ikka enam ja enam lahti rebis. Surusin näo patja. Et mitte näha ta äraminekut.

Haletsesin end. Et ma ei olnud teistsugune, ei olnud julgem ega parem. Ja ma ei kuulnudki ta lahkumist toast. Aga ma hakkasin imeilikul kombel tundma, kuidas kõik asjad muutusid sest peale raskeks ja rõhusid mind. See suur kohmakas riidekapp ja kummut. Sohva, kus me ennist istusime. Tõstsin vaevaga pead. Kuid nägin läbi pisarate ainult ust. Nagu oleks Märten mu kinni müürinud.

Kord ma küsisin temalt. Küsisin, kas ta mõtles laagris minu peale. Ta oli püüdnud mind mitte meenutada. «Ei tahtnud sind sinna mõtelda,» ütles ta.

Tol korral arvasin, et ma teda mõistsin, kuid alles nüüd sain ma aru, mida ta oli mulle tegelikult üles tunnistanud. Kui tühise sõnakõlksuna tundusid nüüd minu sõnad talle: «Aga ma armastan sind, Märten.»

Fevronia tuli tuppa. Hoidsin silmad kinni, nagu magaksin juba. Ei soovinud mingeid pärimisi ega juttu. Kuulasin ta tasast astumist vaip-põrandal, ta riiete kahinat lahtirõivastamisel. Nööbi eest ära raksatust.

Fevronia ohkas. Istus raskelt voodile. Avas öökapi, tõmbas sahtli välja. Lükkas sahtli tagasi, sulges öökapi ukse. Kustutas laetule ja pani öölambi põlema.

«Saskia!» hüüdis ta mind tasa.

Siis hakkas ta näolt minki maha võtma. Tukastasin vist. Ärkasin, kui ta mu õlga puudutas.

«Saskia, võtke riidest lahti.»

Ta seisis mu voodi ees öösärgis ja paljajalu, näol paks kreemikord, juuksevärk peas. See oli mulle võõras nägu, ma ei tundnud niisugust nägu. Tõukasin ta käe ära. Ja hakkasin kleiti üle pea tõmbama.

Viskasin kleidi tugitoolist mööda. See vajus põrandale kokku. Mu kokteilikleit. Ma ei tahtnud üles tõusta, et seda üles tõsta.

Saatust ei lubanud mul saada Märteni *soldadera*'ks. See ei olnud minu süü. Aga kas ma oleksin tahtnud või suutnudki seda olla? Selles polnud ma kindel.

Öölambi valguses lamas mu kokteilikleit musta laiguna maas.

Laagris avastati seavargus.

Vangid rivistati üles kaheksaks tunniks. Neilt oodati olematu varguse ülestunnistamist.

Terve päev sadas vihma.

Viis päeva ei antud neile süüa.

Laager võttis kaalust alla viiskümmend tuhat inimkilogrammi kahekümne viie kilogrammise varastatud sea pärast.

Märten ütles: «Ma ei tahtnud sind sinna. Isegi mitte mõtetesse.»

«Jätke ometi järele!» pahvatas Fevronia ja kargas voodis istuli. «Üks suits teise järele!»

Kustutasin sigareti.

Tundidega polnud enam midagi peale hakata. Võis üksnes soovida, et nad rutemini mööduksid. Et hommik tuleks.

7

Alguses saatsid meid kilomeetrite kaupa vana Rooma akvedukt ja linnamüüride jäänused. Pärast ilmusid tühjale silmapiirile piiniad nagu jaanalindude rivi ning jooksid meiega kogu hingest kaasa. Nad hakkasid varsti maha jääma. Surusin lauba vastu klaasi, et neile veel järele vaadata.

Nõlvadel öitsesid akaatsiad ja aasadel punased moonid. Uurisin oma kurnatud näo peegeldust aknas. Juuksed olid pikaks kasvanud. Mõned sakid langesid üle kulmu.

Fevronia (ta oli meie kupees) küsis minult, miks ma tulbid maha jätsin. Ja Meilerilt küsis ta:

«Kas te mõtlete kõik selle ise välja, millest te kirjutate? Või ainult, mis tõsi on?»

Võis imeks panna Meileri tolerantsust. Meenusid mu enda sõnad Andresele: ole ettevaatlik! Vaimne üleolek pahandab inimesi kõige rohkem.

Fevronia pakkus Meilerile jutustuseks ainet. Rääkis loo kiivast mehest, kes välja minnes pani oma naise luku taha. Kui naine haigestus, jäi mees töölt koju kartusest, et naine üksiolemist võiks kurjasti kasutada.

«Kas sellest saaks midagi kirjutada?» küsis Fevronia.

«Ei saa,» vastas Meiler. «Sellest võib mõni allteksti välja lugeda.»

«Missugust allteksti?» hüüatas Fevronia. See on tõestisündinud lugu meie oma kommunaalkorteris.»

«See ei määra midagi,» vastas Meiler. «Võidakse vabalt välja lugeda midagi hoopis muud. Ja küsida autorilt, mida see öelda tahab, kui

kujutab armastust, kus puudub usaldus. Kus püütakse kedagi kõigi vahenditega ja tabaluku abil endale truu hoida.»

«Missugune rumalus!» hüüdis Fevronia.

«Täiesti õige,» nõustus Meiler.

Soo veesilmadega.

Kas ikka tõesti soo? Otse pärast haljaid oliivisalusid? Sulgesin väsinult silmad ja avasin Fevronia nõudel:

«Vaadake, lambad!»

Need olid lambad, jah. Seisid aedikus. Kui õrnalt pastoraalseks muutub inimese hing võõrsil. «Lambad!» märkis Fevronia oma taskuraamatusse meelespidamiseks.

Olen märganud, et paljusid inimesi vaimustab nähtuste sarnasus. Neile meeldivad ainult niisugused võõrad linnad, mis meenutavad nende oma elupaika, ja see maastik, mis sarnaneb nende lapsepõlve kingurinnaga. Taolist äratundmist otsivad nad ka kunstis. Ning kui seda ei leita, jääb kunst süüdlaseks.

«Aga nii võib ju igast asjast alltekste välja lugeda,» ütles Fevronia ja sulges märkmiku.

Meiler vastas:

«Muidugi. Mõni otsibki kirjandusest ainult alltekste. Mõned peavad alltekste kahjulikuks nähtuseks. Teised jälle ei peagi seda mingiks kirjanduseks, kust nad alltekste ei leia.»

Kummalised mahlased taimed ilmusid vaateväljale ja kadusid. Raudteeäärt palistasid nüüd apelsinipuud täis punaseid tulekerasid.

Mõlemal käel kasvasid üles mäed.

Ja imelised mahlased taimed ilmusid uuesti, veelgi suurematena. Palistasid teeääri ja tarastasid eluhooneid. Enam ei võinud nende kohta küsimata jätta. Konstantin pidi teadma, mis need olid.

«On need kaktused?»

«Opuntiad.»

Ah opuntiad!

... Aga oma kodumaa loodust ei saa ma enam vaadata ja tunnetada nagu enne sõda. Koolipõlves käisime tüdrukutega paemurrus sinililli korjamas. Nüüd, kus ma tean nendest karjääridest muudki, ei ole ma soovinud neid paiku enam näha.

Kui paljud liivalagedad ja metsaalused Eestimaal varjavad saladusi. Kas suudab nautida maarohtude lõhna, mõeldes samal ajal, et astud ja tallad ehk üle tundmatu ühishaua.

Inimene on loodust rüvetanud. Pannud ta varjama oma kuritegusid. Mõnikord sisendab isegi päikesepaisteline, kuid üksik väli või metsasiht kõhedust. Ning õhtune loojang ja pimedada tulek masendab.

Meie elus on mõndagi murdunud, õigemini minu põlvkonna hinges. Sest noored käivad ka nüüd sinililli korjamas, tundes, et maa on nende jaoks kaunis. Niisama kaunis kui minule omal ajal. Ja see on nende noorte õnn.

Aga mina tean, et kui nüüd jälle kuldsetes kähkides kuusemetsa näen, meenub mulle kohe Märteni lugu. Kuidas hauptšaarfüürer laskis mitmel vanakesel kuuse otsa ronida ja seda seni raputada, kui nad sealt ise valmilt alla kukkusid.

Ja ainult meie põlvkonnal võib juhtuda, et ei suudeta oma ausate kätega, mis on hirmsate asjadega kokku puutunud, enam naist kallistada.

Ei saanud enam rahumeeli istuma jääda. Sõitsime läbi öitsvate apel-

sini- ja sidrunipuude koridori. Konstantin avas vaguni vahekäigus akna. Et hingata sisse lõhnalainet, peent aroomi, mis ei allu kirjeldustele ega taastamisele mälus.

Ent siis kugistas meid alla tunnel. Seejärel veel palju tulleid. Kadusime maa alla kaljudesse, ja kui ilmavalgus jälle tuli, olime saabunud lahe äärde, Formiasse.

Hallid veised sõid luhtadel nagu Marie Underi luule merilehmad... Ei need sinihallid veised, ei need ole nagu teised... Sellepärast ära küsi, ära küsi — kahetsed...

Ära küsi, kahetsed.

Jälle seisis paplid üksteise kõrval käest kinni hoides. Nende vahel lehtisid viinapuud. Rippusid nagu haljad vanikud. Niisamuti põimusid nad ka õlipuude ümber. Maa nende all oli hästi kobestatud.

Ära küsi, kahetsed...

Pärast Aversa jaama võis Naapolit juba õige varsti kiviga visata.

«*A proposito!*» ütles Konstantin Meilerile Naapolis rongilt maha astudes. Kui me platvormil kohvritega seisime ja korraldusi ootasime.

«Te ei eita ometi seda, et Michelangelo oma sonetis ja madrigalis kujutatud daami all mõtles hoopis Firenze linna, kus saksa keisri Karl V väed võimutsesid?»

Meiler mõistis väga hästi, et Konstantin vihjas veel tagantjärele alltekstidele. Aga ta ajas silmad pungi.

«Ah mõelge ometi, et sel ajal tehti sedasi?» ütles ta süütult.

Küsisin Konstantinilt, mida Naapolis vaadata.

«Naapolit.»

Ta ei öelnud: «Saskia, lubage, et te tühjale-tähjale aega ei raiska. Tehke süda kalkiks ja vaadake ainult imesid.» Ka ei teadnud ma, kuidas Konstantin suhtus minusse pärast eilset öhtut. Tal ei võinudki minust head muljet jääda.

Jaamast hotellini minnes sai selgeks, et Naapoli on must linn. Ma ei teadnud, et kohtan tänaval rotte ja uskumatult koledaid avalikke naisi. Nad ilmusid oma tööpostile, viitsimata isegi pead ära kammida. Köht ees, rinnad džempri all lõdvalt rippumas, suu hammastest lage. Kui vanad, ei tea. Väga vanad. Aga täiesti võimalik ka, et kõigest kolmkümmend.

«Saskia,» ütles Konstantin. «Kui teid see huvitab, siis just Naapolis, San Lorenzo kirikus, nägi Boccaccio ülestõusmise püha vaikselt laupäeval esimest korda kuningatütar Mariat.»

Ah siis seal?

«Ütleb see teile midagi?»

Noogutasin. Sellest silmapilgust vaikselt laupäeval sai suur armastus. Ja kui Maria eelistas Giovannile hiljem kedagi teist, jätkas Boccaccio elu oma suure armastuse mälestustele elades.

«Teate,» ütlesin. «Mälestuste hulk aina kasvab. Iga möödunud päev muutub mälestuseks. Ja inimene kannab kogu seda mälestuste surnuaeda elu lõpuni endaga ja endas kaasa. Aga mälestustega ei saa toimida nagu haudadega Campo Santos. Kus teatud aja möödudes kaevatakse üles ja hävitatakse laibariismeid, et uutele surnutele maad anda.»

Konstantin kehitas abitult õlgu.

«Nii ta on,» ütles ta. «Aga mis oleks elu väärt, kui poleks midagi mäletada?» küsis ta.

Meie kohvrid rändasid hotelli.
Jätsin enda kätte ainult paberkoti. Seal sees oli mu valge, punase roosiga kübar.

Tulbid ja Anna Rosa tühja apelsinikorvi jätsin Rooma.
«Missuguse voodi te endale võtate?» küsis Fevronia. Ta ei tarvitse-
nud seda küsida. Ta oli oma asjad kohe tuppa astudes pannud ühele
vooditist.

«Ükskõik.»

Fevronia kangutas akent lahti.

«Ei saa!» kurtis ta. «Mis imelikud aknad need on? Proovige teie.»

Neid ei tulnudki avada. Siin oli konditsioneeritud õhk, mida võis oma
tahtmist mööda tellida. Vaatasin aknast välja: tuul tõstis paberiprahti
lendu, viis selle kaugele ja paiskas siis jälle tagasi. Nagu elu inimesega
teeb. Uhke hotell «Commodore» ei sobinud sugugi sellele tänavale.

Fevronia avastas istevanni.

Nagu kõigil eelmistelgi saabumistel, hakkas ta kohe riideid välja
pakkima.

Istevann Fevroniale ei meeldinud. Ühtelugu pidin kuulma, et talle
miski ei meeldi. Lohutasin teda kodus ootavate mugavustega.

«Meie korteris polegi vanni,» ütles ta. «Köök on nii suur küll, et
annaks selle arvel ka vannitoa välja ehitada. Kuid iga leibkond on soe-
tanud isikliku gaasipliidi, mis ruumi ära tükeldavad. Aga keegi ei soovi
ju omast loobuda.»

«Ja teie kõõgi seinad on siniseks värvitud?»

«Kust te teate?» imestas Fevronia. Ta küsis, mitu riidepuud ma vajan.

«Kuulge, see kirjanik on päris kena inimene,» ütles ta.

«Meiler? Väga.»

«Mis te seal tänaval näete?»

Mõtlesin akna all seistes: võib-olla otsida üles San Lorenzo kirik, kus
Boccaccio kohtas Mariat.

Mina nägin Märtenit esmakordselt draamastuudios. Ta soovis meie
noorterühmast kedagi välja kutsuda. Näitejuht tegi keelava liigutuse
ja käskis Märteni soovi ära kuulamata tal vaikselt maha istuda. Piilu-
sin vahetevahel võõra poole. Mind ajas naerma see sundolukord, mis
talle osaks sai.

Meie rühmas alles selgitati välja noori andeid. Me ei tundnud üks-
teist veel nimepidigi, olime kõigest viiendat korda koos. Palju meilt ei
nõutud, üksnes väikesi etüüde ja reageerimist. Tuli kujutada, et keegi
palub suitsule tuld, aga sinu tuletikk ei sütti. Või: sa ootad hambaarsti
ooteruumis. Või: sinu taldrikusse on sattunud juuksekarv.

Meie hulgast paistis silma üks koomiku võimetega pois. Ta oli väi-
kest kasv, terava näo ja õnnetu moega. Kõik, mis ta iganes tegi, ajas
naerma. Aga kui ta ise naeris, kartsime, et kukume hirnudes toolidelt
maha.

Ei tea, mis tast sai. Ma ei tea ühestki poisist meie õpperühmas midagi
muud, kui et kõigist said sõdurid ühele või teisele poole. Ja see oli
kõik.

Näitejuht istus sügavasse tooli kadudes ega seganud vahele, kui me

oma ülesannet täitsime. Mõnikord ta siiski sekkus, kui tahtis pisut aidata. Kord andis ta niisuguse ülesande:

«Teile on tulnud kurb kiri. Ainult teie üksi teate selle sisu. Meie aga peame teada saama sellest teie ilme kaudu. On selge?»

Prooviti mitmega. Ka minul tuli see läbi teha. Astusin toolide vahelt pöranda keskele ja võtsin aega keskenduseks. Siis rebisin olematu ümbriku lahti.

Seisn ja tunnistasin olematut kirja näpu vahel. Ruumis valitses pinev ootus. Lõpuks küsis me õpetaja mu kaaslastelt:

«Noh?»

«Seal ei olnud midagi,» ütles üks tüdruk.

Õpetaja pöördus minu poole:

«Oli seal tühi leht?»

«Jah. Seal oli ainult tühi leht,» vastasin.

«Täiesti õige. Aga miks?» küsis õpetaja.

Kehitasin õlgu.

«Ma ei taha saada kurba kirja.»

«Teie k a r d a t e saada kurba kirja?» küsis õpetaja.

«Jah.»

«Muide, see tuli teil hästi välja,» ütles näitejuht. Ta vahetas asendit ja vajus veelgi sügavamale polstrisse. Nii, et ainult ta pikad käed rippusid toolitugedelt alla.

Ta ütles mulle:

«Kuid ega te ei saa läbi kogu elu end säästa kurbadest asjadest sel kombel, et te lihtsalt kujutlete nad olematuks.»

Ehkki ta oli mind kiitnud, tundsin, et ta polnud minuga rahul. Mul hakkas häbi. Märkasin, et võõras poiss, keda kästi maha istuda, vaatas mind. Katsusin ära arvata, mida see poiss minust mõtleb.

Ah siis niisugune oligi Naapoli! Ja kui ma leiaksin tas kuupalju inestust tahes, ometi oleksid ka kõik kiidulaulud tast õiged. Naapolist tuleb eemale minna, et teda näha. Ja vaadata kaugel nagu maali.

Nägin teda Posillipolt ja see haaras mind tugevasti. Linn tõusis poolkaares astangutena mäkke. Kadusid palmid, autod ja voorimehed. Lõputu rodu *vicolo*'sid — väikesi kõrval- ja põiktänavaid kuivama riputatud pesuga. Mille all avaldusid varjamatud ihad ning juhtus, et mehed avasid kleite otse kõnniteel majamüüri ääres.

Posillipol sai sest kõigest kokku üksainus mere ja taeva sina, klorofüll ja päikese lõpmatu lahkus. Naer kippus peale, kaelakargav rõõm ja vabanemistunne. Nagu oleksin pääsenud hõreda õhu sfäärist.

«Cinzano» reklaam ulatus igale poole. Soovitus juua klaasike külma veini.

«Minu mõte!» hüüdis Meiler.

Riccardo kergitas varrukasuud ja vaatas oma karvasel randmel kella. See tähendas, et meile ei jäänud enam aega. *Pedotto* oskas kõige paremini just neid hetki hinnata, kus turistid ei soovinud enam mitte midagi vaadata.

Olen merelinnas üles kasvanud. Ilusa ilmaga oli meri sinine. Ööpimeduses must ja hommikuti värvitu. Kõige sagedamini aga hall nagu meie rahva silmad. Naapolis oli ta sinine, taevaga ühel nõul. Aga kunagi pole ma näinud punast merd. Nagu maalivad kunstnikud Vietnamis. Punases meres punased kaljud. Punastest kaljudest langevad punasesse

merre punased varjud. Ja punased ei ole ainult kalapurjepaadid. Nad on roosad ja meenutavad merekarpe. Oli niisugune meri tõesti olemas? Või nägi ja tunnetas kunstnik nõnda ajamerd?

Bussi juurde tagasi jalutades küsis Meiler, kas ma Naapoli ajalugu tunnen. Väga vähe. Ainult seost Garibaldiga. Ja et viimases sõjas oli Naapolis ülestõus fašismi vastu.

«Siis teate te küllalt palju,» noogutas Meiler.

Itaallane ei pruugi teada, kus Baltimaad asuvad. Kuid väikerahvas ei saa läbi maailmakaarti tundmata. Paljud sakslased pole Estlandist kuulnudki. Arvavad ta Islandiks. Ometi olid saksa parunid seitsesada aastat meie kukil. Hitlerlik okupatsioon peale selle.

Vaevalt teab keskmine inglane, et ta meie kanamune pannile lööb, või kust tuleb tore või tema sandvitšile. Aga iga eestlane tõstab kohe kisa, kui miski tema informatsiooniallikaid ummistab. Küsisin Riccardolt, mida laulis sel hooajal La Scalas Maria Callas. Ta polnud säärast nimegi kuulnud.

Fevronia lähenes Meilerile, rohukõrreke suus. Ta soovis teada, kas Meiler oskab homset ilma ennustada.

«Ei homset ega ülehomset,» vastas päikesepaistest kurnatud Meiler.

Ilm oli aga päev otsa kaunis.

Ostsin kioskist sidrunioksa ja me tuba sai aroomi täis. Kas suudan säilitada ja koju kaasa viia ka ta lakkläikivad lehed? Ära küsi, kahetsed...

Päev läbi ei jätnud see stroof mind rahule. Nagu refrään, millest vabaneda ei suuda.

... Kord läksin Märtenile seltsiks kaasa. Ta pidi üles otsima ja Noorte Majja tooma ühe kunstikooli poisi, kes kiires korras võiks teha loosungid ja seinalehe pea.

Majanumbrit ei teatud. Meil tuli hoonehaaval kogu tänav läbi käia. Ronisime mööda treppe, kobasime pimedais kodades, otsisime hoovipoolseid sissepääse, tülitasime paljusid inimesi. Öhtu oli udune. Sadas peenikest vihma ja jalad said märjaks.

Me leidsime kunstniku üles.

Ta elas vana puumaja mansardil. Nad olid meie tuleku eel istunud küdeva pliidi ees. Poiss ja ta naine. Kes jäigi põrandale edasi istuma.

Märten rääkis. Mina lasksin silmadel ringi käia. Nad olid oma kööktoa seinad pakkimispaaberiga üle löönud ja joonistanud sellele sangviiniga pühvli ja kokkuvarisenud piisoni. Nagu kiviaja koopaelanikel. Vaskne mölgiga kohvikann oli lambiks kohandatud, selle all seisis kiiktool. Puuvoodi otstele ja kummutile olid maalitud tuvid, kes hoidsid noka vahel lüürilist lillevanikut. Toanurgas seisis kitsapihaline kõrge rinnaga, jalal ringikeeratav mannekeen. Arusaadavalt polnud tal mingit otstarvet. Ta oli sinna pandud naljapärest. Kui punkt toa armetusele. Kõik see kokku oli pööningukolu, idüllil ja vaimukuse lisan-diga.

Mul jäi vaimustusest hing kinni. Kadestasin neid. Soovisin ka ise just nõnda elada. Ja selle poisiga, kellega ma siia tulin.

Kunstiõpilane sai väga rahutuks. Ilmselt tahtis ta pakkumise vastu võtta, ent miski hoidis teda tagasi. Lõpuks ajas kunstiõpilane pintsaku selga ja oli nõus meiega tulema. Kuid siis tõusis ta noor naine pliidi eest üles ja keelas teda:

«Kuhugi sa ei lähe. Küll nad saavad ka sinuta hakkama.»

Kunstiõpilane keerutas taganemise piinliku naeratusega kuuenõopi sõrmede vahel. Ta naine astus akna juurde ning jäi alla vihmasele tänavale vaatama, selg meie poole. See tundus meile kaunis ebaviisakana. Kunstiõpilane kehtis end nõutult. Me läksime ära.

Agas ta tuli trepikotta ja palus meid mitte pahandada. Et me tema olukorrast õigesti aru saaksime.

«Ta on vastu, et ma poliitikaga tegelen,» ütles kunstiõpilane tasa. Et naine tuppa ära ei kuuleks: «Me abiellusime hiljuti. Ma ei tahaks temaga riidu minna.»

Kunstiõpilane laskus meie kannul veel mõne trepiastme allapoole ja lubas:

«Tulen homme ja teen kõik ära, mis vaja. Agas tema ei tohi sellest teada.»

«Jumalaga,» vastas Märten jahedalt. «Pole vaja tulla. Ela õnnelikult!» Ja tõmbas mind käest tulema.

Jäin tänaval seisma.

«Miks te talle niimoodi ütlesite? Ta oleks ju tulnud. Ise te alles rääkisite, et iga inimene on praegu hädavajalik.»

Märten oli sünge ja tunnistas:

«Jah. See läks mul viltu.»

Kõndisime mööda õhtusi tänavaid. Gaasilaterna valgel. Sadas veelgi seda peenikest vihma. Kõrgete plankude tagant langes vahtralehti jalge ette ja lompidesse. Ning Märten võttis järsku mu käevangu.

Tean ka, mis sellest kunstiõpilasest sai.

Kui ta pärast sõja lõppu Punaarmee demobiliseeriti ja koju tuli, pani naine talle ukse taha kompsu. Ülikonna, särgid ja kingad. Ta oli neid suuremeelselt alles hoidnud. Sest ta oleks võinud need saksa ajal toiduainete vastu vahetada.

Pärast seda õhtut hulkusin rahutustundes mööda neidsamu tänavaid. Mis tuletaksid meelde vihma, vahtralehti ja kokku tähendaksid üht: Märtenit.

Ka tema tunnistas hiljem, et oli arust ära. Küsisin, kas tema ka hulkus mööda tänavaid, lootes mind kohata. Agas Märten ütles:

«Ei. Õhtuti olid meil komsomolikoosolekud.»

Olin ta ülestatusest pettunud.

Seejärel ei näinud me teineteist hulgal ajal. Kuni uusaasta ööl saime jälle kokku. Ning edaspidi iga päev.

Kummal meist õigus oli? — Konstantin ei pidanud elu miskiks, kui pole, mida mäletada. Minule oli minevik muutumas koormaks. Igal korteri suurpuhastuse ajal leidis mu ema kolu, mida ta välja viskas. Ta ei sallinud oma aja äraelanud asjade kogumist. Agas mina vedasin läbi kogu elu kaasa meie ammugi olematut kollast ahju. Ilmeid, ütle-misi, hääli ja silmavaateid.

«Commodore» taga müüdi kalu. Mulle täiesti tundmatuid elukaid. Pungis silmadega, kiskjalõustalisi, merelimaste kehadega. Nad lebasid otse mu kinganinade ees maas, teravahambulised suud lahti, ja lõõtsutasid veel enne lämbumist. Kummaline, et mõnel juhul võib isegi õhk elukardetavaks saada.

Ma ei suutnud kioskist möödudes kiusatusele vastu panna ja ostsin lõhna pärast veel ühe sidrunitega oksa. Ja postkaardi Naapoli vaatega,

mere ja Vesuuviga. Kavatsesin selle Heinikesele saata. Lootsin, et ta selle sünnipäevaks kätte saab. Vesuuv sobis tema iga-aastase sünnipäevameeleoluga.

Heinike saab nelikümmend üheksa.

Võis arvata, et seegi sünnipäev kujuneb nagu eelmised. Kedagi polnud vaja kutsuda, kõik tulid ise. Mida keegi kaasa tõi, seda söödi ja joodi. Heinikese linnumuretuse juures oli asi seegi, kui ta taipas osta paar kamakat poesüli ja leiba. Kohy seisis pliidil suures kastrulis, sest kohvikannul tuli juba aastaid tagasi sang küljest ära.

Kes soovis, võis köögis endale ise mune praadida või kogel-mogelit teha, ja kast õlut seisis klaveri all, et selle otsa ei komistataks. Me vajusime vormituks istunud tugitoolides peaaegu põrandani ja kirusime katkisi vedrusid. Kuid ometi oli kõigil Heinikese pool lõbus.

Ta oli muretu ja lahke. Juuksekrussikestega, mis talle sobisid paarikümne aasta eest. Olin kindel, et ta laseb ka seks korraks ömmelda kleidi žabooga. Mis laialiaetud tiibadega liblika kombel ta lõua all laperdab. Et ka seekord on kõik ülevas tujus ning mitte keegi ei pane tähele seda hetke, kui Heinike järsku oma närvid kaotab.

Siis ei aita enam miski. Tuleb kohe ära minna, muidu peksab Heinike kõik segi. Ta ei võta kedagi kuulda ega soovi kedagi näha. Järgmisel päeval on ta muidugi väga õnnetu ja palub kõigilt andeks, kellele telefoniga helistada saab.

Keegi polegi solvunud. Kõik teavad: Heinikesel löi vana haav lahti. Ta on loll, öeldakse. Et ei ole suutnud seda meest endast välja rebida. Aga mida saab teha mõistus, kui haav ei taha kinni kasvada.

Kui keegi imeks paneb, et ta laskis endale ömmelda täpselt samauguse žabooga kleidi nagu eelminegi, ütleb Heinike selle peale:

«Nojah. Aga missuguse siis?»

Nooremad kolleegid ei tea, et täpselt niisugust kleiti kandis ta «Niskamäe naistes», mida nad Andresega koos mängisid.

Arvatakse, et seda on küllalt palju, kui teater, publik ja kriitikud Heinikest armastavad. Aga mida me temast siiski teadsime? Kes laseb enda sisse vaadata? Heinike ei lasknud.

Otsisin taskuraamatust ta aadressi. Ei leidnud. Panin majanumbri mälu järgi, umbes. Pärast kahetsesin. Oleksin pidanud kaardi otse teatrisse saatma. Taskuraamatut lehitsedes leidsin ülestähendatud lause: «Üks mees läks katki.» Mis puhul või kelle kohta see käis, ei mäleta.

Meelerahu, meelerahu. Kust seda võtta?

Hoidsin sidrunioksa käes.

Päike kõrvetas õlgu ja pealage. Tundsin iiveldust ja astusin ühe vaateakna markiisi alla. Varju otsima.

Tühjal päikesest ülevalgustatud tänaval plaksusid hobusekabjad. Sõidukil oli must katus. *Cocchiere* viipas mulle. Raputasin pead, teadsin, et sõiduvõorimehed on siin kallimad kui taksod.

Ta sõitis must mööda.

Kuulasin eemalduvat kabjaplaginat. Seisin veel hulk aega markiisi all, enne kui mul parem hakkas. Keegi noor sinjoor kõnetas mind, talle andis julgust see, et üksi olin.

Ütlesin endale naljaviluks: kuni ma üksi olen, olen ma ise.

Tõredaid lampe oli vaateaknal. Kroonlühtreid, mis panid uskuma,

et nad võiksid valgustades ka heliseda. Siis värviliste klaasidega mänguasjalikult väikesi veneetsia ripplaternaid ja seinabraasid, mis sobisid vanaaegse mööbli seltskonda.

See polnud seda laadi äri, mida vaadates tunned, et sa midagi sealt ei vaja ja võid rahumeeli mööda minna. Mina otsisin siit küll ainult päikese eest varju, aga ma tundsin ühtlasi ka suurt rõõmu toredatest kroonlühtritest.

Kartmata vappide ja kroonide mõjuvõimu järeltulevatele põlvedele, andis Lenin dekreedid kaitsta muinsust. Ja ta säilitas meis imetlustunde ilu vastu.

Üle tänava veinipoe juures tõstis poiss tohutut veinipudelit uksest sisse. Aga ta jõud ütles ootamatult üles. Kõhukas veininõu libises lapselikult nõrkade käte vahelt maha ja kukkus katki. Poisikest halvast vapustus: tänavakividel voolas punane marjaveri. Poekuisele ilmus peremees. Nagu kägu kellakastist. Olin väga ehmunud. Peremees karjatas, tõstis käe, et *monello*'t lüüa, ja märkas siis mind. Hoidsin kätt suu ees.

«Käi minema!» karjus veinimüüja. «*Lévati dintorno!*» Usun, et sain õigesti aru. Läksin sealt kohe ära. Nagu oleks see minu kohta käinud. Vaatasin tagasi: poiss seisis, pikk linane põll ees, jalad voolavas veinis, ja värises.

Püüdsin sellest vaatepildist vabaneda. Seda ma suudan siis, kui midagi absurdset püüan mõelda. Tuletasin meelde nende mahlaste taimede nime, mida ma kaktusteks pidasin. Opuntia! Opuntial elab kilptäi, kellest saadakse punast värvainet košenilli. Ent punane värvaine assotsieerub voolava veiniga ja siis ma kordasin ainult: opuntial elab kilptäi.

Kui olin juba mitmeid kordi nimetanud opuntiat, löikas sellest läbi üks Märteni palve: «Istu nii, Saskia, peod põlvede vahel koos. Mulle meeldib, kui sa nõnda istud.»

Naapoli kõigi majade akendel olid žalusiid. Väljast ei näinud sisse. Heinikese sisse ei näinud. Inimesed tulid mulle vastu, vaatasid mulle otsa. Aga minu sisse ei näinud. Kordasin: žalusii, žalusii. Siis keegi hüüdis mind: olin käigu pealt pillanud käest sidrunioksa. Kuidas võis see juhtuda? Ma oleksin pidanud selle kukkumist kuulma.

Vaatasin tagasi. Täna sin kohmakalt ülestõstjat. Ta küsis veel midagi kiirkõnes, aga ma ei saanud temast aru. Kehitasin kahetsust väljendades õlgu ja sammusin üle väljaku. Eksida polnud võimalik. «Commodore» asus raudteejaama läheduses. Mulle tundus ainult, et ma läksin tagasiteed väga, väga kaua.

Kui Fevronia mind oksaga nägi, ohkas ta.

«Meil müüakse ju ka sidruneid,» selgitas ta leebelt nagu teadmatule lapsele.

«Jah. Aga lehtedeta.»

«Lehti ei sööda ju,» naeris Fevronia.

Rohkem ma öelda ei suutnud. Ma ei näinud teda enam. Fevronia oli laiali valgumas, kord mustaks, kord punaseks laiguks. Ja vajus siis pooleks.

«Mis teiega on?» kuulsin ta häält. «Kuhu te lähete?»

Ka enda vastust kuulsin ma:

«Rahvamuuseumi. Seal on kõige täiuslikumad leiud hukkunud linnadest.»

«Issand, mis te räägite! Missugustest linnadest?» Fevronia hääli venis ähmist niitpeeneks.

Ütlesin talle:

«Herculaneumist ja Pompeiist ja teistest, mis tuha all on.»

«Issand! Kuhu te lähete?»

«Märteni juurde,» ütlesin.

«Te ei saa ju ometi seinast läbi minna!»

Muidugi ei saanud.

Midagi tohutu suurt ja nüüd hoopis lillat lainetas mulle vastu. Siis tuli hoop.

Olin juba ärkvel. Lükkasin märja rätiku silmadelt. Alguses ma ei taibanud, mis see on.

Meiler istus akna all tugitoolis.

«Mis see on?» küsisin.

«Kompess.»

Ta vaatas mulle vastu leebete pungsilmadega.

«Olen arsti eest.»

«Soo?» ütlesin.

«Mis mul siis viga on?» küsisin.

«Päike tegi teile liiga.»

Tundsime imelist lõhna. Püüdsin meeleheitlikult meelde tuletada, kust oli see lõhn mulle tuttav. Pead ei saanud ma pöörata, ka silmadesse löikas terav valu. Aga lõhn tuli kusagilt käeulatuse kaugusest. Tahtsin ikka rohkem temast teada. Otsisin käekobades seda imelist lõhna, mida kusagilt ikka enam juurde hoovas.

Ma tabasin ta. See oli sidrunioks. Tõstsin silmade kõrgusele kaks helekollasekoorelist vilja.

«Kui ilusad,» ütlesin.

«Pea valutab,» kaebasin.

«Teil on muhk.»

Katsusin pead.

«On jah. Mis selle vastu aitab?»

«Ei tea,» ütles Meiler. «Läheb ise mööda. See pole teil ju esimene muhk.»

«Ei mäleta.»

«See on juba hea, kui muhke ei mäletata.»

«Teie olete ka arst?»

«Õppisin kaks kursust ülikoolis.»

«Ja teie ei tea, mis muhu vastu aitab?»

«Muhundusõpetus õpetab peamiselt muhu vältimist.»

Naermisest käis tuline valu läbi pea. Lubabsin, et ma enam ei naera.

«Palun, olge teie ka tõsine,» ütlesin Meilerile. Soovitasin tal lipsu ära võtta.

«See ei päästa enam midagi.» Ja sõlm oli ka nii ebaõnnestunult seotud.

«Teie loal,» ütles ta. Tõmbas lipsu üle pea ja suskas püksitaskusse. Pidin uuesti naerma: vaene lips!

«Te lõbustate end minu arvel. Ai, ai, Saskia!» ütles Meiler lahkelt.

«Jah,» vastasin. «Ma tahaksin üles tõusta.»

«Mitte mingil juhul. Fevronia läks teile toitu tooma.»
 «Süüa ma ei taha.»
 «Kas ma pean ära minema?» küsis Meiler.
 «Oh ei, misjaoks!» hüüdsin. «Olge veel.»
 «Teile seltsidaamiks?»
 «Jah.» Mis ma sest pidin salgama. Meiler liigutas kurjalt kulmu. Küsisin, kas ta solvus.
 «Kas teid vaevab ka inimese täiuslikkuse probleem?»
 Meiler naeratas. Ta keerutas pöidlaid.
 «Kuidagi ei vaeva,» ütles ta. «Mina ei raatsiks selle nimel ühestki isiklikust nõrkusest lahti ütelda.» Ta soovitas mul märg rätik uuesti laubale asetada.
 «On teil parem?»
 «Päris hea.»
 «Kas teie armastate oma teatripublikut?»
 «Tema paremat osa küll.»
 «Nii minagi arvan,» noogutas ta. «Ja mismoodi te ülejäänud osasse suhtute?»
 «Karistaksin neid. Paneksin sundkorras häid lavastusi vaatama.»
 «Kas te näitlete ka eraelus?»
 «Eks ikka. Mõnikord.»
 «Kas teie kolleegid tabavad selle ära?»
 «Kindlasti. Aga nad ei mõista hukka. Sest mängivad ise ka. Seda teevad ka mittenäitlejad.»
 «Kuulge, Saskia,» ütles Meiler. «Teie nägu lööb vahel ootamatult särke. Väsinud ilme muutub järsku nooreks ja veetlevaks. Silmad suurteks ja elavateks. Õelge, saab seda esile kutsuda? On see reflektorine? Tuleneb see läbivalgustus seestpoolt mingist impulsist, välismõjudest või igasuguse kontrollita?»
 «Kuidas kunas. Kindlasti pean ma seda tahtma.»
 «Aga teie ei taha seda mitte alati?»
 «Ei jaksa tahta.»
 «Saan aru,» ütles Meiler.
 «Kuulge! See on juba ülekuulamine.»
 «Ongi.»
 Tema algatusel rääkisime veel näitlejatööst.
 «Kirjanikul on lihtsam. Minu lugeja võib raamatu poole lugemise pealt kinni lüüa ja öelda: «Jama!» Aga mina seda teada ei saa. Mina oma publikut ei näe. Ja kui mu raamatut ei osteta, jääb mulle illusioon: nad ei tea, et see hea on.»
 «Kus te täna käisite?» küsisin.
 «Kolasime mööda Naapolit. Liiga palav oli. Aga professor ja teie sõber, nemad jäid veel linna peale.»
 «Nad ei tulnud lõunale?»
 «Ei tulnud.»
 Tähendab, et ma piinasin end asjata. Ilmaaegu vahtisin ust ja küsisin endalt: kas ta tõesti ei tule mind vaatama? Oli rahustav teada, et Märten ei tulnud sellepärast, et ta lihtsalt ei teadnud tulla.
 Näppisin juukseid.
 «Ärge nutke, Saskia,» ütles Meiler. «Ja olge edaspidi ettevaatlikum: kevadine päike on ohtlikult salakaval.»
 Pühkisin peoga silmi. Katsusin ennast valitseda. Ja mul oli Meileri ees piinlik.

«Juuksed on sorakil nagu karjapoisil.» Rääkis Meilerile, millised uhked palmikud olid minu vanaemal.

«Ei ühtegi halli karva.»

«Oli ta sellest õnnelikum?»

«Ei. Ei olnud.»

Meiler noogutas.

«Ta jäi pommirünnakul majade alla.»

Meiler noogutas jälle. Nagu oleks see talle ammugi tuttav lugu. Ent ma teadsin kindlasti, et temale polnud ma sellest mitte kunagi varem rääkinud.

Fevronia ladus oma käekotist välja mulle kuuluva toiduportsjoni. Paberrättidesse keeratud lihatüki ja koogi. Ning pudeli apelsinijooki.

Meiler tõusis minekule. Fevronia läks talle esikusse järele. Tuppaga tagasi tulles ütles ta lahkelt:

«Kuidas te meid ehmatasite! Te jooksite peaga vastu seina.»

«Keda meid?» küsisin arusaamatult.

«Kutsusin Meileri. Ma ei teadnud, mis teiega lahti on. Kõik teised olid linna peal.»

Tänasin Fevroniat hoolitsuse eest. Et ta nii hea mu vastu oli. Ta kahetses, et polnud päevavarju kodunt kaasa võtnud.

«Mul on ilus hiina päikesevari,» ütles ta.

«Selliseid asjakesi enam ei kanta.»

«Oh, ärge parem rääkige!» nõustus Fevronia. «Kujutlege vaid, nad nõuavad meilt maad!»

«Ärge tõuske üles!» keelas ta. Istus ise väsinult tugitooli ja lehvitatas endale tuult.

Liha ei viitsinud ma mäluda. Koogi palusin Fevronial ära süüa. Oranžaadi oleksin aga veelgi joonud, seda jäi väheks.

Fevronia kiitis kooki. Ta oli maias.

«Neil on head koogid, aga väikesed. Meil on hulga suuremad.» Ta võttis sõrmest rubiiniga sõrmuse ja läks vannituppa käsi pesema.

«Fevronia, kas te olete õnnelik?» küsisin, kui ta sõrmuse uuesti sõrme pani.

«Mis mõttes?»

«Üldse.»

«Olen küll. Mis siis?»

«Kas kõik teie elus on läinud nii nagu vaja?»

«Enam-vähem. Mis mul siis puudub? Mul on korralik mees. Teenime hästi. Korter võiks parem olla, aga see-eest on ta kesklinnas, kus kõik on käe-jala ulatuses. Teate, minu ema tuli maalt linna. Ta oli kirjaoskamatu. Mina lõpetasin tehnikumi. Aga minu tütar õpib instituudis. Näete: kõik muutub üha parema poole.»

«Jah, muidugi. Aga sõjaajal?»

«Sõjaajal oli loomulikult raske. Kellel siis kerge oli.»

«Kas teie ka kaotasite kedagi?»

«Kaks venda. Kohe, sõja esimestel kuudel. Emale oli kõige rängem noorema poja surm. Viktor ei jõudnud kutseealisekski saada, kui ema käis sõjakomissariaadis palumas, et poiss võetaks aega teenima. Ema oli lesk, tal läks raskeks meid üksipäini kasvatada. Kõige rohkem kartis ta Viktori pärast, see oli üleannetu. Ema ei saanud talt jagu.

Emal ütles poissi ära saates: «Loodan, et nad sust sõjaväes inimese

teevad.» Kahe nädala pärast algas sõda. Ema ulgus öösiti nagu hunt. Valu käristas ta rinda. Ma rääkisin talle: «Mis sa end tapad. Sa ei võinud ju seda ette näha.» Aga ta tundis endal ränka süüd. Ja kui vanem poeg langes, siis võttis ema seda kui kahekordset karistust.»

Küsisin, kas ema elab veel?

«Elab.»

«Ja ikka süütundega?»

«Jah, kujutlege. Ta on nüüd üsna vana ja lapsikuks muutunud. Unustab või ajab kõik segi. Tal on pearätti seotud kompsuke, selle ta sõlmib aeg-ajalt lahti. Seal hoiab ta igasuguseid aegunud dokumente, mida ta ikka veel igaks juhuks alles hoiab. Sünnipäevaõnnitlused ja pühadekaardid. Fotod aga laob ta enda ümber, et oma poisse vaadata.

Pärast seda nutab ta südantlõhestavalt ja kaebab, miks surm teda ei võta.

«Ema,» ütlen talle. «Sa pole ju süüdi.» Aga see ei lohuta teda. Tal on oma arvamine: «Kodumaa ees mitte. Aga poja ees küll.»»

Fevronia ootas.

«Mis teie arvate? Eks ole, ta ei ole ju süüdi!»

«Ma ei tea.»

Ta muutus ärevaks.

«Miks?»

«Ei tea, miks. Mina ei tea. Ainult ta ise teab. Teie ema üksi teab.»

Meie vaatasime kui kõrvalseisjad, asjasse mittepuutuvad isikud. Ka inimeste süütunnetamine on erinev. Mõni võis sõjas panna säästmatult mitu tuhat meest ühel hoobil magama, ja pidas seda loomulikuks kaoks. Aga mõni inimene ei saa nende kätega, mis laipu koristasisid, enam naist kallistada.

«Ei!» hüüdis Fevronia. «Ma ei ole teiega nõus. Kuulge, ta ei ole ju süüdi!»

Katsusin teda rahustada.

«Kallis Fevronia, muidugi mitte! Keegi ei või ega saagi teda süüdistada. Vastupidi: tema pojad langesid oma kodumaad kaitstes. Mina rääkisin hoopis sisemisest süütundest. Tegelikult esineb see just nende inimeste juures, kes süüdi ei ole.»

«Ma ei mõista,» ütles Fevronia.

«Aga mina mõistan oma ema küll.»

Õhtu ülejäänud aja olime pikali voodis. Palav päev oli ka Fevronia ära kurnanud. Ta kaebas muljete üleküllastust.

«Ei suuda enam midagi vaadata.»

«Commodore» tuba pakkus meile täit rahu. Tänavakära üles ei kostnud. Isegi Fevronia ütles:

«See on väga kaasaegne hotell. Eks ole?»

«On.» Oli tõesti ilus hotell.

«Keegi ütles, et siin on soome liftid. Soomlased teevad kõike korralikult ja läbimõeldult.»

Tal oli õigus.

«Kui inimesi tuleb peale rohkem, kui kandejõud lubab, siis lifti üks ei sulgu. Me seisime täna hulk aega, enne kui üks meist taipas maha astuda. Alles siis hakkas lift üles sõitma.»

«Siis annab see lift küll viisakalt märku üleaarustele ülessõitjatele.»

Fevronia naeris ka. Siis hakkas kurtma, et oli reisist tüdinud ja igat-
ses ainult üht — koju. Mina tahtsin Pompeiid näha.

Möödunud sügisel kutsuti mind Leningradi sõjafilmi võtetele saks-
lanna osa tegema. Vabal ajal käisin Vene muuseumis. Aga veel kaua
tagantjärele mõtlesin ma Brüllovi maalile, mis kujutab Pompeii viim-
set päeva.

Milline teater see oli ja kui palju korraga näitlejaid laval. Näite-
seinteks Pompeii villad, illusoorne tulekahju ja must öö. Selle all
ringutavad käed ja taeva poole tõstetud pilgud. Tagajalgadele püsti
tõusnud pruuskav hobune. Emalt kaitset otsiv laps. Tänavakividele
väga kaunis poosis äranõrkenud naine.

Hirm ja pidulikkus olid sedavõrd käsikäes, et maali mõte sai teise
tõlgenduse: pidulik hirmust kinnihoidmine.

Ma ei tahtnud uskuda, et mu vanaema oma hukkumise hetkel nii
pidulik välja nägi. Pigem seda, et ta nagu ei väljendanud sel hetkel
mitte kui midagi.

Sakslanna osa tundus mulle lihtsakoeline. Väljendada hirmu või jul-
must oli märksa kergem, kui mõista minu ema ja vanaema, kes olid
mõlemad väga leebed inimesed ja äärmiselt heatahtlikud.

Fevronia küsis, millest ma mõtlen.

«Niisama,» vastasin.

Vaevlesime õhutuses.

Kumbki meist ei suutnud lahendada nuppude süsteemi, mis annaks
meile uue õhu. Lamasime poolpaljalt, aga ikka oli palav.

Fevronia naeris.

«Mis te naerate?»

«Seda, et teie teate kõike Kleopatrast. Et madonnasid koeraga ei
maalita. Kuid seda te ei tea, kuidas saada värsket õhku. Oleme nagu
kalad kuival.»

Täiesti õige. Nagu kalad kuival. Nagu ammulisused elukad «Com-
modore» taga tänaval, kus ma neid päeval nägin.

Oleksime ju võinud küsida hotelliteenijalt või lasta temal õhku
vahetada. Aga ei tea, miks me seda ei teinud. Oli meil ehk kohatu
nõuda õhku? Tõesti, ei mäleta.

8

Võis palja silmaga näha, kui tulukalt kasvatas rammus laavapinnas
maisi, oliivi ja viinamarja.

Pedotto'lt küsiti:

«Kas nad tõesti ei karda siin elada?» Tema oli itaallane, tema pidi
teadma. Kuid Riccardo ei teadnud. Milleks? Milleks üldse nii kaugele
ette mõelda?

Selle kohta öeldi: «Tüüpiline tänapäeva noorte mõtteviis.»

Kaldusin arvama, et Vesuuvi jalamil ikkagi kardeti, kuid elati edasi.
Toimis ju kogu ohustatud maailm niisamuti. Vahel tundus, et looduse
purustusjõud on inimese piiramatu ja leidliku hävitustegevuse kõrval
lapsemäng. Pompeii katastroofis säilis meie päevadeni isegi pompeilaste
näoilme kohutatus. Kuid mis säiliks veel inimkonnast pärast tema enda
poolt esilekutsutud hukatust?

Looduse hävituspõud ei tee midagi kurjusest. Seal, kus Märten oli,

jäeti inimesed pakase kätte ja nende külmavõetud ihuliikmed langesid küljest ära esimesel puudutusel. Kas saab süüd pakasele veeretada?

Olime õhutuses, kuumade kivivarede vahel. Päike sähvas mõrtsukalikult. Otsekui läikleva noaga, silmadesse. Pöörasin vaevaliselt pead. Imestasin nagu kord varemgi, kui noor on Märteni nägu.

Ta näis minu pilgust pisut nagu häiritud olevat.

«Sul oli eile halb?» küsis ta.

«Tühine asi,» vastasin.

«Kas sul salli või rätikut ei ole pähe panna?»

Mul ei olnud kaasas.

«Kas ma segan sind?»

«Ei! Kuidas sa segad.»

Võib-olla ma haavasin teda oma nappide vastustega? Ei teadnud tööpoolest, millest oleksin pidanud rääkima. Tühjus oli minus, tühjus. Sarnane tundmusega, kui lapsed perekonnas täiskasvanuks saavad. Või kui oled kõik teinud selleks, et õigel ajal pärale jõuda, ja see täiesti mõttetuks osutub.

«Ära solvu,» ütlesin. «Mind teeb see palavus segaseks.»

Ta noogutas, et mõistab.

Läksime sama teed tagasi, mööda Surnute tänavat. Astumata Diomedese villasse.

Ja mis tähtsust on sel Diomedesel? Paljas juhus, et just tema leiti üheksateist sajandit hiljem oma maja keldris, võti käes, laavasse lämbununa.

Sinna, kus minu vanaema hukkus, on rajatud park. Kohvik ja ilutrepid. Kioskid. Igal varasuvel müüakse neis imporditud bulgaaria tomateid. Ja seda veel ei tea, mis lähem tulevikulinna generaalplaani sinna ette näeb ehitada või asemele ehitada.

Imelik, et ma polnud kogu päraastõjajaegse aja vältel mõtelnud neist asjadest nii palju kui siin mõne päevaga. Ma piinlesin nagu Fevronia ema mingi sisemise süütunde käes.

Märtenist sai see alguse. Kui ta küsis, mida ma tunnen sõjafilme vaadates.

«Enamasti ei mingisugust tunnet,» vastasin ma. Ta küsis, kas nad ei vapusta mind.

«Ei,» vastasin.

«Millest see sinu arust tuleb?» Aga mina ei teadnud. Arvasin, et kõigea, mis möödunud sõjasse puutub, on ära harjutud. Ja Märten ütles seepeale:

«Sul on õigus. Inimesel areneb välja kaitsesüsteem.»

Sestpeale toimus mu endaga vastupidine. Tundsin endas liikuma hakanud varingut. Otsisin endas süüd. Igaüks on ju milleski süüdi. Mõistmatuses, kõhkluses, arguses. Otsustusvõimetuses ja kompromissis. Kas siis mina ei olnud?

Haarasin Märteni käe. Ja nagu juba kord varem, inimestest hoolimata, surusin oma põse vastu.

See tuli talle ootamatult.

«Ma austan sind,» ütlesin.

Ta vaatas mulle otsa läbitungiva pilguga.

«Aga ei armasta.»

«Ära niimoodi räägi.» Ja lasksin ta käe pikkamööda lahti.

«Sa väärivad suurt armastust,» ütlesin talle.

Pompeilaste sauna veevärk, kuuma õhu jaoks topeltseinad ja põrandad, tinatorustik ja mosaiigid äratasid meis imestust.

Kuulasime veetu basseini ümber seistes jutustust Pompeiid tabanud katastroofist ja Plinius Noorema kirjast Tacitusele. Milles ta kirjeldab, kuidas maa jalge all kõikus ja meri kaldast eemaldus. Jättes mereelukad liivale surema. Hakkas sadama musta tuhka, mida peeti igaveseks pimeduseks. Inimesed halasid ja kisendasid. Palusid nii pääsemist kui ka surma. Ja kui päev uuesti koitis ja päike tõusis läbi ihmja valguse, oli Pompeii lakanud olemast.

Konstantin hakkas ajaloonäidete varal tõestama, et looduse pime jõud pole ainus purustaja. Sedasama, mis minagi olin mõtelnud.

Ta mainis Nero poolt Palatini ja Esquilini kinkudele rajatud Kuld-paleed, millest pidi tulema maailmavalitsejat vääriv mammutehitis. Palee seinad kaeti toretsevate freskodega, ruumid ja aiad kuhjati täis Kreekast kokkuriisunud pöörast kunstilukust.

Aga hilisemad valitsejad Titus ja Traianus lasksid selle krempli külmalt maha lõhkuda ja rajada asemele nendenimelised termid. Ajalugu tunneb seda asja: et on ehitatud, lõhutud ja uuesti ehitatud. Aga enamasti ikka nii, et üks rajab kunstitempli, teine lõhub maha ja ehitab asemele endanimelise sauna.

Fevronia vajas mind, et muljeid jagada.

«Vaadake seda kamüüd!» näitas ta.

Noogutasin. See vääris tõepoolest imetlust. Keel on õel ihuliige, ma ei hakanud Fevroniat parandama. Kamee, kamüü — lõpuks ükspuha. Vahe vaid mõnes tähes. Peaasi, et naine teaks, kuhu ehted riputada.

Tusatsesin. Et Märten ei seisnud mu kõrval. Ta läks eemale, oli end ülearusena tundnud.

«Kus teie sõber töötab?» küsis Fevronia. Milleks ta pidi seda teadma. Ütlesin vastu tahtmist.

«Koduloomuuseumis.»

Ta imestas:

«See pole kuigi suur koht?»

«Jah. Üpris tagasihoidlik. Mis siis?»

«Ei midagi.»

«Teate,» ütles Fevronia südamlikult. «Vahel ma usun, et te suhtute minusse hästi. Ja me võiksime sõbrad olla. Aga siis jälle ei mõista ma, mis teiega sünnib.»

«Kui ma seda isegi teaksin.»

«Olen kuulnud, et vaimuinimestega on raske koos elada,» ütles Fevronia.

«Arvatavasti.»

Ta tahtis teada, millest see tuli.

«Seda ma ei tea öelda.»

«Nad peavad ennast teistest paremaks. Aga neile tuleks kasuks mõni-kord kuulata ka rahva arvamust.»

«Näete,» ütlesin talle. «Teie vastate ise kõik ilusasti ära.»

Ja Fevronia solvus. Ma ei hakanud midagi heaks käänama. Pompeii aeg oli ka midagi väärt, seda ei tohtinud tulde heita.

Pompeii mattus üheksateistkümneks sajandiks tuha ja laava alla. Nüüd tuldi siia kui teatrietendusele. Sõideti väravasse limusiinidega ja lihtsamalt. Kogu maailm pidi teadma Pompeiist. Ta tahtis ilmtingimata

näha surmakrampides koera, nende kaubamaja ja kauplusi. Sauna ja teatrit.

Mis teatrisse puutus, siis keelati Nero ajal Pompeiis gladiaatorite mängud kümneks aastaks, kuna ühe esinemise ajal puhkes ülestõus. Tol ajal peeti vaatemänge rahva tähelepanu kõrvalejuhtimiseks argipäevadelt. Selleks, et elumured ja rahulolematust peast välja tuulutada. Arvatavasti olid Nero ajal asjad täbarad, kui isegi lõbustusasutus mässu tõstis.

Arvasin, et *pedotto* ka seda mainib. Ei rääkinud. Kust tema, noor mees, oma maa ajalugu peaks tundma. Kui seda aegade jooksul nii erinevates poliitilistes huvides on tõlgendatud.

Kogu maailm tuli siia. Tahtis oma silmaga näha söestunud leivapätsi. Munakoori. Arstiriistu ja õmblusnõelu.

Ning järsku valdas mind tuline kiivus. Mõtlesin uuesti sedasama mis Naapolis. Et eestlased on ainult endale teadaolev rahvas. Ei tema anded ega töövõime, vaid üksnes laavast väljakaevamine või jääst lahtisulamine teeksid ta maakaardil kätteleitavaks. Aga seda ei söandanud ma oma sünnimaale ka mitte soovida. Võib-olla see isegi kohutaks teda, kui tema vastu järsku nii suur huvi tekiks.

Ühe villa ukселävel hoiatas pilt ja kiri koera eest: *Cave canem*. Teisel lasti külalist elada: *Salve!*

Meiler arvas, et veelgi parem oleks teatada sisseastujale: *Non omnibus sum domi* — kõigile pole ma kodus.

Fevronia vaidles vastu.

«Ei, ei! Inimene peab olema külalislahke.»

Meiler vastas jahedalt:

«Teatud piirini.»

«Kus on see piir?» küsis Fevronia mind appi võttes.

«Piiri ei ole,» ütlesin. «Aga piir peaks nagu siiski olema.»

«Mina seda ei mõista. Sest minu juurde võib igaüks tulla.» Fevronia ei andnud alla.

Meiler samuti mitte.

«Kas tõesti igaüks? Või ainult see, keda te ise soovite? Aga kui keegi vägivaldselt sisse tahab tungida?»

«Sellele ma loomulikult ust lahti ei tee.»

«Noh näete, see on mõistlik,» sõnas Meiler.

Ütlesin Konstantinile:

«Kui kodutud on siin õhtud. Ei ühtegi valgustatud akent.»

«Maja, kus ma elan, asub raudteeviadukti juures. Aga peale selle karjuvad veel juba hommikusel varavalges kojamatid üksteisega üle tänava juttu. Kas te mõistate, mis see tähendab?» ütles Konstantin.

«Me saame teist aru,» ütles talle Meiler. «Me lohutame teid sellega, et suurlinnad on muutumas üldiseks hädaks. Ma lugesin, et Ameerikas tapetakse igas minutis inimene.»

Minu meelest on kõige troostitum, kui üheski aknas ei põle tuld. Kui keegi kedagi ei oota. Pompeii oli kui vaakumis. Elutud tänavad. Turuväljak ja templid. Kõrbenud rohi. Ja kord nõudis, et päikeseloojangu ajal lukustataks linnaväravad.

Nüüd jalutasid sisse maani mustas rüüs nunnad. Kõigil pilgud ühtviisi häirimatud. Milleks nad siia tulid?

Igatsesin üksnes, et meid mõnda majja päikese eest varjule viidaks.

Kuum õhk virvendas silme ees ja süda tagus rinnus. Imestasin, et seda ei kuulnud. Märten ka ei kuulnud, ehkki vaatas sageli mu poole. Arvatavasti kartis ta mu tervise pärast. Aga ma ei tundnud sellest muretsemisest rõõmu. Sest isegi sajusest koerailmast ei teki niisugust nüri depressiooni kui kurnavast päikesepalavusest.

Ainult nunnadele ei teinud see midagi.

Mustad nunnad astusid mööda tänavat jäigalt heledas päikeses. Koltunud ja kuivanud. Elumahladeta, inimliku mure ja süütundeta, mis meiesuguseid rõhub.

Kas nad saavutasid siserahu selle hinnaga, et ütlesid lahti elavast maailmast, mis on täis hädaorge ja lõpmatult üürike? Aga mina usun, et Katharina Boral, kes põgenes kloostrist, et saada Martin Lutheri omaks, oli vaja palju rohkem julgust ja eneseületamist kui maisusest lahtiütlemisel.

Üks nunn möödus. Meist väga lähedalt. Ja korraga ilmestas miski ta pilku. Aga see viiv oli nagu tee, mis järsku ära lõpeb, arusaamatul kombel ära kaob.

Võib-olla, et just hädaorud ja üürike elu annavadki meile ilme ja panevad mõtte silmadesse?

Pompeii ülikud lasksid privaadi märgiks suured kivid ette tõsta teele, mis viis nende villasse. Tänavakära ei tohtinud tungida majja. Purskkaevu vaikse vulinaga lahutati end muust maailmast. Kõik oli just nii, nagu tänapäeva suurlinnade inimesed endale sooviksid.

Mind hämmastas kõige rohkem freskode säravpunane. Muretult rõõmus. Oieti mitte värv, vaid naer. Kõik muu oli ligilähedane varem nähtule, figuurid ja ornamendid.

Ainult silmad tundmatute pompeilaste portreedel äratasid tahtmist neisse sügavamalt vaadata. Sest need olid elavate silmad. Neist vaatas vastu mingi paratamatuse-tunnetus. Ärapeidetud ärevus. Või eelaimus?

Juhtisin sellele Märteni tähelepanu.

«Vaata, Märten, missugused silmad neil on.»

Ta vastas neile teist korda pilku heitmata:

«Massimo silmad.»

Vaidlesin temaga.

«Ei või olla. Nad elasid siin muretult. Katastroof tabas neid täiesti ootamatult.»

Aga Märtenil oli siiski õigus: neil olid ärevusest kõnelevad silmad.

Jäime neljakesi peristüüli.

Mulle oli uudiseks, kui Meiler ütles, et viimase sõja ajal pommitasid hitlerlased Pompeiid õhust.

«Kummaline,» ütlesin. «Milleks?»

Meiler kehtas õlgu, tema ka ei teadnud. Ta ütles, et fašistide roimamotiive ära seletada või mõista käib inimesel üle jõu.

Võis arvata, kui raskesti ta kannatas kuumuse all. Ta otsis võimalust varjus viibida. Hoidis sammaste lähedusse või viivitas jahedates tubades.

Väikesel nelinurksel siseõuel õitsesid roosid. See oli ilus rekonstruktsioon. Fevronia ahhetas vaimustusest ja küsis igahelt:

«Kas te aias juba käisite? Minge vaadake, missugune õitseng!»

See ärritas Meilerit. Vist see sõna, mitte roosid. Samuti eksalteeritus, mis nii vähe sobis selle maja intiimsusega, jaheduse ja vaikusega.

Pigem meenutas väike roosiõu mõttelist kalmistut, õitsvat mälestusmärki hukkunud pompeilastele.

Meiler sai pahaseks.

«Mõned sõnad on nii suureks aetud, et ei mahu enam suhu. Õitsengut seostatakse isegi kõige mittemõeldavaga. Oleks hoopis asjalikum vahel ka vilju mainida.»

Meenus järsku, et ma polnud hommikust saadik suitsetanud.

«On sul tikku?» küsisin Märtenilt.

Ta ulatas toosi. Astusime tänavale, mille moodustasid akendeta majamüürid. Nõjatusime vastu seina. See oli kuum. Põrkasin kokkunult eemale. Ka kivid olid jalge all nagu keris. Tõmbasin kõigest mõne sõõmu suitsu, kui pea hakkas ringi käima. Kustutasin sigareti. Uuristasin talle augu purukuiva pinnasesse.

Vaatasin huviga Vesuuvi kontuure. Nüüdsest tulemäest ja madalamal seisvast Sommast võis mõttelise piirjoone abil taastada endise Vesuuvi mõõtmed ja kuju.

Panin pea Märteni õlale.

Ta võttis mu silmade eest päikesepillid ja pühkis sõrmega ära pisarad.

«Kust sa teadsid?» küsisin.

Ta ei vastanud kohe, vaid mõne aja pärast.

«No küll on õnnetus.»

Ei tea, kas ta mõtles Pompeiid. Või meid. Või katastroofe inimelus üldse.

Meie kaaslased tulid majast välja ja liikusid edasi, tihedalt *pedotto* kannul. Riccardo vaatas tagasi, tahtis midagi öelda. Kuid ei söandanud meid Märteniga häirida.

Lonkisime nendele järele.

«Sass,» ütles Märten. «Ma loen päevi. Neid on järele jäänud ainult kaks. Kaks päeva.»

Mina lugesin isegi tunde.

Kas seda tuli mõista, et Märten leppis paratamatusega? Või andis ta mulle võimaluse kõik teiseks pöörata? Veel oli olemas tagasitee. Ent mina noogutasin nõustudes: jah. Kaks päeva.

Seega oli meile tõepoolest jäänud ainult need kaks päeva.

Meile viibati ergutavalt. Siin võis kergesti varemete labürinti kaduda.

«Kas sa ihkad veel midagi vaadata?» küsis Märten. «Pead sa ilmingimata nägema kahe tuhande aastast leivapätsi? Või agoonias koera kipsjäljendit?»

«Ärme vaatame, kui sa ei taha,» andsin nõustudes järele. «Aga milles neid siis näidatakse?»

Ikka needsamad nunnad läksid risti üle meie tee. Astusid tänava ülekäigukividel ja möödusid meist, peaaegu riivates laia käisesuuga mu kätt.

Kui nad kadusid villasse, kust meie just olime tulnud, küsisin Märtenilt:

«Mida nad siit tulid saama?»

Mis assotsiatsioon võib Pompeii neis esile kutsuda? Vahest ehk seda, kui purenev on maine vägevus? Või tahtsid nad oma usku kinnitada? Vajasid illustratsiooni Pompeii kurbmängulise vaatevälja näol?

«Aga võib-olla tulid nad päris tavalisest uudishimust,» arvas Märten. Kuid selle lükkasid ümber nunnade ükskõiksuseks tardunud ilmed.

Nunna näos, kes minust teisena möödus, oli märgata valge huulde

lõikav arm. Samuti asetses tal üks silm teisest kõrgemal. Minu meelest see ta nägu ei rikkunud. Pigem vastupidi. Need olidki ainukesed elu jäljed ta näos.

«Sass,» ütles Märten. «Nüüd on sest niipalju aastaid möödunud. Kas sa võiksid mulle öelda, miks sa sel esimesel ööl mu juurest ära läksid?»

Ei. Seda ei tahtnud ma ka nüüd öelda. Kuid hoopis teisel põhjusel kui siis.

Märten tunnistas, et oli sel öhtul uskunud: kui ma jään, läheb meie elus kõik hästi.

«Aga sa läksid ära.»

«Kas sa tõesti niimoodi mõtlesid?» Otsisin ärevalt ta silmadest kinnitust.

«See on tõsi. Aga sina läksid ära. Miks? Ma tahaksin teada.»

Põhjust ei saanud öelda. Lihtsalt sellepärast, et see nii tühine oli. Et häbenesin tema ees oma särgi väljaveninud õlapaeltesse seotud sõlmi.

«Märten, olen sageli üsna tühine. Aga sina võtad mind alati liiga tõsiselt.»

«Nii et sa ei taha öelda?» küsis Märten veel kord.

«Usu, see ei vääri teadmist.»

Pea oli kogu aeg raske. Seepärast ei saanud ma Pompeii tragöödiale nii kaasa tunda, nagu see väaris. Kõik nähtu seisis üksikult omaette ja seostamata. Nagu katkise nõu killud, mis tuli alles kokku sobitada. Sammasõuel vett viskav pronkspoiss. Akendeta tänavad. Tühjuse tunnetamine. Murdunud sambad. Imestus: miks jumal postamendil oli lühike ja äbarik? Kas see ei vähendanud usku temasse?

Aeg oli liikunud koos meiega. Nüüd langesid seintele juba varjud.

Pedotto palus mehi villasse minna. Naistel väljas oodata. Ta põikles muheldes küsimistest kõrvale. Astus uksele ette. Kordas:

«Ainult meestele. Ainult meestele.»

Ka Fevroniale ütles ta sedasama.

Nägin Fevronia kaelal punaseid laiike. Ja kuidas ta silmad välku tagasi hoidsid. Riccardo sai temalt teada, et meil valitseb üheõiguslus. Naiste ja meeste vahel vahet ei tehta.

See ei mõjunud. Riccardo ei taganenud.

«Mis ta nüüd teeb?» küsis Konstantin huviga.

«Ta murrab läbi,» arvas Meiler.

Fevronia tõmbas kulmu kokku, lükkas Riccardo keelava käe otsustavalt kõrvale ning astus majja.

«Näete,» sõnas Meiler. «Kas ma ei öelnud.»

Nad ei olnud seal kuigi kaua. Ja tulid röömsatena tagasi. Pisut kohmetunud nad siiski olid.

Sugugi mitte esimeste seas, kargas Fevronia majast välja. Oli näo-punast lõhkemas ja vaatas kõigi pilkudest mööda.

«See oli teie tahtmine,» ütles talle Meiler.

Fevronia torkas oma hääle orana mu oimudest läbi: ta ei võinud arvata, et seal näidatakse kalli raha eest riivatusi.

«Kas seda näidati maksu eest?» küsisin.

«Mis teie siis arvate!»

Ta oli sissekukkumisest vapustatud. Kaotas isegi oma hea tahte rää-

kida. Lubas siiski, et jutustab sellest, mis nägi, hiljem. Tähelepanekud näitasid aga, et ta sisemuses kees ja puhkis päeva lõpuni edasi vaibumatu meelepaha.

Minu peas undasid telefonitraadid. Soovisin veel ainult «Commodore» voodit Naapolis. Õigus oli Meileril. See, mis ta kevadpäikese kohta ütles.

Märten kutsus mind varju enda kõrvale laavahallile kivile istuma. Seal oli vaade turuplatsile ja sammaskojale. Ta pakkus sigaretti. Ma ei tahtnud.

«Ja mida sa tahaksid?» küsis Märten.

«Jahedat tuba.»

Pärast, kui olin seda öelnud, tundsin, et istuksin temaga veel ükskõik kui kaua. Murdsin jala juurest maast rohukõrre ja puudutasin Märteni kivile toetuvat kätt. Ta jälgis seda pilukil silmi. Lõpuni suitsetatud sigaret näpu vahel.

Ma nägin küll ta pilgus küsimust.

Heitsin kõrre minema. Need viimased järelejäanud päevad olid veel meie omad. Aga me ei osanud neist rõõmu tunda.

Olime ennegi Märteniga istunud nõnda, raatsimata teineteisest lahkuda.

Mu ema küsis tüdinult:

«Millest te küll kogu öö läbi räägite?»

«Me ei räägigi,» vastasin. «Vahel ei räägi me üldse.»

Tõsi. Kui me saime kas või maja trepikojaski segamatult koos istuda, oli meil sõnadetagi hea.

«Vara, vara,» ütles mu ema sügava murega. Kas pole? — Siis oli liiga vara. Nüüd liiga hilja...

Arvatavasti just sel põhjusel oli mu ema Märtenile pahane, et pidas teda kõige eest vastutavaks. Ta ütles, et minu kiindumus Märtenisse mulle õnne ei too. Aga ema eksis. Olen ka suurt õnne tundnud. Uuesti tuletas ta oma sõnu meelde, kui last ootasin.

«Ma olen ju õnnelik,» ütlesin. «Kuidas sa seda ei mõista.»

See ei tähendanud midagi, et mul silmad auku vajusid. Et nägu ahtus, käed luiseks muutusid. Ja et ma öösiti nii palju Märteni pärast nutsin, ei tähendanud hoopiski seda, mida ema arvas.

Kuid rasketel päevadel oli ema mu tugi. Ei tea, kas ta mõistis mind siis paremini. Või oli see ainult kõige leppiv emaarm.

Teda ei olnud enam. Meie olime ja istusime jälle kõrvuti. Oleksin teada tahtnud, kas see mu emale, kui ta elaks, oleks meeldinud või oleks see teda kurvastanud.

Märteni nägu oli kuldpruun. Selle tõttu paistsid hallid silmad eriti heledad ja läbipaistvad. Ent lootusetu oli neist läbi näha mõtteid. Ja milleks seda vaja oligi, kui ma ju enesegi mõtetest jagu ei saanud.

Meenus apelsin, mida kandsin hommikust peale kaasas. Koorisin ta ära. Mööda sõrmi jooksis hele mahl. Ulatasin poole apelsini Märtenile. Ta pidas seda paljuks. Ning jagas poole veel kord pooleks.

«Kui hea. Eks ole?»

«On see Anna Rosa apelsin?»

«Viimane,» ütlesin.

Turistid pildistasid varemeid. Ka meie sattusime pildile. Kuigi meie ei kuulunud ju hoopiski mitte Pompeii tragöödiasse.

Panin apelsinikoored kokku. Pühkisin mahlast magusad sõrmed

taskurätti. Firenze märkas Märten, et ma ei kandnud isegi laulatus-sõrmust. Aga tema sõrmust kandsin ma veel tükk aega pärast sõda.

Unustasin ta käsi pestes kraanikausi äärel. Alles laval tuli see järsku meelde ning ma läksin sõnadega segi. Vaevalt usutav, et keegi seda võtta ihkas, vahest ehk viis vesi kaasa.

Heinike võis kinnitada, kui truult ma Märteni sõrmust kandsin. Tema teadis, kui südamesse selle kaotamist võtsin ja nägin ebausklikult selles halba märki. Heinike sai isegi kurjaks. Aga oli hetki, kus uskusin, et Heinike oleks soovinud mu lahtiütlemist piinavast lootusest. Ise ma ka lõpuks enam ei teadnud, mida ma õieti veel lootsin.

Sõrmuse saamise lugu oli väga lihavõttepostkaardilik. Nimelt olidki lihavõtted. Ja Märten kinkis mulle hõbepaberis šokolaadimuna.

«Mis seal sees kõrises?» küsisin seda kõrva vastu pannes.

Olid väga ilusailmalised pühad. Ma ei osanud seletada nukrust, mida ma sellest hoolimata või just sellest tingituna tundsin. Sesse ebamäärasesse nukrusesse mahtusid kulused metsaalused, ülased, mis ilma valgeks tegid, ja hiirekõrvul puud. See oli noore inimese ilus nukrus.

Läksime Märteniga linnast välja, üle heinamaa. Hoidsin vastu rinda Märteni kingitust ja iga kord, kui üle mõne ettejooksnud veenire hüppasin, kõrises selles miski.

Ma ei raatsinud muna lõhkuda. Aga Märten ütles:

«Kuidas sa muidu tema sisu teada saad?»

Istusime pruunikirjule põllukivile. Kingitus oli ikka alles avamata. Hoidsime mõlemad nagu vastu kevadtuult ja päikest. Pilutasin vahetevahel silmi, et Märtenit näha.

Tema istus paljapäi, hõlmad lahti, käed põlvede ümber, ja octas, millal ma järjekordselt silmad avan ja talle otsa vaatan.

Tal olid nahkkindad käes. Ka siis oli moes käia paljapäi, kindad käes.

«Noh, olgu!» ütlesin lõpuks. «Kui sa tahad, vaatame, mis seal sees on.» Ja hakkasin šokolaadi ümbert hõbepaberit ära võtma.

See oli sõrmus helepunase kiviga.

«Sõrmus,» ütlesin kohmetult. Ka oli ta mulle natuke suur. Isutekitav šokolaadimuna lebas mu süles. Hakkasin seda kahju tundmata lammutama. Olime hommikust saadik söömata.

Ema küsis veel samal öhtul:

«Mis plekitükk see sul sõrmes on?»

«Kas sa ei näe, et see sõrmus on?» vastasin solvunult.

Sõrmus läks küll kaduma, aga kaugel kevadpäev jäi tervenisti meelde. Mälestus varakevadisest heinamaast ja tuulest. Kuidas ma silmi avades nägin enda ees Märteni nagu. Minu jaoks kõige ilusamat nagu kogu maailmas.

Päikese käes hakkas palav. Võtsin palitu seljast ja hõbepaberitükid pudenesid sülest rohtu. Korjasin nad üles ja tegin neist oma märgadele kingadele lehvid. Mis üle jäi, selle voolisin väikesteks kuulideks ja loopisin Märtenit. Ta ei põiganud kõrvale. Naeris ja võttis mu käe vangli.

«Lase lahti!» nõudsin ma. Märten ei lasknud. Aga järsku olime mõlemad väga kohmetud ja vaatasime ruttu teineteisest mööda.

Märten tõusis kivilt esimesena üles. Tõstsin maast oma palitu ja klopisin rohupebredest puhtaks.

Tagasitee viis jälle üle heinamaa. Märten läks ees, ta valis kuivemaid kohti. Käisin ta järel, seletamatust nukrusest rõhutud. See oli just nagu kahjutunne millegi toimumatu pärast.

Märten tõusis esimesena. Hüüdsin mitu korda: «Märten! Märten!», ja alles see tõi ta mu juurde tagasi. Arvatavasti oli ta Vesuuvile mõtelnud, sest ütles:

«Enne katastroofi oli ta hoopis teistsugune. Kui sa punktiiri abil ühendad ülemise tipu alumisega, siis näed, kui suur osa temast on surnud laavaks muutunud.»

Imelik, sama olin minagi täna mõtelnud.

«Aga suurem osa temast jäi alles,» ütlesin.

Märten aitas mind kivilt üles.

Pistsin apelsinikoored käekotti. Polnud, kuhu neid visata. Kaugemal foonil eraldusid Meiler ja Konstantin. Nad uurisid murdunud sambatükke.

Lahkusime Pompeiist läbi samade väravate, kust tulime. Jälle kuulsin ma, et need suletakse päikeseloojangul. Niisugune oli kord.

Saabus veel uus partii nunni.

Nende saapad kõmisesid sillutisel. Siis jäid nunnad seisma ja vaatasid jalge ette maha. Sest neile räägiti sama mis ennist meilegi. Et pompeilaste tänavavalgustajateks olid vilgukivid, mis pimeduses kassisilmadena põledes teed näitasid. Mõtlesin ööle. Et ööpimeduses elustuvad isegi väga vanad ja inimmälestustes ammu rohtunud lood.

Nunnade kannul astus paks mees ja hingas vilistades. Ühes käes hoidis ta tumedat kübarat, teisega pühkis suure valge rätikuga laubalt higi.

Fevronia vaatas teda äratundvalt ja ütles Konstantini müksates:

«Aristokraat.»

Kuulsin ka Konstantini kahtlust.

«Kas teie ei eksi? Sest Aristokrates oli muinas-Kreeka Arkaadia maakonna viimane kuningas. Ta läks spartalaste poole üle ja sellepärast viskas rahvas ta kividega surnuks.»

Fevronia avas suu. Konstantin ei lasknud tal rääkida.

«On veel teine variant,» jätkas Konstantin rutates. «*Aristos* tähendab «kõige parem», ja *kratos* «valitseja». Julgen arvata, et see vilistav astmaatik pole üks ega teine.»

«Te ajate kiusujuttu,» ütles Fevronia. «Ärge tehke mind lolliks. Teate ju küll, mida mina mõtlesin.»

«Seda on täiesti võimatu ära arvata,» kaitses end professor.

Oli ebamugav näha, kuidas naise bussi tagasi aidati. Nad ise ka naersid, aimates, et see just kaunist vaatepilti ei pakkunud.

Veel joosti tagasi väravate juurde, et pildistada saapapuhastajat ja korallkeede müüjaid. Et osta mälestuseks värvilisi vaateid tulemäest ja Pompeiist. Tema neljanda stiili seinafreskodes, Jupiteri ja Zeusi tempelitest.

Mida mina otsisin, seda ei olnud. Minu arvates väljendas kõige rabamaalt Pompeii hukkumist noore naise portree, milles Märten Massimo silmad ära tundis.

Meie sõiduki katusele varisesid müüridelt glütsiiniate õied. Nende õrn lõhn äratas igatsust põlise pargi järele, kus teerajad lähevad läbi kõrge rohu. Need on putked, mis rinnuni ulatuvad. Taolisi vanu parke maaliti veel möödunud sajandil. Nad on nii ilusad, nagu ainult lapsepõlveas võib miski paista.

Imelik, et tagasisõidul Naapolisse polnud ükski paik äratuntav. Ometi oli see sama tee mis tulles.

Päike loojus.

Küllap kõik mõtlesid sama: Pompeiis suletakse väravad. Oli lohutav, et sõitsime tulevalgesse Naapolisse.

Märten küsis, kas ma väga ära väsisin.

«Mis siis?»

Ta surus pea vastu pehmelt polsterdatud seljatuge.

«Küsisin niisama,» vastas ta minu poole vaatamata. Kindlasti oli tal mingi kavatsus, millest ta aga kohe loobus.

Hämarus muutus sügavamaks, tuled heledamaks.

Üritati laulda «Santa Luciat».

Akna taga ei seletanud enam oliivisalusid. Ees tärkas tulukesi üha juurde. «Santa Lucia» võeti üles liiga kõrgelt. See polnud jõukohane.

Tumeda akna taustal eraldus Konstantini profiil. Ta istus mu ees ning püüdis ikka veel aknasse vaadates läbi pimeduse tungida.

Tal olid õilsad näojooned. Kõrge laup, peen kühmuga nina ja kitsad huuled. Leebuse andsid näole silmad. Nad naeratasid isegi tõsistena.

Vastu ja mööda tormasid ainult tuled, silmi ehmatavalt pimestades.

«Santa Luciat» alustati madalamalt.

Nero, kes pidas end heaks lauljaks, esines esmakordselt Naapolis. Seetõttu võeti teda hästi vastu: tee, mida mööda ta lähenes, puistati üle safraniga. Siis aga selgus, et isegi ootamatu maavärin ei suutnud tema lauluindu peatada.

Esimene kord ei jäänud viimaseks. Naapolis esines ta sageli. Ja laulis ikka mitu päeva järjest. Ning kui ta tegigi lühiajalise pausi, siis ainult selleks, et hääled tagasi tuleks. Kas järgnevatel kontsertimistel talle ka safranit jalge alla pilluti, seda pole teada.

Ma ei olnud ikka veel Kleopatra osale lähemale astunud. Ei olnud lahendust leidnud oma küsimustele.

Octavianus purustab Egiptuse laevastiku. Eks ole? Kleopatra mõtleb ainult iseenda päästmisele ja põgeneb kuuekümne laevaga. Kas ta juba siis ütles lahti Antoniusest, tundes, et see ei suuda enam ta trooni toeks olla?

Samal ajal mõtleb Antonius ainult Kleole. Ta järgneb talle selle hinnaga, et jätab laevad saatuse hooleks ja kaotab lahingu.

Kleo leiab ainsa väljapääsu — oma maa vallutaja Octavianuse ära-võlumises. Kas tal oli siis juba plaan valmis, kuidas Antoniusest vabandada? Kas ta tegi selle otsuse julma asjalikkusega või heideldes sisepiinadega, kui läkitas Antoniusele Kuningate mausoleumist valetate enda surma kohta?

Kas Antonius uskus valeteadet? Kas ta ei tahtnud veenduda Kleo surmas? Või vähemalt teda näha enne, kui end mõõgaga läbi torkas? Või pidas Antonius ka ise seda endale kõige paremaks ja ainsamaks lahenduseks?

Kuidas reageeris Kleo Antoniuse surmale? Oli ta rahul või ahastas? Tal olid Antoniusega ju kaksikud. Kas Kleo pidas nende isa tapmist ka poegadele kasulikuks?

Juba esimesel kohtumisel mõistab Kleo, et on asjatu Octavianusega koketeerida. Tal pole tema üle võluvõimu, millega omal ajal rabas ja sõrme ümber võis mähkida Caesari ja Antoniuse. Ta on vana. Ta on kaotanud mängu viimase võimaluse.

Mis paneb Kleopatra tegutsema? Isiklik alandus ja lüüasaamine või hirm oma võidetud maa ja rahva saatuse pärast?

Jah, kui ta riigi ja rahva huvid enda omadest kõrgemale seab, siis muudab see suhtumist Egiptuse kuningannasse ja teeb tema roima mõistetavaks. Sel juhul ei ole see üksnes Antoniuse ja Kleopatra lugu. Ei teatud «Santa Lucia» sõnu.

Ärgates ei mäletanud ma enam unesid, mis öö otsa vaevasid. Ainult seletamatu äng jäi. Pärast tuli siiski üht-teist meelde. Eriti kohutasid kummalised aknad, mis arusaamatul kombel mu enda nähes purunesid. Klaas murdus põiki pikkade liistude haaval lahti. Alguses sündis see ühe, siis teise aknaga. Käisin nende vahet, mõistmata säärase purunemise põhjust.

Istusin toa keskele tugitooli. Mu ümber praksus ja klirises edasi. Topisin sõrmed kõrva. Selgus tuli iseenesest. Taipasin: mu maja vajus. Sellest ka need pöranda naksumised öösiti. Aknad käisid raskesti lahti ja kinni, ukсед kaardusid.

Märkasin, et ka pörandad olid kaldu.

Tugitool, kus istusin, hakkas libisema. Surusin jalad kõvasti vastu maad, olin libisenud otse kraatri äärele. Vesuuv see ei olnud. See võis olla ainult Monte Somma.

Vaatasin üle ääre kraatri põhja. Ega imestanud suurt: nägin seal vana, lagunevat linna. Arvasin, et tunnen neid tänavaid. Nad olid kõik üles kaevatud. Maja seinad ja vundamendid lagunesid. Ainult aknalaudadel, vanades mõlkis kastrulites, kasvasid sibulad. Mõtlesin vihameeli, et selle mõne nädalaga, mis ma Itaalias ära olin, lasti linn käest ära.

Roiskvesi tungis keldritest välja, kobrutas üles ja lähenes mu tugitoolile. Sellest ma rohkem ei mäletanud.

Edasi nägin Märtenit. Ta põsk oli marraskil. Heitsin pilgu oma käele. Selles olid küll klaasikillud, kuid ta ei veritsenud. Imestasin: miks verd ei tule?

Ärgates hämmastas kõige enam see, miks klaaside purunemine oli tundunud mulle ülikohutavana.

Vastu hommikut nägin unes, et istusin jälle samas tugitoolis ja sõin suhkrut. See ragises hammaste all. Kahtlesin, kas oligi suhkur. Või hoopis aknaklaas? Suunurgad läksid katki, kuid see ei takistanud suhkrusöömist.

Siis aga, kui mul magusast küll sai, võttis keegi lusika enda kätte ja hakkas mind toitma. Vägisi. Puiklesin vastu, väänlesin toolis, põiklesin kõrvale. Asjatult. Keegi viskas kindlate vaheaegade järel mulle uue lusikatäie suhu. Otsustasin, et ei lase enam endale suhu nagu sahtlisse suhkrut kühveldada. Ent iga kord, kui lusikas mu kõvasti suletud huulteni jõudis, avasin ise kuulekalt suu ja hakkasin rutuga mäluma. Et ruumi teha uuele lusikatäiele.

Suu õhetas haavadest, aga mäluda ja neelata tuli üha kiiremini. Otsustasin appi karjuda, aga olin kurguni suhkrut täis topitud.

Ärkasin tugeva südamekloppimisega.

Röömustasin Fevroniat nähes. Ta lamas selili voodis ja tegi jalgrattatallamisega sarnanevaid jalaharjutusi. Olin ilmast huvitatud. Ta paistis nagu eelmiselgi päeval — üks päikesevalgus üleni.

Tõstsin pörandalt üles sigaretipaki.

«Tere hommikust,» ütles Fevronia ja hakkas mind sõbralikult noomima: «Kuidas te võite kohe ärgates suitsetada? See on väga kahjulik.»

Pidin süngist tõusma, tikud olid käekotis.

«Kas teie kõht ei ole kinni?» küsis Fevronia.

Läksin paljajalu mööda pehmet põrandakatet ja istusin öösärgi väel tugitooli suitsetama.

«Ma peaksin nõudma endale hapupiima,» ütles Fevronia murelikult.

Homnikusöögi ajal olin ikka veel öiste unenägude mõju all.

«Teie kulm on kortsus,» märkas Konstantin.

«Kas tõesti?»

«Täna tuleb jumalik päev,» ütles ta rõõmu tundvalt. Ega lasknud mul edasi mõelda.

Ruumi valgustasid masendavalt surnud laetuled. Vaikus kestis söögiriistade kõlin. Kelnerid jooksid küll edasi-tagasi, kuid laua ots polnud sellele vaatamata veel oma toitu kätte saanud. Ta ootas tülpinud näol. See tekitas varahommikuse jaamaooteruumi tunde, nagu oleksid kõik väljamagamatusest unised ja võitleksid haigutustega.

Fevronia jutustas lauanaabrile, et oli ostnud Torinos vahariide. Hirnus huvitava. Elusuuruste jäneste, püssi- ja padrunipiltidega.

«See on tore üllatus külalistele, kui nad tulevad,» ütles ta.

Mul kukkus ninarätti otsides käekotist välja valge visiitkaart. Konstantin tõstis ta oma pika käega laua alt üles. See oli Andrese oma. Seal seisis: André Pichlaques. Ja aadress Pariisis.

Kihutasime tiibadega kiirlaeval Capri saare poole.

Tuulevarju otsides läksime Märteniga alumisse salongi ja vaatasime sealt vaevu nähtavale Sorrentole. Peale meie istus all veel seltskond inglasi: vanad mehed reisiriietuses ja nende naised. Kõik natuke väsinud ja huvita. Võib-olla arvasid nad nagu kõik ümberkolajad lootusetult: inimene peab maailma hästi tundma. Kuid ta ei tunne ega saagi kunagi tundma.

Järsku teadsin, miks unenägu mind vaevas. Seda rääkis ju Märten! Et ta tundis suurt puudust suhkrust. Ja vanglast vabanedes sõi seda pungis suuga. Seni kui tal halb hakkas, täieliku šokiseisundini.

Silitasin ta kätt. Kuidas ma tahtsin, et kõike seda poleks kunagi olnud. Neid maapealseid põrguid, kust ta läbi lohistati. Kui teistmoodi nägi maailm välja meie silmis enne seda. Ja kui teistsugune ta oleks võinud meie jaoks olla nüüd.

Vaatasime teineteisele silma. Rääkisime hoopis muust, kui mõtlesime. Rääkisime, et postkaardid ei petnud: meri oli ka tegelikkuses just niisamasugune ülisinine.

«Ei tea, kas meil õnnestub näha San Michele?»

«Võib-olla tahad üles minna, värsket õhu kätte?» küsis Märten.

«Aga sina?»

«Mul ükskõik. Siin on vaiksem.»

«Siis oleme siin.»

«Teeme nii, nagu sina tahad.»

«Ma juba ütlesin: oleme siin.»

Märten muretses. Küsis, kas ma ehk janu tunnen.

«Tuua sulle oranžaadi?»

«Ära mine kusagile.»

«Üheks silmapilguks.»

«Mitte ühekski!» Hoidsin teda kinni kuuenöobist.

«Ütle, Märten, kas sa oskasid kunagi mõelda, et sõidame sinuga koos Capri saarele?»

Ma rääkisin, muudkui rääkisin. Pruukisin ülemäära sõnu, ütlemata olulist. Märten suudles mu silmi. Hakkasin naerma ta hädalist nägu nähes. Ta võttis mu õlgade ümbert kinni, pööras akna poole ja käskis välja vaadata.

Lähenesime Marina Grandele.

Astusime inglaste kannul trepist üles. Meie omad ümbritsesid juba grupivanemat ja Riccardot. Grupivanem naeratas meid nähes.

«Kus teie olite?» küsis ta.

«Kõndisime vee peal,» vastas Märten.

«Kus?»

Märten näitas käega merele.

Siis seletasin mina, et seisime all salongis. Mu silmad ei kannatanud tuult.

Mootorpaadid õõtsusid teisel pool maabumissilda. Nad ootasid meid, et kanda Grotta Azzurrasse. Valgus hõiskas meile vastu ja kaldatänavatelt sööstis suur karjuv parv kajakaid randunud laeva poole.

Komistasin õõtsuvasse paati astudes, sest valgus mõjus nagu pärast pikka pimeduses viibimist. Konstantin püüdis mu kinni.

«Olete lõpmatult kena,» tänasin teda heatujuliselt, sest rõõmustasin Märteniga ühte paati sattumise pärast. Ses suures valguses muutus korraga kõik ebareaalseks. Märteni nägu oli mõtetest koormamata. Ta hoidis käsi põlvedel ja vaatas helendavat vett.

Sadamakaile jäid sagima hotellipoisid. Kohvrikandjad tegid endale teed. Kallas, millest ära pöördusime, kandis just nagu peopesal haljusesse peidetud värvilisi maju. Aga me eemaldusime neist kiiresti kaljuseina külje alla, mis tõusis veest püsti üles.

Muutusime kübemeteks suurel hülgaval merelagedal.

Oli lõbus ja kõhe. Nagu kiigel. Panin käe vette, ise peaaegu uskudes, et see värvib ta endasarnaseks. Meresügavust nagu polnudki, nii hele ja läbipaistev tundus vesi. Ainult värvid kihistusid. Muutusid kord sinisemaks, kord rohelisemaks. Tekkis vastupandamatu soov mere värve ka käega puudutada.

Mind hüüdis Märten paadi teisest otsast.

«Mida?» hüüdsin vastu.

Aga Märten ainult naeris. See oligi kõik, mis ta öelda tahtis. Aga sellest oli küllalt. Meie rõõmsast joobeseisundist, kus maailm tundus kauris ja täiuslik.

Riccardo igavles poollamaskil paadipingil. Mitte asjaolust, et vedas siia tüütult tihti välismaalasi. Vaid sellepärast, et tal puudus väikese vanahärra sinjoor Carlino emotsionaalsus ja võime vaimustuda. Noh olgu, Riccardo ise varastas end vaesemaks.

Aga mina olin valmis haarama siniroheline silmapette järele. Klammerduma kuldadesse, mida päike merele külvas. Manitsesin end. Et mitte järele anda soovile hüüda: ahoi! Või veel midagi totrat.

Suur hulk väikesi sõudepaate ootas, et viia meid kaljukoopasse. Ja Riccardo pidi vastama küsimustele.

«On seal sees pime?»

«No.»

«On see ohtlik?»

«Niente affatti!» Mitte sugugi.

Ometi oli Mussolini ainukene inimene, kes ei julgenud Grotta Azzurras ära käia. Seda rääkis Riccardo. See oli pigem järelemõtlemiseks kui naljakas. Aga meie naersime. Me lihtsalt tundsimme tarvidust naerda.

Hüüdsin Märtenile:

«Märten! Märten! Ma tahan sinuga ühte paati jääda!» Olime lootsikutest ümber piiratud, et neisse astuda. Juba haarasid must kinni sõudja jämedad karvased käed ja peaaegu et tõtsid oma paati.

Me ei saanud Märteniga ühte. Ma ei saanud temaga ühte paati.

Karvane mees haaras aerud. Soni alt paistis ainult habemes suu, sigaretijupp hambus. Meile järgnesid kõik teised paadid ja kadusid üksahaaval kaljukoopa kitsasse kurku. Nagu Joonas valaskala kõhtu.

Madalast kaljukurgust läbi sõites pidi paadi põhjas selitama. Ma ei tea, mispärast ma sulgesin silmad. Ja alles siis, kui kuulsin imestusahhetusi, tegin silmad lahti. Me olime helesinises koopas.

Koopavõlv ja seinad helendasid. Vesi oli läbinisti selge, põhjani vaadeldav. Ka ei tekitanud isemoodi valgus ängistust. Vastupidi: see vabastas meid kaljuraskuse tunnetamisest ja meeltepingest.

Kuid selles sinises kumamises, mis laskis nii põhjalikult tervet koobast silmitseda, ei suutnud ära tunda ühtegi nägu.

Uurisin kõrvalpaadis istujaid.

«Mark, kas see olete teie?» küsisin. Vastust ei tulnud. Järelikult polnud seal Meilerit. Koopavalgus muutis näod ühesarnasteks sinisteks maskideks. Puudutasin oma nägu. Oli see sinine ja surnud?

Kuidas võis Tiberius korraldada siin orgiaid, armastada ilusaid poisse, kui nad luminesseerisid? Kõik sinise, uppunu näoga talle vastu vaatasid?

Rääkisin sellest Konstantinile. Kui tagasi Marina Grandesse pöördusime. Konstantin pidas lugu kahtlaseks. Tema teada oli Tiberius sel ajal ligi seitsekümmend ja elas eraklikku elu.

«See on küll tõsi, et Tacitus räägib Sinise koopa õudustest, kus Tiberius oma ilusaid poisse ja tüdrukuid laskis pärast armumängu ära kägistada ja uputada. Tacitus väidab ka, et Tiberius sisenes koopasse ja lahkus salatee kaudu, mis koobast tema villa Gradolaga ühendas. Uurimised aga näitasid, et grott on täiesti umbne. Tal on üksainus merepoolne sisse- ja väljapääs.

Ärgu Meiler solvugu, et Tacitust kui kirjanikku ei saa tõsiselt võtta. See, mis ta väidab, on ikkagi luulend, mitte argument.»

Küsisin:

«Võib-olla heidutas Mussolinit just see legend?»

«Kõik võib olla. Ka see on võimalik,» arvas professor. «Sest väljamõeldisi usutakse palju rohkem kui tõtt.»

Lehvitasin meile järgnevale mootorpaadile, kus istusid Märten ja Meiler. Oli alles hommik ja pikk päev seisis ees. Ning ka see oli rahustav, et Märten järgnes mulle kogu aeg. Ainult ta oli teises paadis.

Jõime Märteniga ilusat värvi veini. Roosat, kuslapuuõite värvi. Laual meie vahel seisis kimp segalilli. Märten nimetas seda segaduseks ja tõstis vaasi kõrvale. Asetas küünarnukid lauale ja kallutas end minu poole.

«Näen, et sul on hea olla,» ütles ta.

Sel tunnil istuti Capril kirjute päevavarjude all, aialaudade taga. Joodi nii karastuseks kui ajaviiteks. Tundus nagu lavapildis: tänava-põigud, mis kohe lõppesid trepi, võlvi või pergolaga. Hotellikeseid ja veinitoad. Rõdudel lopsakad roosalillad petuuniad.

Rannas valged paadid.

«See tuleb meil ilus päev,» laususin. Míngi toreda kergusega tundsin, et meil polnud teineteisele enam midagi teatada. Et miski mind enam ei piinanud.

Kuid mitte kauaks.

Jõime väikeste lonksude haaval seda ilusat roosat veini. Márten võis näha enda ees merd. Mina istusin mere poole seljaga ja nägin ainult Mártenit. Ta sai aru, et söövitasin need hetked mällu.

Ütlesin silmadega: ma armastan sind.

Aga Márten raputas pead.

«Sa ei armasta mind. Sa armastad oma mälestusi.»

«Pole tõsi!» hüüdsin puudutatuna. «Márten, seda sa ei tohi uskuda.»

Ta kattis vastuse asemel oma käega mu laual lebava käe. Mis tähendas: ei maksa vaielda, see on siiski nii.

Kaljudel rippusid lillemättad. Kuid ülaste, metshüatsintide ja orhideede aeg, mida oleksin väga tahtnud näha, oli möödas.

Funikulööri klaasvagunid tõstsid meid Anacaprile ja lubasid kiirel pilgul sisse vaadata moorus- ja apelsinipuuadadesse. Ning kohutasid vaatega kõrgusest Golfo di Napoli sügavusse.

Olen alati kõrgust kartnud. Mind haarab iga kord tunne, mis otse sunnib end alla kukutama. Vist olen julgusetu. Márten arvab nii. Seda oli ta ju täna omal viisil mõista andnud.

Ka sel korral hoidusin ma kõrgusest, kust võis vaadata Vesuuvi suitsu ja Apenniinide lund. Parema meelega oleksin võtnud kätte labida ja kaevanud kas või lapikesegi kaasajast puutumatu maad, kui niisugust oleks leida. Et avastada mõne rosmariinipõõsa alt savikruus keiser Augustuse müntidega.

Augustus oli mulle sümpaatne. Et tõi esimesena saarele puud ja taimed. Tiberius aga muutis selle metsikuste ja pahede paigaks. Ent Konstantin soovis kaevata nimelt Monte Tiberiol, villa Jovi raadiuses. Vaatamata sellele, et neid paiku on põhjalikult rüüstanud mereröövliid ja saratseenid.

Márten küünitaskätt üle kaljuserva. Et midagi kivipraost lahti kiskuda. Ta noppis peotäie mägiküüslauguõisi ja lähenes väljasirutatud käega. Lubasin need ära kuivatada ja alal hoida. Aga Márten muigas.

«Ära kuivatada ja alal hoida,» kordas ta mulle järele. «Nagu sa oma mälestustega teed.»

See polnud pilge, see oli tõdemine.

«Mis siis,» ütlesin.

«Nad kaotavad lõhna ja värvi.»

«See ei tähenda.»

«Nad pudenevad ära.»

«Aga nad tegid mulle rõõmu. Kas see ei loe?»

«See ehk loeb,» arvas Márten. Või kartis ta mulle teisitiütlemisega haiget teha? Ja andis õiguse, mida mul ehk polnudki?

Laval teadsin ma alati, kes olen ja pean olema. Kui raske oli mul ise ennast nüüd mõista, kui puudus valmistekst. Nägin ennast kõige

armetumast küljest. Oma argust, mis ei lasknud elu otsast alata. Vabandasin end: kerge on otsustavalt toimida ainult sellel, kel pole midagi kaalul ega midagi kaotada.

Palusin Märtenit kaasa tulla. Ma ei võinud Anacapriilt lahkuda, nägemata villa San Michele. Selleks jäi vähe aega, kuid ütlesin ometi:

«Me jõuame ära käia.»

Ma ei tundnud ära Munthe-aegseid paiku. Niisugustena, nagu tema neid kirjeldas. Ei leidnud üles treppi. See oli foiniikia trepp, mida mööda tõusti Marinast üles Anacapriile. Sel oli seitsesada seitsekümmend seitse astet.

Kuhu oli kõik metsik ilu jäänud? Ei tüümiani ega kuslapuid. Vaid hoolitsetud murul pottidesse istutatud hiigelhortensiad.

«Mis sul nende vastu on?» Märten püüdis mu pettumust vähendada. «Nad on ju küll ilusad,» ütles ta.

Ja merevaatele olid kõrged puud segavalt ette kasvanud. See oli kurb avastus. Olin ennegi midagi taolist tundnud. Kui leidsin, et metsatukk, kus lapsena maasikal käisin, oli asfalteeritud. Või maja, mis kunagi imetlust äratas, armetuks muutunud. Ja linn, mida armastasin, lagunes ja suri. Ning uuenes samal ajal mulle võõrana, mille hinge ma üldse ei tundnud.

Uued puud olid Marina vaatele ette astunud. Ja arvatavasti ei mäletanud selle saare naised ka enam ilusat legendi Mariast, kes pani oma lapse väikese särgi kuivama rosnariinipöösale.

Kuid ka nüüd oli siin ebatavaliselt ilus. See, et Märten sageli kella vaatas, häiris mind väga.

«Ära vaata kogu aeg kella,» palusin teda.

«Anna andeks. Aga aeg ei seisa.»

«Ma tean, ma tean! Midagi ei juhtu, kui me jäämeги natukene hiljaks.»

«Oleme niigi igale poole hilinevad,» ütles Märten.

Lootsin, et jõuame ka villat vaadata. Tahtsin teada, kas tunnen ära kõike, mida ammust ajast teadsin, aga näinud ei olnud. Kas leian üles põrandamosaiigi viinapuulehtede kujutisega, mis kuulus Augustuse aega? Ja sammaskäigu, mis ehk veel tänaseni on läbi põimitud epomeade ja roosidega. Tahtsin näha Eleonora Duse kingitud klaasmaali.

Kõige enam, muidugi, soovisin tunda San Michele atmosfääri, milles elas mitte just nii väga ammu võluv inimhädade tohter. Kes armastas ka loomi ja linde, oli nende sõber. Ning keda võib pidada õigusega Franciscuseks.

Küsisin, kas Märten oli lugenud «San Michele raamatut».

Ta oli seda lugenud. Väga ammu, ega mäletanud sealt peaaegu enam midagi.

Näitasin talle rõõmuga portaali. Tundsин ära. Ainult ukse ees ei kasvanud enam kaske.

Oligi ehk parem, et Märten midagi ei teadnud doktor Munthe humanismist, mis kütkestas enne sõda lugejate hulki kogu maailmas. Märtenile võiks see isegi maotuna tunduda. Elu oli talle selgeks teinud, et ettekavatsetud koeratapmine tema lapsepõlves ei olnudki inimeste kõige

jõledam tegu. Tal oli õigus öelda: mis läks gaasiahjudede korda inimeste humanism?

Doktor Munthe päästis tuhandeid läbirändajaid lõokesi, keda saarele valmis pandud püüenud varitsesid. Neil torgati välja silmad ja muudeti laulvateks puurilindudeks.

Märten võis öelda: aga meid muudeti laulvateks hobusteks. Meist oleksid paljud elus, kui meile oleks antud sedasama sööki mis laagri sigadele.

Surusin end Märteni ligi.

«Mõtlesin koledaid asju.»

«Nii ilusas paigas?» küsis Märten.

Villa San Michele polnud külastajatele sel päeval avatud. Võisin endaga kaasa viia ainult äratundmise rõõmu. Kaunilt sepisega võretatud väikestest akendest mere poole ja portaalist. Ka Tiberiuse villast pärinevad sambakapiteelid olid mulle tuttavad. Nad seisid kahel pool ust nagu jalapuhkamisingid.

Meid ootas ees väike ilus seik.

Villa San Michele läheduses asetses müügilaud igasugu pisiesemetega. Need ei olnud meie taskule määratud. Aga sel hetkel, kui möödusime, avanes üks lakk-kastike. Mängutoosis seisis varvastel liigutatult ilus baleriin ja hakkas «Santa Lucia» meloodia saatel keerlema.

Seisime Märteniga nagu lapsed pühadeakna kanne vahtides. Põu täis imelist hellust, mida võib esile kutsuda ainult midagi äärmiselt siirast ja naiivset.

Hoidsin kätt Märteni pihal ja tema embas mind õlgadest. Seisime nii, kuni lugu lõppes ja mängutoos sulgus. Ning Märten tänas sinjooret selle ilusa hetke eest.

Ja ikkagi jääme me hiljaks.

Kõik istusid juba lõunalauas. Meid teenis võõrastemaja perenaine isiklikult. Ta oli nagu enamik vanu *padrona*'sid, väike ja tüse. Rasvaga polsterdatud lühikestes sõrmedes pärlid ja teemandid. Suurtes kõrvaltades samuti midagi kallilt sätendavat.

Ta kinkis meile kõigile pidulikult mälestuseks postkaardi oma hotelist. Surus kätt ja avaldas lootust, et külastame teda jälle.

«Si, si,» lubasin viisakalt.

Serveeriti *frutti di mare*'t ja šablii veini. Lõuna töötas palju. Meie hulgas leidis tõelisi gurmaane. Ja siis teatas Fevronia, et tema ja meie kõigi inimtundeid on selliste limuste näol solvatud.

«Sööge nad ära, siis ei saa nad teid enam kuidagi solvata,» soovitas Meiler sõbralikult.

Kuid Fevronia lükkas otsustavalt ja põlgusega taldriku endast eemale ja laskis täielikku segadusse sattunud *cameriere*'l asendada selle ükskõik millise, ent söödava toiduga.

Fevronia ootas. Ilmselt seda, et me kõik kaasa solvuksime ja järgiksime tema eeskujule.

Cameriere tõttas perenaist kutsuma. Kaks restoraniteenijat tuli uksele meid uudistama. Ilmus *padrona*. Varjas raskete silmalaugude taha muige ja andis korralduse asendada mereannid Fevronia soovil makaronidega tomatikastmes.

Lõuna jätkus.

Fevronia pistis kahvli makaronipusasse. Kogu ta olek kõneles etteheitest. Ülemäärane rahu ja vaikus lauas viisid ta tasakaalust välja.

«Keegi ei saa mind sundida sööma vihmausse ja igasugust jälkust. Mina ennast mõnitada ei luba.»

Kui ka selle peale vastajat ei leidunud, võttis ta uuesti kahvli pihku ja hakkas makaronidega maadlema.

Konstantin küsis, mis ma pärastlõunal oma vabast ajast teen.

«Kas te ei tahaks jalutada Augustuse aeda?»

Lootsin Märteni peale. Vastasin Konstantinile, et mul seisab midagi muud ees.

«Kui kahju,» lausus Konstantin.

Hotell, kus me tõmbetuulisel terrassil lõunat sõime, oli näotu. Kahte maja ühendas pikk koridoritaoline rõdu. Fassaad pakkus tihedalt mitut moodi aknaid. Küll kaarvõlvilisi nagu raudtee jaamahoonetel, ja teisi erinevas mõõdus ja erinevate ruutudega. Võib-olla, et hooajapublik muutis selle ilutuse mõnevõrra märkamatuks. Isegi arhitektuuriliselt kõige kaunimad linnad võivad kaotada tänavapildi ilu inimeste tõttu. Ja kõige silmapaistmatumad linnad nende arvel võita. Sest ainult inimene ise võib kõike ilusaks või inetuks muuta. Ja seda ta jõudumööda ka teeb.

Otsustasime, et kolame Märteniga Capri tänavatel. Vaatame poekesi ning eksime kitsastesse roniroosidest võlvitud tänavapõikudesse. Urime, kuhu viivad välja trepid ja astangud.

«Või on sul mõni teine plaan?»

Märtenil polnud.

«Nagu sina tahad,» ütles ta.

«Seda, mida mina tahan, seda ei saa.» Aga ma ei soovitud oma mõtet jätkata ja ütlesin, et tahaksin näha Solare mäelt, kuidas päike Ischia saare taha merre vaob.

«Olen kuulnud, et see on üks võrratu vaatepilt.»

«Seda sa ka ei saa näha. Öhtul oleme juba Roomas,» ütles Märten.

«On sul kahju siit juba varsti ära sõita?»

Märten ei vastanud.

«Aga mina tahaksin, et tänane päev oleks kõige pikem päev minu elus.»

«Ka kõige pikem päev saab otsa.»

Vaatasime poe akent. Värvipeeni, arabeskse mustri sarkpluuse. Need olid suurmood. Me võisime edasi minna, need olid igas vitriinis kordumatud. Et huvi ülal hoida.

«Kes sinu eest hoolitseb?»

«Mis mõttes?»

«Korrastab sinu asju. Tegeleb majapidamisega.»

«Õde.»

«Õigus! Saate hästi läbi?»

«Ei.»

«Vaata, kui ilus nunn!»

«Ma ei märganud,» kahetses Märten.

Tõesti kahju. See oli erakordselt ilus nunn.

«Teine kord katsu varem ütelda.»

«Mis sa ütlesid, Märten? Et sa ei saa õega läbi? Miks?»

«Ikka sellesama pärast.»

Jah, ma teadsin: neil olid elule erinevad vaated. Õele sai juunipööre draamaks, Märtenile pidupäevaks. Ja sedamoodi ikka edasi, igas asjas. Märten oleks pidanud õest lahus elama. Aga on siis kõik enda tahtmist mööda teostatav ja võimalik.

Hommikust peale kandsin küüslauguõiekimpu kaasas.

«Vaata, nad ei olegi närbunud!»

Selle peale ütles Märten, et näeb üht halli juust mu peas.

«Oh, neid on palju. Kui lähemalt vaadata.»

Peegeldusin aknast vastu: olin väga sale, ja käisteta kleit sobis mulle.

«Palav on,» kurtsin.

«On. Aga mis teha?»

Istuda mõne laia päevavarju alla? Kusagile, kus mereõhk ligi pääseb.

«Istume,» ütles Märten.

Olime nagu mingis itaalia ooperi esimeses vaatuses. Lavavalgustuse rõõmus päikesepaiste, dekoratsiooni hullavad värvid. Pergolad paberroosidega ja papist rekvisiidid. Uskusin, et kohe koguneb tänavale koor ning tantsijad jooksevad treppidest alla «Perugino» kohviku ette, kus seisime meie ja kõhklesime: jääda siia istuma või mitte?

«Näe, see nunn tuleb tagasi,» ütlesin. «Sa võid teda nüüd vaadata.»

«Arvad, et see on viisakas? Ja on see ikka sama nunn?»

«On, on!»

«Neid on kaks,» ütles Märten.

«Vaata seda, kes tuleb raamatutega.»

«Need on ajalehed.»

«Hea küll, olgu siis ajalehed.»

«See pole sugugi ükskõik, kas ajalehed või raamatud. Selles on siiski vahe,» ütles Märten.

«Oh issand küll!» hakkasin ma naerma. «Vaata nüüd ruttu!»

Lähedalt ei paistnud nunna nägu enam nii noor, kui mulle ennist paistis. Sellegipoolest oli ta väga ilus.

«Nunn ei tahaks ma olla,» ütlesin. «Kas pole nende elu troostitu?»

Sain aga kohe aru, et troostitu pole see õige sõna.

«Aga nemad peavad lootusetuks meie elu.»

«Arvad, et nad on küllalt õnnelikud?»

«Arvan küll,» ütles Märten. «Sest nad usuvad ega kahtle. Kõik, kes usuvad, on iseendas õnnelikud.»

Läksime «Peruginost» kaarega mööda. Et see ei ahvatleks meid päikesevarju alla istuma.

Mõistus sai otsa: kuhu veel minna? Märten avas käigu pealt Capri saare taskuplaani.

«Lähme Augustuse aeda.»

Muidugi tahtsin ma Augustuse aeda. Ja kui aeg ainult lubaks, siis näha ka vaadet Damecutalt või villa Jovilt. Minna Monte Solarele.

Märten murdis plaani kokku ja pistis taskusse. Lootsime inimeste juhatus mööda Augustuse aia üles leida.

Veel ei ole marinistid suutnud tabada lõunamaiste merede imeilu. Enamasti on sellest saanud üksnes magus pilt. Sinine iseloomutu leebus. Kunstnik mõistab paremini tormi jõulist lainet või kurja ilma pilvedest tusast merd. Sest tüünet merd saab ta elavaks muuta alles siis, kui poogib talle iseenda mõtisklusi. Aga see, kellele on tundmatud sisemine

torm ja vastuhakk ja meeheitesööstud, kes merd üksnes väliste tunde-
märkide järele maalib, ei tea merest mitte midagi.

Nii rääkis mulle üks kunstnik. See jäi meelde, sest nõnda on ka muu
loominguga.

Otse jalge all sügavuses lamas Marina Piccola liivane rannariba. Siin-
pool saart ei langenud merre kõrge kaljuseina kaugeleulatuvat varju.
Nagu saare teises osas, Grotta Azzurra poolses küljes.

Siin olid ka mere värvid hoopis sujuvamate, peaaegu nähtamatute
üleminekutega. Sest suur merelagedus peegeldas vastu ainult säravat
taevast ega ilmutanud omaenda tujusid. Ainult ühes kohas, kus kõrgete
kaljude varjud end alla merre heitsid, oli veepind hoopis väljendus-
rikkam.

Selle mõõtmatust sinendusest osasaamine võrdus ilusa pühapäeva-
hommikuga minu lapsepõlves.

Oli juba keskpäev.

Augustuse aia heledaid liivateid varjutasid piiniad. Hoidsin Märteni
käest kinni, nagu võiks käsi lahti lastes katkeda ka see habras hetke-
meeleolu.

Kumbki ei tundnud siinsete puude nimesid. Seda polnud ka tarvis.
Nad ei oleks mahtunudki sellesse jalutuskäiku, kus oli ruumi ainult
meile endile.

Ja siis, ja siis äkki laskis Märten mu käre lahti. Öeldes, et siin on tema
meelest liiga lääge.

«Mis sa ütlesid, Märten? Liiga lääge?» küsisin kohkumusega.

Teeharu tõi nähtavale meie kaaslased. Konstantini ja Meileri. Tund-
sin professori ees ebamugavust, et olin talle ära öelnud jalutuskäigu
Augustuse aias. Veel polnud nad meid märganud, see võis iga hetk
juhtuda.

Meiler ulatus professorile õlani, mistõttu Konstantin kummardus rää-
kides tema poole alla. Nagu kindluse mõttes, et ta sõnad parajalt kaas-
laseni ulatuksid.

«Jälle te vaidlete,» ütlesin.

«Kogu elu kulub selle peale,» kurtis Meiler.

«Me ei vaielnud,» lausus Konstantin. «Kõne all on Tiberiuse mo-
raalne pale. Mommsen tõendas, et Tiberius oli ausamaid Rooma keis-
reid.»

«Kes on see teie Mommsen?» küsis Meiler näoga, nagu ei teaks ta
seda.

«Mommsen oli Rooma ajaloo uurija.»

«Ja tema uuris selle välja? Aga kas ta uuris välja, miks keiser pat-
jadega surnuks lämmatati?» küsis Meiler võidurõõmsalt. «Kas teie
Mommsen...»

«Ta ei ole minu Mommsen,» tähendas Konstantin väarikalt.

«Olgu,» lõi Meiler käega. «Käigu see Mommsen kuradile!»

Tegim ettepaneku istuda pingile ja seda asja arutada. Nagunii ei jää-
nud meil võimalust Märteniga kahekesi jääda.

«Kas te platool käisite?» küsis Konstantin.

«Jah, seal me olime. Vaatasime merd.»

«Kuhu sa lähed, Saskia?» küsis Märten.

«Ei kuhugi. Tahan agaave lähemalt näha.»

Need olid istutatud kivirahnude vahele ja sobisid sinna hästi.

Kui tagasi tulin, rääkisid mehed Tiberiuse riigist, mis jagas kergel käel surmanuhtlust ja andis koputajate elukutsele palju tööd ja leiba.

Kui pealekaebaja oma ohvrile muud tõestamist nõudvat kuritegu kaela määrada ei saanud, siis süüdistas ta teda keisri paleuse solvamises.

Kui keegi juhtus koos oma majakraamiga maha müüma ka keisri rinnakuju, anti ta kohtu alla. Aga naisi, kes julgesid oma kodus keisri büsti või pildi juuresolekul ennast riidest lahti võtta, mõisteti keisri solvamise pärast surma.

Tiberiuse seadus võttis vastutusele ja nuhtles karmilt isegi kitsas sõprade ringis öeldud sõnade või mõttevahetuse pärast. Muidugi, kui see välja nuhiti. Seepärast hakati sõprust pidama elu ohustavaks. Avameel-
sust hulluseks. Ja sugulastevahelist usaldust kergemeelsuseks.

«Mida teie Mommsenil on selle kohta öelda?» küsis Meiler Konstanti-
nilt. «Ma arvan, et on tänamatu vaev tõestada keisrite headust tulevas-
tele põlvedele.»

Meiler tundis võidu pärast Mommseni üle suurt rahuldust. Ning tegi ettepaneku juua sel puhul Capri väljakul pudel *cinzano*'t.

«Õelgem Augustusele aia eest aitäh ja hakakem minema.» Meiler oli väga kärsitu.

Siin polnud tõesti enam midagi vaadata. Seda tundsin ma juba sellest hetkest peale, kui Märten mu käe lahti laskis.

Meiler tõstis klaasi.

«Teie terviseks!»

Tänasin peanoogutusega.

«Palju mis Mommsenid on kirja pannud. Meie ei pea Mommseneid uskuma.»

«Siin on mugavad korvtoolid,» ütlesin mina.

«Kas teate, et vähestel arhitektidel õnnestub luua mugavat istet. Aga mis loeb ilus tool, kui ta puhkust ei paku?» ütles professor.

«Ja muid privileege,» lisas Meiler.

«Ütelge, Saskia, kas te enne etenduse algust sööte?» küsis ta minult.

«Ei. Täis kõht teeb loiuks.»

«Õigus. Aga kas te rambipalavikuga võtate rahustit?»

«Ei.» Üks mu kolleeg võttis närvide vaigistuseks heleeniumi ja ta kõneste tulid etenduse ajal nii pikad pausid, et hakka või ise tema eest vastama. Tuletasin meelde, et tean siiski üht näitlejat, kes iga kord enne lavale minekut sõi ära suure tüki liha. Et end toekamalt ja kindlamalt tunda.

«Vaatan neid teie tänapäeva näidendeid ja imestan. Negatiivsete tege-
laste mõtted tunned ära nagu omad. Aga positiivsed on kõik just nagu
mängult,» ütles Meiler.

Cinzano avaldas mõju.

Meiler kallas hoogsal käel veini ja Märten jälgis teda naerulsui. Aga mul oli ikka veel meeles, et ta Capri ilu läägeks pidas.

«Kuulsite, mis ma Fevroniale ütlesin: «Sööge need ussikesed ja limu-
kad ära, siis ei saa nad teid kuidagimoodi enam solvata.»» Meileri sil-
mist nirises vett. Arvasin, et naer tal hinge võtab.

Meie ulgusime naeru käes.

Püüdsin teda keelata:

«Jätke järele, Mark. Kõigele vaatamata on Fevronia isiksus.»

«Aga muidugi!» hüüdis Meiler. «Kas ma selle vastu vaidlen? Minu

õepoeg ütleb alati oma kooli kojamehe kohta: «Ta on isiksus.» Nad imetlevad teda. Mees on kolmteist korda võrri eksamil käinud ja iga kord läbi kukkunud. Igal aastal räägib ta juba aegsasti abiturientidele: «Austage vanameest! Näe, kuidas möödunud aastal oli! Kes võis arvata, et need kaabakad kooli lõpetamise puhul mulle isegi poolt liitrit ei too!» Kelle terviseks me nüüd jooime?»

Esimese *cinzano* pudeli kõrvale oli ilmunud teine.

«Elagu Anakreon, viina ja armastuse ülistaja!» hüüdis Kostja üle-meelikult. Meil kõigil olid juba toredad roosad põsed ja kirglik soov teisi õpetada.

«Tühja me õpime!» hüüdis Meiler. «Need, kes alati oma õppimist rõhutavad, õpivad tegelikult ainult kopeerima ja reprodutseerima. Sest loomist ei ole võimalik kellelgi kelleltki õppida. Ja polegi vaja!»

Blond mees astus mööda. Heledates velvetpükstes, pintsak hooletult üle öla heidetud.

«Kas see on nüüd moodne?» küsis Meiler ta riietuse kohta.

Arvasime kõik, et see on moodne.

«Aga mina? Kas siis mul ei olegi moodne ülikond?»

Arvasime, et ei ole.

«Kuidas nii!» hüüdis Meiler ehtsa imestusega. «Polegi moodne? Aga mu naine ostis selle poolfabrikaatide kauplusest. See ömmeldi parajaks kümne päeva jooksul. Ja mina pidasin seda kogu aeg rätsepatöö saavutuseks.»

Märten vaatas kella.

«Me jõuame just parajasti,» rahustas meid Kostja. Ta oli ülevas tujus ja meenutas hea kasvatusena poissi, kes teiste mõjul oli paha peale sattunud. Tundusime üksteisele lõpmatult sümpaatsetena.

Meiler pani käe Märtenile ümber kaela.

«Tahan teile ammugi öelda vaat mida: tsivilisatsioonilt laastati ta paremad ja kandvamad oksad. Minu suguseltsis oli väga silmapaistvaid inimesi. Panite tähele, et ma ütlesin — oli. Aga Mommsenitelt ei kuule te neist midagi. Mommsenid ei uuri, Mommsenid veeretavad ainult meelepäraseid käibetödesid ühest sajandist teise.»

«Mark, ärge minge keema,» ütles Konstantin. «Alati, kui tahad, et sind usutaks, pead rääkima külmalt ja kiretult.»

Küsisin Märtenilt häält tasandades:

«Sa elasid kogu aeg Meileriga ühes toas. Kas te siis omavahel ei rääkinud?»

«Rääkisime,» ütles Märten. «Aga mitte isiklikke asju.»

Hoomasin, et see, keda elu on raskelt näkku löönud, ei hakka igale teretuttavale oma hinge lahti koorima.

Üle väljaku tuli pikal sammul noormees. Ta tundus meile paganama tuttav. Alles siis, kui ta lauakeste vahelt teed tegi, arvasime ta ära.

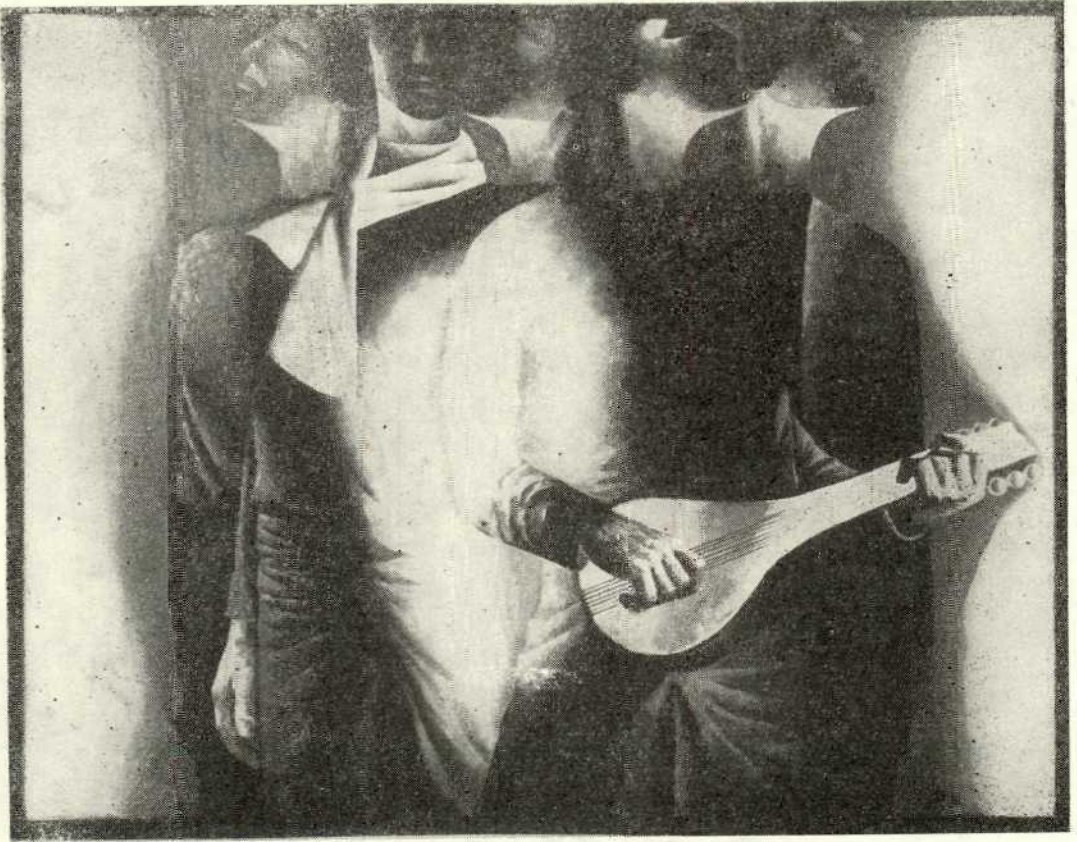
«Riccardo!» hüüdsime kooris ja viipasime talle rõõmsalt.

Pedotto teatas, et kui me ei kavatse Itaalia valitsuselt poliitilist varjupaika paluda, siis on viimane aeg Marinasse rutata.

Meil aga polnud seda kavatsust mitte ja seepärast lõpetasime kähku banketi.

Maksime arve.

«On öeldud, et inimene ei pea koguma, vaid pillama.» Meiler ohkas

Jüri Palm

Ansambel (Õli) 1971

südantlõhestavalt. Tal oli tõsine kartus, et kingitus naisele jääbki ostmata.

Laeva minekuni jäi kümmekond minutit.

«*Buon viaggio!*» soovis meile kelner pisut ettepoole kaldu seistes. Või paistis see nõnda ainult meile?

«*Addio! Grazie!*» Kostja tänas meie kõigi eest. Roosiõhetus ta põsenukkidel muudkui laienes.

Ma ei unustanud lauale küüslauguõiekimpu. See püsis ikka veel värskes.

«Mis imelilled,» ütlesin Märtenile.

«Oli see päev sinu meelest pikk?» küsis tema.

Oh ei. Õnnel on alati vähe aega. Aga ma ütlesin:

«See oli ilus päev.»

10

Veel oli meile jäänud veerand Rooma päeva.

Jakobi võitlus inglitega jätkus. Parem juba see kui platonism. Lihtsameelsed, õõnsad ja skemaatilised usupildid. Igal kunstil on oma silmakirjalikkus. Sest inimvaim ei taha nagu hästi kohaneda puhta tõega. Ta vajab müüte.

Veetsime need viimased tunnid Vatikani pinakoteegis.

See oli minust inetu, et säärase haruldaste kunstiväärtuste keskel võisin arutada nii kainelt. Aga osa maale otse ässitasid enda vastu üles. Nad pakkusid õndsaid kõrbeid. Mingit alalist videvikku ja hirmu. Ning nõudsid sellele pimedikule jõuetut alistumist. Sealjuures oli püha kunsti mõte lihtsustatud ja tasakaalustatud. Ikka: kurat ja ingel.

Meileril tekkisid umbes samad mõtted mis minulgi. Aga ta leidis, et kirjanikud peavad müüte lõhkuma, astuma jumalustamise ja religiooni vastu. Sest kui inimõistus tungib juba galaktikasse, peaks ta jagu saama ka ühiskondliku elu müütidest ja pseudotõdedest. Kiskuma eest ära normaalsetele asjadele etteseatud viigilehed.

Viigilehed olidki Meileri ära vihastanud. Vatikanis oldi realistid: kõigile antiikkujudele vormiti viigilehed ette. Aga seda enam see huvi äratas ning seda alastihäbelikumad need kujud tundusid.

«Muidugi,» ütles Meiler. «Ühiskonnale on see ebamugav, kui keegi müüte lõhub.» Ta küsis, mis mina sest arvan. Arvasin, et igasugune usupoesia on kurjast.

«Ja ometi vajatakse usku. Sest tõe tagaajamisega saab alati rohkem lüüa kui usuga.»

«See ei loe midagi. Nüüd lõhutakse usumüüte juba kogu maailmas.» Seda ütles Konstantin.

Märten ütles:

«Anna oma käsi.»

Andsin.

Ta pani mu peopesale Vatikani liiri. Kas ta hankis selle Banco di Santo Spiritost?

«Sinu pojale,» ütles ta.

Olin pojale lubatud Vatikani liiri ise täiesti ära unustanud.

«Märten,» oskasin vaid lausuda, liiri lahtisel peol hoides. «Sul on isegi see meeles.»

Miks olin kurb?

Ma olin ju kevadet korranud.

Nägin, kuidas Primavera tuli hoogsal sammul läbi apelsinisalu. Palja-jalu, salkus juustes lilled, kaela ümber samblapärg. Aga suul valujoon, mingi ärapeidetud mure ja silmades kurbus.

Juba Michelangelo väitis, et suur hulk hindab alati seda, mis tauni-mist vajab. Ja laidab enamasti, mis kiitust väärisk. Seepärast pole ka ime, et ta kunsti hinnates nii püsivalt eksib.

Fevronia kiitis Meilerile:

«Vaadake, kui täpselt vanal ajal maaliti. Need olid tõelised suured kunstnikud.»

«Eks ole,» vastas talle Meiler. «Kohe on näha, et see Joosepi kuub on kootud sikuvillast. Tore on kõik see, mida silmaga näeb ja käega kat-suda saab.»

Olin Fevronia pärast uimane ja magamata.

Pool ööd pakkis ta kohvrit. Võttis sealt välja oste. Pakkis nad uuesti ümber, enda meelest paremini. Kokku ja lahku ja jälle kokku. Krabis-tas paberitega ja pidas aru, kuidas otstarbekamalt kõike paigutada, mis ära ei tahtnud mahtuda.

Pärast seda läks ta vanni. Solistas öige kaua. Kui arvasin, et ta on oma igaõhtused asjaõiendused lõpetanud, hakkas ta pesu pesema.

Sain vaevalt tukastada, kui kuulsin kohvrilukkude lahtikargamist. Olin juba niivõrd närvis, et magama jääda ei suutnud.

Fevronia käristas märkmikust lehekese ja kirjutas sinna oma koduse aadressi. Et tuleksin talle kunagi külla.

«Mul oleks väga hea meel,» ütles ta südamlikult.

Olin siiski maganud. Sest ärkasin voodiägina peale üles. Fevronia võimles. Tegi jalgrattatallamisega sarnanevaid harjutusi.

«Kas te üldsegi magasite?»

«Väheke ikka magasin,» vastas ta reipalt.

Jälle oli kohver ammuli. Fevronia kavatses oma asju veelgi paremini ümber pakkida.

«Igaühele on vaja midagi kinkida,» seletas ta pakivirnakesele viidates.

«Mida te emale kingite?»

Ta jäi hetkeks kohmetuks.

«Ostan kodus talle midagi. Ta on ju vana inimene, talle ei oskagi kin-kida. Ja tal on kõik olemas. Mul oli vaja tütrele viia.»

Arvatavasti oli see elu seadus. Et vanemad andsid oma osa lastele, lapsed oma lastele. Mitte tagasi...

Madonnasid oli hästi palju.

Osa bütsantslikult jäiku ja külmkõrgeid, osa vormisaamatuid ja vere-vaeseid. Seda ei saanud küll öelda Raffaeli punapõskse noore Maria kohta.

Nii või teisiti, kuid kõik madonnad näisid sellepoolest ühesarnased, et nad olid oma lapsega rahul. Nagu maisedki emad: igale oma laps armas, kallid ja ilus. Aga ei Maarja ega ükski teine ema pole suutnud poja saatust ette näha. Või kaitsta teda ristilöömise eest. Alati on inimkonna pärast kardetud ja püütud teda päästa oma poegade hinnaga.

Vaatasin «Püha perekonda», Carlo Maratti maalitud, ja mõtlesin: kui püha perekond ka ei oleks, katsumused ei lähe tast mööda.

Pühakud, üha pühakud. Palju Paulusi, Peetrusi. Ja Juudaid. Palju märtreid. Palju apokalüptilisi nägemusi. Hieronymuse põrguvalu.

Niisuguse nägemusliku jõuga oleks vaja tänapäeval kujutada fašismi. Ja veel olemata aatomisõda, mis Damoklese mõõgana me pea kohal juuksekarva küljes ripub.

«Kas te arvate, et seda pole juba tehtud?» ütles Konstantin. «Kõik need ekspressiivsed endaavaldused. Skulptuurid, mis on moonutatud, muserdatud ja kägarasse taotud. Maalid, kus inimene on tükkideks raiutud ja väljalastud soolikatega. See mõtlemisviis, see karjuv ohunägemine, eks see olegi ju valutunnetamise hääl.»

Konstantin tuletas mulle meelde:

«Saskia, te olete ühele mu küsimusele võlgu.»

«Teil on see meeles?»

«Nagu näete.»

Kehitasin õlgu.

«Ka nüüd ei oskaks ma rohkemat öelda. Tunnen Itaaliat niisama vähe kui reisi esimesel päeval. Isegi oma kodumaad õpitakse tundma kogu elu vältel.»

Ma ei öelnud talle, et õppisin siiski midagi. Pisut iseennast tundma. Ja seda, milleks suuteline olen: olen ainult nõrk inimene. Kõik me valuleme maailma pärast. Aga iseendaga toime ei tule.

Õeldakse, et mungad on vagad ainult piltide peal.

Teel Vatikani pinakoteeki nägin paavstiriigis nii palju keeletuks tegevust toredust. Kas Kristus võis ette kujutada, et tema võrdsuse, lihtsa elu õpetuse järglastest saab paleedes elav härrasklass? Et igas linnas on Vatikani pank, et ideed on muudetud proosaliseks äriks?

Meiler teatas pühapilte vaadates:

«Usun ainult üht taeva heategu. Kui naine on võluv, siis on see küll taeva kingitus.»

«Saskia,» lausus ta. «Te olite tore kaaslane. Tundsime teist ainult rõõmu.»

Ütlesin talle needsamad sõnad tagasi. Nõnda ma ka mõtlesin.

Sel ärasõidupäeval püüdsime kõik üksteisele midagi head ütelda. Otsekui kartes, et niisugust juhust ei tule enam. See oli hüvastijätmise asemel. Mõne tunni pärast juba läheme kõik oma teed.

Iga usk annab lubadusi. Pärslaste püha *aaschaur* on kõige heldem. See kestab kümme päeva ja selle aja jooksul on kõigil surijatel vaba pääs paradiisi.

Paradiisi pildilised ilukõned hakkasid väsitama. Taevailu sai liiga palju ja ühelaadses mustvalges lahenduses: ingel ja kurat.

Üks minu tuttav maalis ainult külateid ja kive. Vahel ka pirne laua peal. Enamasti aga kiviraunu ja omaette rahne. Need ei seletanud midagi, aga nad muutusid isegi kunstniku enda mõttest suuremaks ja üldistavamaks.

Meiler ütles:

«Olen nii lage, et ei jõuaks isegi närimiskummit osta.»

«Ja minul on peenraha just nii palju alles.»

«Oo!» vangutas ta pead. «Teil on praktilist meelt.»

Meil ei jäänud Märteniga enam midagi arutada. Vaatasime koos pühakuid ja mätreid ja pühasid perekondi.

Meid viidi otse Vatikanist lennuväljale. Rooma tundus mulle täiesti võõra ja minusse enam mitte puutuva linnana.

Moskva lennuväljal oli vali tuul. Hoidsin kõvasti paberkotti, milles oli mu kübar punase roosiga. Et tuul seda käest ära ei rebiks.

Ilm oli pilves, jahe, kuid õhul kevadine lõhn. Rohi haljendas juba veidike, kuid puud veel ei lehtinud.

Vaatasin enda ümber: kõigil näis kiire olevat. Hoopis teine tempo. Mu kaaslased olid hajevil ja pidumeelsed. Osa kadus märkamatult inim-murdu. Kelle kodu kaugemal oli, ruttas edasi sõitma. Konstantinile tulid sõbrad vastu. Ta lehvitas mulle käega, enne kui autosse istus. Meiler läks naiselega.

Ainult meie seisime Märteniga veel.

«Miks sa nutad?» küsis Märten. «Sa tegid ju nii, nagu sa tahtsid.»

Ka Märtenit oodati. Tal seisis ees sümposion Moskvas.

«Kauaks sa jääd?»

«Mõneks päevaks.»

Heitsin end talle kaela ja suudlesin teda.

«Armas,» ütlesin ta nägu silitades. «Ela hästi. Mu ainus, mu armas.»

«Ela hästi, Sass,» vastas Märten ja pilgutas vandeseltslaslikult silma. Või mulle rahustuseks, või lepituseks? Või et tal muud üle ei jäänud. Ja selles oli varjul kurb mõte: minu pätkel on tühi.

Teadsin, et me enam ei näe. Ja seda, et ta ei unusta mind kunagi. Nagu mina teda iial unustada ei saa.

Nüüd enam mitte iialgi.

Teekond Trollilasse

Seisan kaljul ... Ümberringi
 auväärt mäed on võtnud istet.
 Varbail Põhjamere habe,
 rahutuna hingab Bergen.

Kandes sinist fjordipõlle
 nagu tüdruk kalaturul,
 ohkab, ootab ... Löhnab õhk siin
 jürililledest ning lumest.

Mööda metsikut graniiti
 mägioja laseb liugu,
 tuiskab alla, pihustudes
 kuristikus piisapilveks.

Mägimännid kaljuprakku
 surunud on juuresõrmed.
 Otse maa graniitsest põuest
 kostab vaikne kellahelin.

Korraga ... Kes see seal kalpsab
 kivi tagant kivi taha?
 Hiir? Ei ... Hops! — Mu ees on hoopis
 iseäraline isend.

Harjasjuuksed, hännatutt ja
 nina — optimismi sümbol.
 Suu ning silmad — kogu nägu
 kõrvuni täis trollinaeru.

Norra troll! Ma taipan, kuigi
 tõendit trollipoiss ei näita,
 (nagu näitavad meil näiteks
 taevast naasnud kosmonaudid).

«Gut dag!» tervitab. Siis sõnab:
 «Soovid ees — mees muudkui ronib.
 Tahad Norra paljalt pealaelt
 käega puudutada taevast?»

Näed — kui Vigeland graniiti
hingestas me armas Looja:
veest ning kivist löi ta Norra,
oma parima skulptuuri.

Kus on teos, seal on ka kriitik...
Igikülm koos igijääga
matsid mäed, ja murtud tipud
lohistati Eesti randa.

Nii läks seegi uhke looming
nüdituna rahva ette.
Jah, on meie mägitipud
teil nüüd laudavundamendiks.

Tiputa jäänd teose Looja
inimtipudega kroonis.
Mees sai mõõga, merelipu,
naine rinda igatsuse.

Igatsuse, mille Solveig
üliinimlikuks laulis.
Nägin selle vastuhelki
täna kumavat su pilgus.

Tean — sa armud Norramasse.
Armastada võõrast maad on
sama nagu võõrast naistki...
Nii et — ole ettevaatlik!

Maa on mineviku maardla,
ajalugu aja lõikes.
Kihistustes kõrvuti on
kivid, rämps ning mäekristallid.

Norra — see on Ibsen, Hamsun,
Vigeland, Munch, Grieg, «Kon-Tiki».
Mägi sünnitas ka hiire —
Quislingi, kes sirgus rotiks.

Aeg on harva tegijate
nimedest teind teonime.
Näed — too peppermann* meil müüs end
inimsööja sünonüümiks.

Ajalugu mõtestab ka
mõttetusi tagantjärel.
Tulevik? Küll selleks piisab
pasunaid ning kohvipaksu.

* Peppermann — pipardatud mees. Bergenis tegutsenud Hansa kaupmeeste — pipramüüjate — hüüdnimi, mille norralased omistasid Hitleri käsilasele Quislingile.

Maa on, ausalt öeldes, haavel,
mille joõbnud Jumal laskis
lõpmatusele kord kõhtu.
Pauku kutsume progressiks.

Ära imesta, kui õilsat
sihti kroonib suitsupilv, mis
tihti kipub moonduma kas
pirukaks või loorberpärjaks.

Olen targem nüüd ja naeran
seal, kus varem nuuksatasin.
Kõik on just nii naljakas või
kurb, kui ise asja võtad.

Sündisin mäe kiviüsas
iidsest trolli suguvõsast.
Eit ja taat küll kollitasid,
aga lapsi nad ei söönud.

Elumäes karm ajamagnet
kiskus kortsu, küüru, halliks,
kuni käsikäes nad läksid
ühte vana muinasjuttu.

Mis teeb vaene orvust troll siin
kujutlusteta maailmas?
Tinutasin trollitopkat,
tutistasin trollitare.

Otsisin, kus mati all on
trolliõnne kuldne võti.
Kes meid lõpuks välja mõtles?
Kelle katseklaas on maailm?

Tähed . . . Vaikus . . . Küsides vaid
kollitasin iseennast.
Naersin, kuni meeleheitest
hambad urinal lõin kivvi.

Käisin kuristikes nagu
kärbes karu korpund haaval.
Tundrumäel, Maa põlvkondil,
kohtasin üht mõttes rauka.

Põösashabe sammalsärgil,
pilk kui kustund tulease,
kuulatas ta tähelaulu,
tardund tuikeid kivipõues.

«Otsid vastust? Vaata ette,»
ümises ta. «Mägirajal
komistad, käib sulps! Ja kaod kui
kalasabajälg all fjordis.

Kepp on vanaduse tarkus.
Kalju kulub, leht kaob tuulde.
Arm on mälestuseks sulav
lumi trolli sabatutil.

Möista mõistmatut? Poiss, mine
trollilinna Trollilasse.
Seal on tuhat trollitarka,
kellel peas on miljon mõtet.

Nemad teavad... Mis tean mina?
Olen sama tark kui kivi...»
Taat jäi vakka, vahtides mind
tundetult kui talvemaastik.

Läksin, mõistmata, kas käisin
sekundi või seitse päeva.
Viimaks, varbad vermes, jõudsin
trollilinna Trollilasse.

Kolksti! Linna kivist lõuad
neelasid mind väravsuuga.
Käisin kivist soolikais kui
vaene Joonas kala kõhus.

Kuulan — kõik siin mürtsub, kolksub,
kivilgi on seedehäired.
Vilgub valgust, millest piisaks
isiklikuks pühapaisteks.

Hännad, karvad, kõrvad, küüned...
Näod, et naera naba paigast.
Lõpuks küsin, kus siin on siis
tuhat tarka, miljon mõtet.

Küsitav mind uurib nagu
uuriks sookurg karvast konna.
«Aa, provintsist! Pole viga,
kasvad, trollipojukene.

Tarkus? Trollilas on kõik nüüd
targemad kui targad. Mõttele —
miljon mõtet liitsime me
üheks heaks ja suureks mõtteks.

Vaata — urust urgu sibab,
kaenlas mapp või saunakarvad,
miljon minitrolli, kellel
täita miljon minirolli.

Iga troll on iga toll täis
trollitarkust, trollikõrkust.
Teostame nüüd iga trolli
tahmamise õigeaegselt.

Meie avastus on auk ja
pigipimendamispirnid.
Töötab tembutamistehas,
kollitamiskombinaatki.

Linn on suur, kuid mitte suurlinn.
Sellepärast kõrbebki siin
koerasitt — nii saab rentaablilt
oivalist suurlinna lõhna.»

«Aga mõte,» küsin, «noh, see
suur ja ainus — kus see on siis?»
«Kuss!» Sõrm tõuseb suule. «See on
Tiputrolli kolus hoiul.»

Trollist pürjel väarikana
kergitabki karvakaabut.
Kõnnin linna kivikõhus,
kuni öö ja vaimud väljas.

Keskööl trollid, trollitarid
kiirustavad kivil, nii et
kostab importküünte kribin.
Tõtatakse Trollihalli.

Hiilin sisse teiste kannul.
Koobas. Seintel varju vari.
Nurgas sahistab nahkhiir ja
luurab hiigla ristiämblik.

Märkan trollimoore, kellel
harjased on konksus lõual,
trollivaare, kellel näod on
lagedad kui lapse pepu.

Näen ka noori karvatrolle,
pulstunuid kui puudlipoegi, —
jõud neil nagu Simsonilgi
juurdub nähtavasti juustes.

Näen ka trollitütarlapsi
möttelistes seelikutes,
nii et paljastub, jah, seegi,
mis ei olegi nii paljas.

Suitsulooris loitsupada
podiseb, täis virvahelke.
Rüüpajail suukraatreist paiskub
tulekeel ning kivikõmin.

«Tsss . . .» saab kuulmaks salasosin.
Lärm ja varjud vakatavad.
Iga pilk täis ootuspinget
läigib nagu pehkind puukild.

Raks! Ja rõõmsalt rökatavad
trollipillid, nii et jonksti!
jookseb juubelduse judin
läbi igast sabatutist.

Nagu suitsuloorist koorub
trolli mustast kullast kõrgend,
millel seisvat pjedestaali
troonib Tiputroll kui sammas.

Ümbritsev hierarhia siin —
nagu nõuab palk ja amet —
alaneb auastmetena
otsekui ausamba alus.

Kuulen — Tiputrolli ümber
maoli maas on puputrollid.
Aste allpool, pooles vinnas,
koogutavad kuputrollid.

Kõige all, peaaegu püsti,
noogutavad nuputrollid.
Pupu-, kupu-, nuputrollid
ümisevad urra saatel:

«Surematu on su suurus!
Mõõtmatu on sinu mõistus!
Kõik me vaesed oleme vaid
kanapask su saapatallal.

Käsi — ja me sööme kive.
Käsi — end karvhaaval paljaks
kitkume, kuid tea, et iial,
iial tippu me ei kipu.

Endaalanduse märgiks
kroonime sind troonitrolliks.
Nüüdest kannad igavesti
Troonitiputrolli nime.»

Saali möirgamise saatel
toimub püha sakrament, kus
salvitakse seda, kellest
ei läind korda lahti saada.

«Urra, urra, sinu suurus,
urra, urra, sinu mõistus,»
ümisevad koos kõik trollid,
silmad maas ja sõrmed ristis.

Lõpuks kroonitav saab kätte
skeptri — suure kivinuia.
Vandeks kõlksuv kivisuudlus —
pitsat peal ja sümbol valmis.

Oo, see sümbol on nii suur, et
saalis mitmed väiksed trollid
kõrgest kodanikutundest
poevad lihtsalt tooli alla.

Valitseja ilmes hellalt
avaldub nüüd armulikkus —
kivist näos kõik kivihambad
paljastuvad kivimuigeks.

Väiksed trollid, irrajürid,
kohe kaasa irvitavad,
nii et kokkund hüiglaämblik
sibab üle suitsund seinä.

Skepter kerkib — silmapilkselt
saabub saali surmavaikus.
Troonitiputroll nüüd algab
kivihäälel kivikõnet:

«Trollid ja trollinnad! Tänan
krooni, trooni, au ja sau eest.
Mind te võimas trollitahe
määras elu aidameheks.

Kuulsusrikas oli aeg, mis
viis me kalli Troonitrolli
trollimuinasjuttudesse,
mida ajalooks on hüütud.

Liigutavalt lihtsad olid
kõik ta trollitembud. Ah kui
armsalt võis ta nakitseda
näiteks abikaasa kirpe!

Lõpuks sai tal harjumuseks
süüa tillukesi trolle.
Naks — ja läks! Ta hobiks olid
eeskätt teadmiskastmes targad.

Näiteks — kümme kirjatarka
kinni pistnud, sai ta äkki
kirjaoskajaks, kuid tuhat
tegid juba geniaalseks.

Tema mõistis, et on vaja
lihtsad trollid pista lihtsalt
trellilasse, et nad taipaks
trolliriigi tõelist suurust.

Seda suurust oleks ta veel
suurendand, kuid kogemata
pistis kinni ämma ja sai
hirmsa kõhupuhituse.

Minu püha trollikohus
jätkata on trollitööd, mis
nõnda traagiliselt katkes
ühöst neetud nõrkushetkest.

Küsitakse: kus on mõte?
Olge rahul — see on siin mu
krooni all, mis kaitseb teda
nagu kivimüür me linna.»

«Koht on hea, nii hea, et mõtet
sinagi ei saa sealt kätte,»
piuksub keegi väike troll ja
turtsub tasakesi pihku.

Surmavaikus... Raskelt vajub
kivikulm nüüd kivikortsu.
«Tõsiduse trolliamet —
mulle näis, et keegi naerab.»

Trolli torupilli saatel
veetaksegi saali ette
väike troll, kes seisab, kohkund
silmad suured, karvad püsti.

Süttib pimendamistõrvik.
Krabisevad kaustalehed.
Trollist lektor nagu diktor
kuulutab all kuulajaile:

«Tõsiduse trolliamet
teatab: naer on kuritegu.
Keda naerdakse? Kas naabreid?
Jätke jutt, et troll nii loll on!

Naerdes mõtet, mis on krooni
vundamendiks, poleks peagi
ühtki mõtet — suurt, ei väikest —
vundamendist rääkimata.

Naeru alustab meil üksnes
Troonitiputroll, ja kes siis
teist ei naera, see on lihtsalt
salakuulaja või pasnäk.»

«Pasnäk! Pasnäk!» kilkab parter.
Sünge teener jätkab: «Näete,
kurjategijal jäi näkku
süütõend — tardund naeruirve.»

«Tõmba maha! Häbi! Häbi!»
Ulgumine, hambakirin.
«Nõuame ta naerumaski!
Timukas, kus on su kirves?»

Timukas, täis tapvat valvsust,
keskendub, siis haarab hirmsa
hännatuti ja see raksab
ihitaja hirmund näkku.

Nühkinud paar korda, tõmbub
händ taas sünge tooga varju.
Kohkund trollkond seirab vaikselt
eksekutsiooni jääke.

Vaatan — nobe naerja seisab,
ainult naeruta ja näota, —
eest veel ilmetum kui tagant,
justkui troll, kes lollilt tehtud.

«Urra! Urra!» kostab hõikeid.
«Poiss nüüd näost nii näota on, et
temast saaks me Trollilasse
naljategemisminister!»

Samas kerkib kivist käsi,
kivisuu peab kivikõnet:
«Nagu näete — naeruasjad
paugupealt on meil kõik korras.

Uuteks trollitempudeks meil
hoogub hännatõstmishoogtöö.
Kõik on hästi . . . Poleks ainult
neetud naabreid — lolle trolle.

Nagu sosistab mu luure,
tahavad nad röövida meilt
meie mõtte, et siis sellest
meisterdada rotilõkse.

Nende lõksudega nad meid
mõtlevad kui rotte püüda.
Kes on pihus, see siis kântsti!
visatakse kassi kätte.»

Saalis lõhkeb kisapomm ning
kostab hirmus hambakirin.
«Maha! Maha! Targad trollid,
lööme maha lollid trollid!

Kassid kinni! Nahad maha!
Virutame vastu hambaid!»
Puputrollid veavad vilkalt
paberile nusi piire.

Kuputrollid kähku, kähku
seavad kokku sadakondi.
Nuputrollid nuputavad
kõige tõestust — neotrollismi.

Troonitiputroll, kes algul
näis nii väikene kui rott, nüüd
paisub eesliks, elevandiks,
ja siis paisumist veel jätkab.

Paisub, paisub, nagu poleks
mitte kivist ta, vaid kummist.
Krooni puudutus lööb puruks
lae kui musta munakoore.

Tühjus . . . Ei, ta paisub veelgi.
Pea kui mürisk lööb läbi pilve.
Pilk prožektorina kobab
kivimeid ning kinnistähti.

Seisab . . . Vaatab . . . Ja siis äkki
käratab kui Kronos: «Urra!»
«Urra! Urra!» urisevad
väiksed trollid, koonud püsti.

Pilk neil sätendab kui hiirtel,
kelle hiirehingedesse
mingil moel on manustatud
annus hirmsat rotiraevu.

«Urra! Urra! Saaks vaid surra!»
jauravad nad. Okkaid kandvad
sadakonnad sibavad kui
isekäivad villakraasid.

Kui on pühalikult lauldud
trollide *Te Deum laudamus*:
«Trollalla, las trollid olla . . .»
tormavad kõik taputrollid

sinna, kuhu pilvepilust
näitab Tema kivist käsi.
Raksub ajalugu rautav
trollisaapa ramsat! ramsat!

Tõsijutt, see pilt näib nõnda
võimukas, et rõõmust mõirgaks
iga reames, rääkimata
siis veel Troonitiputrollist.

Vaatan: nua keerutades
otsib ta nüüd löögimärgiks
miskit kõva . . . Ja siis raksab
iseenda lagipähe.

Mis nüüd sünnib, see on hirmus!
Välk! Või lõhkes tuhat päikest?
Õudne mürin . . . Must tornaado
rebib puruks maad ja taevast.

Mõtte ainsus muutub jälle
miljonmitmuseks ja sajab
kividele, nagu puistaks
trollijumal rotimürki . . .

Troonitiputroll kui savi
praguneb, siis murdub, kerkib,
laguneb ja kaob tükk-tükilt
leegitsedes lõpmatusse.

Miljon musta minitrolli
sipleb taevas sääskedena.
Mürinal siis varjab kõike
pimedus ning surmavaikus . . .

Nagu jõmatas, nii jooksin,
jooksin, komistasin, jooksin,
jalg jäi juure taha ning ma
käätsatasin kiviprakku.

Kui kõik vaikis, jooksin jälle.
Jooksin nagu joostakse vaid
iseenda eest, et ükskord
jälle iseennast leida.

Pole enam trolliriiki,
pole trolle, olen erak.
Istun kivirahnul, kuulan
kohisevaid puid ja mõtlen.

Mõtlen meist ning aja mõttest.
Talveõhtul, siis, kui paugub
seinapalk ja Põhjanaan on
halohärmas, süütan tule.

Kuuldes tuisu vihisemist,
istun kolde ees ja voolin
kivil kasvand põhjakasest
uhkeid trolli muinasjutte.

Aga nüüd pean ruttama, sest . . .
Nägemist, mu võõras vennas!»
Hops! Ja juba välguvadki
trollipoisi paljad päkad.

Vaatan: taamal, fjordikaldal,
kõnnib väike trollitüdruk!
Kõnnib, vaatab puid ning pilvi,
silmsilmsus ning õrnus.

Käsi käes neid kaduvat näen
kevadsinenduses, päikses,
kivis — nagu oleksid nad
olemise pärisosa.

Bergen—Tallinn,
1968—1970

Tottenson ja partlased

I

ardilaskmise hooaeg algas seitsmeteistkümnendal augustil.

Sellepärast läks kolhoosi loomaarst Tottenson jahile juba kuueteistkümnendal kuupäeval, et olla üks esimesi hirmutamata partide keskel.

Suur jahimees Tottenson ei olnud, tema püss oli registreerimata ja lubasid polnud tal ka. Aastas tegi ta vaid kümme kond pauku. Oktoobrikuus käis metskulde kartulikuha kallalt ära ajamas. Või laskis siis mõne haraka maha, et vennapojale linnas abiks olla. Vennapojale oli vaja kümme paari röövlinnu jalgu jahiloa hankimiseks.

Asi algas aga sellest, et viieteistkümnendal augustil oli pühapäev. Tottenson oli isikliku heinateoga mäele saanud ja läks pärastlõunal mere äärde kolama. Ta tahtis ujuda Inglite saarele. Ta oli seda juba kaua plaanitsenud. Inglite saar asus kaldast kilomeetri kaugusel. Ta tahtis saarel päikest võtta ja oma noore elu üle järele mõelda. Ta lonkis mööda kallast, sumpas mööda roostikku, et leida koht, kust oleks saarele kõige lühem tee. Ta nägi juba siis parte, kuid ei pööranud nendele erilist tähelepanu. Ta pööras oma tähelepanu kolhoosi lehmakarjale, kes siin madalas vees pilliroogu sõi. Ta teadis, et kultuurkopli üks külg ulatub merre ja on traadistamata, kuid ta imestas, et lehmad läbi savise meremuda nii kaugele tulevad. Aga lehmad sõid, kaelad õieli, pilliroopäid, ainult tüügastik jäi nendesse kohtadesse püsti, kust kari oli üle läinud.

Tottenson mõtles, et lehmad riskivad oma tervisega, tulles nii kaugele merre — udarapõletikke oli tänavu palju. Lehmad on kerged ehmuma — piisab sellest, kui haigur nende nina eest tiibade rabinal lendu tõuseb või külakoer läbi vee jookseb, kui lehmäsüda juba rinnus udiseb ja jalg all nõrgaks lõtvub. Ning põletik ongi udaras sees. Tottenson mõtles, et peab karjanaisi hoiatama, et nad jahihooajaks lehma mere äärde koplisse ei laseks — jahipüssipaugud võivad neile halvasti mõjuda.

Aga oma ihuarsti loomad tundsid ega teinud temast väljagi, kui see nende ligidalt möödus, et Inglite saarele ujuda. Vesi oli soe, Tottenson viskus lainetesse, üleriided oli ta juba varem põesastesse peitnud. Saarel kasvas tihe roheline rohi, tema kohal lendlesid kisades tiirud ja

kajakad, seda oli kaugelt näha ja kuulda. Tottensonil oli kahju, et kolhoos lambaid ei pea, hulk söödamaad läheb niimoodi raisku. Lambad võiks aga kevadel paatidega saarele toimetada ja alles sügisel sealt ära tuua, saarel hunte pole ja saar ise on kolm hektarit suur.

Vesi oli tumesinine ja lained kastsid loomaarsti nägu. Ujuda oli kerge. Olles läbinud kolmandiku vahemaast, tegi Tottenson väikese peatuse. Jalad tal enam põhja ei ulatunud, kuid sääremarjas valmistas end kramp ette.

Vesi vaikis ja õõtsus kurjalt. Siin oli väga sügav, Tottenson väsis ja tal hakkas külm, ta mudis veidi säärt ja kirus mõttes, et käib nii vähe jala ja mingisugust sporti ei harrasta. Kramp läks üle ja Tottenson ujus edasi. Aga täpselt poolel teel, saare ja maismaa vahel, õõtsus vesi veel tugevamini. Ja isegi laineid polnud seal, Tottenson tundis end nagu kaevu põhjas olevat, vaatas saare poole — saart polnud näha, vaatas maa poole — kallast polnud näha. Ta hakkas kartma. Ta kuulatas, kuspool lehmad ammuvad, ja ujus tagasi. Pagan võtku! Upu veel ära! Ja naine ei tea midagi.

Tottenson ei tundnud südametunnistusepiinu, kui mõne minuti pärast taas maa jalge alla sai. Ta surus endas maha igasuguse alaväärsustunde. Ta ei ütelnud endale isegi seda, et ta on vilets mehike või et ta on argpüks või nii edasi.

Ta ronis kivide varjus liivaribale ja päevitas seal kaks tundi, jäi isegi magama, ja kui ta üles ärkas, oli tal kõht tühi ja iga ihukarva otsas rippus vaevahigitilk. Ta kastis end korraks vette ja otsustas hakata koju minema — kõige otsemat teed mööda, läbi roostiku. Nüüd lehmad teda enam ei huvitanud, need olid kutsutud õhtusele lüpsile. Siit-sealt tõusid aga pardid lendu, neid oli igas suuruses ja igast liigist, üks kerkis õhku isegi nii Tottensoni lähedalt, et veepiisad linnu tiibadelt loomaarstile vastu keha pritsisid. Loomaarstil käis südamest mõnus vool läbi. Sülgi kogunes keele peale. Linnud olid ju nii julged, et neid võis lausa käsitsi püüda. Ole ainult kärmas mees ja ära maga. Tottenson tegi edaspidi vees vaiksemaid samme, koolutas pilliroo endast eemale seda raginal murdmata, ja tõstis jalgu, ilma et see saja meetri taha kostnud oleks. Roostik lausa kihas partidest, siin polnud muud kui üks igavene vee mulin ja prääksumine, nagu pulm oleks käimas, või pidu. Loomaarsti süda töötas rinnus nagu koolijütsil.

Pardidki nägid loomaarsti. Osa neist sukeldus, osa ujus kiirelt avavee poole, osa peitis end haledat häirehäält tehes meriheina sisse. Mõned aga lendasid otse loomaarsti pea kohalt üle ja loomaarst jälgis neid alt justkui rebane. Oli mis oli.

Järsku aga kerkis otse ta jalge eest terve grupp parte üles. Need olid noored ja väikesed rägapardid, kes hoidusid veel emalinnu juurde. Emalind pääses püstloodis õhku, poegadel polnud aga veel nii tugevaid tiibu, nemad laskusid mõne meetri järel jälle vette ja tegid sealt uue

katse. Roog oli tihe ega lasknud tiibadega vehelda. Loomaarst prantsatas pardipoegadele peale, kuid see ajas linnud ainult ärevile ja nüüd said kõik lendu. Peale ühe. Sellel sai loomaarst sabast kinni. Küll ta oli uhke!

Ta hoidis oma saaki pihus ja kõndis kodu poole. Esialgu oli ta rõõmust lausa ogar, kuid vähehaaval hakkas veri jahtuma ja mõistus läks kainemaks. Part ei teinud põgenemiskatseid, ta pööras aeg-ajalt ainult pead, et kord vasaku, kord parema silmaga jälgida taevast, kus kaeblikult kisasid ta suguvennad ja -õed.

Linnud olid paanikas.

Tottenson paitas oma kareda käega noore rägapardi sulestikku, kergitas tiivaotsi ja imestas erkrohelisi värve nähes. Katsus linnu lesta-sid, need olid õrnad ja pehmed, katsus nokka, nokk oli lame nagu puulusikas. Tottenson mõtles, mitu liitrit vett peaks pardi peale valama, et saaks hea puljongi. Sest part oli nii väike, et mahtus vabalt peo sisse. Part oli hakisuurune.

Kui Tottenson jõudis paika, kuhu ta ennist oma üleriided oli jätnud, ei teadnud ta veel, kuidas parti surmata. Siin, mere ääres, ei osanud ta midagi peale hakata. Kodus oli aga pakk ja kirves.

Ta pistis pardi niikauaks pükstesse, kui särki ja pluusi selga pani. Keris püksid rulli ja torkas need ajutiselt põösasse tagasi. Siis nõõpis särki kurguni kinni. Tahtis ka juukseid kammida, kamm oli aga pükste taskus.

Püksid tuli niikuinii jalga panna ja Tottenson arutles, kuhu panna part niikauaks, kui ta pükse jalga ajab. Võib-olla pluusi alla põue!

Kui aga Tottenson pükse lahti harutas, oli ta veidi ettevaatamatu ja part kukkus mööda püksisäärt alla liiva peale. Loomaarst tahtis talle palja jalaga peale astuda; ta ei kahelnud vähimalgi määral, et jõuab, kuid... võta näpust. Part pääses lendu. Tottenson viskas püksid kus seda ja teist ja tormas pardile järele, sest part lendas madalalt. Veepiiril pidigi ta jooksiku peaaegu kätte saama, kuid see oli ka viimane lootus.

Saak oli läinud.

Puljong jäi söömata.

II

Õntu veetis loomaarst kehvasti, tal olid külalised, öö samuti, Tottenson oli nagu teiseks loodud...

Hommikul vara istus ta aga majatrepile maha ja hakkas padroneid toppima. Linnuhaavleid oli tal vähe, sellepärast pani ta mängu kogu tina, mis sahtlitest leidis — nii hundiherned kui ka kuuli, mille kingitud pōdrakintsust kunagi leidis. Kokku sai sellisel viisil kaksküm-

mend kuus laetud padrunit, ja Tottenson tõmbas padrunivöö ümber kõhu.

Siis sõi ta piima-leiba ja ütles naisele, et kui teda otsima tullakse, ütelgu — tohter teeb külas eraviisiite, süstib sigu, või midagi niisugust.

Naine soovis «kivi kotti» ja juba Tottenson läkski.

Oli kuueteistkümmes august.

Tottenson läks aluspükste väel, padrunid vööl ja tuula kaheraudne käevangus. Käiguks valis ta varjulisemaid kohti, et keegi teda ei näeks. Kui talle merelõhn juba ninna tungis, kuulis ta ka ühtlasi partide murretut prääksumist ja see tõstis ta tuju. Ta jõudis kaldapealsesse lepavõssa ja piilus sellest lähivett. Merel oli hõre udu, päike polnud veel küllalt soe. Saari ega lahe teist kallast silm hästi ei seletanudki.

Kui ta võsast väljuda tahtis, nägi ta liivaseljäandikul keset vett kolme suurt lindu sulgi puhastamas. Tottenson tardus paigale, ta ei uskunud, et tal nõnda toredasti veab, alles poole tunni eest tuli ta kodust ja juba passis saak laskjat. Linnud olid suured ja rasvased nagu haned, kuid see oli niimoodi sellepärast, et nad hoidsid tiibu kohevil — tegelikult olid liivaseljäandikul sinikaelpardid. Tottenson ei mallanud kaua aru pidada, ta tulistas enne, kui linnud teda jõudsid märgata — vahemaa oli kuuskümmend meetrit —, kahest rauast korruga. Kui suits hajus, jooksis Tottenson lähemale, kuid tema suureks üllatuseks oli liivaseljäandik tühi... nagu oleks ta püss ainult paberinutsakutega laetud!

Tottenson uuris relva ja kehitas õlgu. Ta kõrvades kumisesid veel paugud. Naljakas! Talle tuli meelde, et ta on salakütt! Keegi vanamutt loputas eemal pesu, ei tea, kas ta tundis loomaarsti ära! Tottenson vajus ruttu minema. Roostikku, kus teda keegi ei näe.

Tottenson läks samas suunas mis eilegi, kui ta Inglise saarele valmistus ujuma. Ja lehmadki olid täna siin mereäärses koplis. Ainult nad ei ragistanud roostikus, vaid sõid kaugemal kõva maa peal rohtu.

Tottenson surus raudadesse uued padrunid. Varsti laskis ta pilliroo varjust üht ujuvat rääksparti, kuid see kadus nii ära, et loomaarst ei teadnudki, sai ta pihta või mitte. Paugud aga kõlasid heledate laksatustena hommikuses õhus. Kusagilt kaugemalt kuulis Tottenson ka harvu pauke, seal oli vist samuti mõni salakütt, ja sellest teadmisest muutus Tottenson palju julgemaks.

Lõpuks õnnestus tal hundihaavlitega suur jääkoskel maha lasta. See oli juhuslik ülelendaja, kes ei valinud kõrgust, — nüüd kukkus ta nagu nott kivi peale vanasse kajakapessa, siin polnud suurt laskmisoskust vajagi. Lind oli võrdlemisi närü, kuid Tottenson torkas ta kaelapidi padrunivöö alla ja valvas jälle taevast.

Kaks ärevalt kisavat parti keerlesidki seal, nad tegid suuri ringe ühes ja samas kohas. Tottensoni püssitoru jälgis neid pingsalt. Kui nende siluetid püssi ees küllalt hästi välja joonistusid, vajutas Tottenson

päästikule ja linnud langesid rapsides vette. «Milline edu!» juubeldas Tottensoni hing.

Ta tormas allatulistatud linde otsima. Roostikus vilksus aga midagi punast.

Tottenson leidis linnud üles. Need lamasid kolhoosi parima piima-lehma Maigu nina all ja veis nuusutas neid raskelt hingeldades. Sama raskelt hingeldas Tottenson. Ta lõi Maigule püssipäraga kintsude pihta ja Maigu vedas oma jalad mudast välja ning pead kõrgele tõstes eemaldus paar sammu. Seal olid ka teised lehmad — Mille, Suunik ja Berta. Bertal oli Tottenson tänavu juba kord udarapõletikku ravinud.

Loomaarst pistis uued linnud samuti vöö vahele ja püssiga vehkides kurjustas lehmadega. Lehmad, kes seni olid vaikselt end varjanud, tegid nüüd suurt solinat ja nende lähedalt lendasid üles sõtkad — suured pruunid pardid, kes pesitsevad puuõontes.

Pahh! Pahh! Pardid kukkusid vette tagasi. Tottenson laadis püssi uuesti ümber, sest lehmade kohale ilmus rühm piilparte. Need olid väikesed arad linnud lühikeste tiibade ja sabadega, ning vastu heledat taevast nägid nad välja nagu supi seest jooksusaanud. Tottensoni hundihaavlid tõmbasid neid lausa robinal alla.

Loomaarsti oli tabanud jahikirg.

Lehmadele meeldis see vististi aga vähe, sest nad tõmbasid saba selga ja kõrvad pea ligi. Tottenson laadis kähku püssi ja virutas jalaga kõige lähemal tuiavale lehmale. Oligi viimane aeg, sest õhk otse väreles tiivalöökidest. Tottenson tulistas lausa huupi ning pardid aina kukkusid, üks siia, teine sinna, ja Tottensonil polnud neid aega üleski korjata. Pahh! Ainult lehmade pikk ja hale ammu mine segas Tottensoni veel end täielikult unustamast. Pahh! Üks surnud part langes talle ülevalt isegi pähe, kuid Tottenson pühkis ta käeseljaga eemale nagu koitanud läkiläki. Ta oli nii hasardis, et oleks lehmadki kõik maha lasknud, kui need oleksid vähegi pardi vurhvi välja andnud. Kuid ei andnud ju, ja sellepärast vihkas Tottenson praegusel momendil lehmi. Pahh! Aga lehmad ei soovinud, et loomaarst oma viha nende peale välja valaks, ja jooksid roostikust minema ning kogunesid kaldale kokku, inisesid, rohtu ei söönud nad aga enam pool tundi juba.

Tottenson läks edasi.

Inglite saargi oli juba kaugele selja taha jäänud.

Ta noppis jälle mõne kopsakama linnu endale vööle ja luuras taevast edasi. Viimaks oli Tottensonile jäänud rauda ainult kuuliga padrun.

Ta nägi üht sookurge...

«Seis!» kuulis siis loomaarst hüüdu. Ta vaatas küljele.

Viiekümne sammu kaugusel seisis kummisäärikutega mees, nahkjope seljas ja vormimüts peas. Tema selja taga kõrge kalda peal seisis tumeheline maastikuauto. Seal oli veelgi mehi.

«Tulge siia!» ütles kummisäärikutega mees.

Tottensonil vajus süda vaksa võrra allapoole. Kummisäärikutega mees oli jahiinspektor.

«Tulge siia!» ütles mees ja tuli ise ligemale.

«Visake püss eemale!» lisas ta.

Tottenson ei visanud. Süda tal enam madalamale ei vajunud. Jahiinspektor on võõras ja Tottensoni ei tunne. Ja eraldusmärke pole Tottensonil ka, ta on poolalasti. Ja pilliroog on ümberringi.

Tottensoni käsi tõusis instinktiivselt. Tottensoni käes oli püss. Rauas oli kuul. Tottenson tulistas. Pauk oli tugev. Jahiinspektor vaarus. Oi! Tottenson ei tahtnud ju jahiinspektorit maha lasta. Püss läks vaid käes lahti!

Jahiinspektor viipas meestele auto juures. Ta näitas käega ühele, et see jookseks paremalt poolt Tottensonile vastu, siis teisele, et see jookseks vasakult... Paremalt! Vasakult!

Siis pani Tottenson jooksu. Joosta võis ta ainult ühes suunas, mere suunas. Ja Tottenson läks merre. Püssi riputas ta kaela, kuid pardid jättis endiselt padrunivöö vahele alles. Lehmad ammusid tigidalt ja ülesärritatult, kui Tottenson ujuma hakkas.

Ja kui jahiinspektor õieti midagi taipama hakkas, oli Tottenson juba üpris kaugel, ja jahiinspektor muigas mõistmatult.

Tottenson aga ujus, püss seljas, ja lahe teise kaldani oli kuus kilomeetrit vett.

jooks

kas jooksmas peame ära
juhused kuhjas kui kartulid
juhused porisel põllul
pole meist juhuste vedajaid

ikka jääb miski võöraks
tume tagune tujude tantsul
meie tee ääres aina ripuvad okstelt kiskjate nahad
kas nende eest joosta on vaja

ennast vaadata võõra näoga
oma tule pikki keeli
mis kinni on kauguste vahas
üle mille on joosta vaja

kas rootsi kuningana maruliselt joosta
üle kasehalgude piki otsatu kuuri põrandat
masuudine soni endal peas

ei teisiti käivad silmad
tuuline hämarus õues
toas lilli ja juhuste kartuleid
laual on möödunud kuud
kas nendesse joosta on vaja

kellega joosta väljadel
kus aastaajad on koos
kus vihma tuleb pilvitust taevast
ja jõepõhjast kõmatab äike

kas saab üldse joosta sel väljal
talve kevade suve sügise kallakut pidi üles
sinna kus ühtivad kaatetid
kolmnurga ülemisse tippu

kas saab üldse joosta sel väljal
loojub ja koidab taevas veri
kätel äkki on jahe
kätel on äkki külm

jooks

mida juua mida juua
et teravalt tunda hommiku- ja õhtuvalgust
et teravalt tunda valguse ainulaadsust
mitme hommiku ja õhtu ainulaadset olemust
piirjooni ja puid mis ei kordu

kas juua õhku mis tulvil lehtede lõhna
loomade lõhna lindude lõhna
kallata kõrvadesse õhku
ämbrite viisi toobrite viisi õhku
kas juua õhku mis on täis puhta
sinetava lume lõhna kauguste lõhna
oranži õhupalli lõhna

inimesi kõnnib üle palja munaja künka
mustendab valge kungas plakatid kõigil käes
voorib tühjadesse kaugustesse
üle erga ja verise silmapiiri
mustendab otsatu voor lõputul valgel linal

keda juua mida juua
millist savikannu hoida käes
pole pea ümber pühapaistet
puuviljaedade kirbel Suitsul
käevangus Calderón de la Barca

joomas und tohutust tõrrest
kord ähmast und kord nõelterasvat suigatust
seirajaid järgijaid ümberringi
une limiit on lõppematu

pole pea ümber püha paistet
keda juua mida juua
kuhu kallata jooki kannust
kas oma või võõras on suu

Mälestus

äletan, et siis, kui ma tulin, istus Rita liival. Ta oli pea kergelt langetanud ja vaatas, kuidas päike silledas liivateradel, veidi hiljem laskis ta kogu oma keharaskuse paremale käele, viis vasaku taha ja jäi nii poolviltu otse päikesekiirte alla. Mul oli tunne, et ma ei vaata elavat inimest, vaid suure meistri poolt voolitud kuju: kõik oli temas ebamaiselt ilus ja mind valdas seletamatu ängistus. Pöördusin tahtmatult ümber ja hakkasin minema vette. Madalad lained tulid mulle vastu ning ma ei märganudki, kui olin poolest säärest vees, siis tuli reaalsus ja ma jooksin kaldale. Rita vaatas mind naerdes, ta ei olnud minu ootamatu tuleku üle imestunud ja see, et läksin riietega vette, tegi talle nalja. Läksin ta naeruga kaasa, viskasin riided seljast ning tirisin ta endaga merre. Pritsisime teineteist veega, piisad pildusid päikest ja ümbritsesid sädeleva oreoolina Rita kaunist pead. Vesi oli väga soe ja me ujusime kaugele. Püüdsin ootamatult vee alla sukelduda ja teda jalgadest haarata, aga ikka õnnestus tal minu käest pääseda; lõpuks läks see mul korda ja ma tirisin ta vee alla. Ta ei olnud seda oodanud ning neelas suure hulga vett, siis ta lækastas ja ma toetasin teda, ning äkki tuli mul tahtmine Ritat uuesti vee alla suruda. See oli vastupandamatu soov, mida võiks vahest seletada hetkelise meeltesegadusega. Ujusin kiiresti eemale, aga mind oli vallanud vastikustunne iseenda vastu ja ma ei suutnud mõne minuti jooksul Ritale otsa vaadata. Kuid see ei olnud häbi, sest soov teda uputada oli samane sooviga kaljult alla hüpata, mis mind alati ärritab, kui juhtun nägema enda all sügavust. Olin kindel, et see, mis minus toimus, oli väljaspool minu mõistust ja kindlasti ei olnud ma sellel hetkel iseenda üle peremees.

Hiljem, kui lesisime liival, küsis Rita, miks ma äkki tema eest ära ujusin. Tajusin, et ta oli aru saanud või tundnud intuitiivselt, mis minus toimus. Vaikisin ja olin talle tänulik, et ta enam edasi ei pärinud. Kui me kella kuue paiku rannast ära läksime, küsis ta lõpuks, miks ma tulin. Küsisin vastu, kas ta ei olegi selle üle rõõmus. Rita naeratas ja ütles, et on küll, aga mõne hetke pärast lisas, nagu mulle meeldetuletuseks, et pidin alles laupäeval saabuma.

Käisime mööda metsavahelist teed, mis väga äkki läks üle avaraks heinamaaks. Hein oli juba niidetud ja tassitud rugadesse. Minu meelest

pole midagi vaimustavamamat kui kõikide suvelõhnade süntees — värske heina lõhn; ma viskasin end heintesse ja jäin kinnisilmi lamama, nägu vastu torkivaid kõrsi. Ümber oli väga vaikne, iga pisemgi liigutus tundus sahiseva laviinina, aga vaatamata uimastavale lõhnale mõtlesin, mis oleks saanud, kui oleksin Rita ära uputanud. Vaevalt, et oleksin suutnud seda teha rahulikult ja külmavereliselt, pigem oleksin hakanud talle tegema kunstlikku hingamist, nutnud ta kohal, palunud kõige vägevamat, et Rita jälle elama hakkaks. Mul ei ole selline iseloom, mis oleks mul lubanud siis rahulikult sõita linna, ja kui oleksingi nii teinud, oleksin mõne päeva pärast end ikkagi üles andnud. Siis oleksid kõik mõelnud, et olen hullumeelne.

Lasksin keha lõdvaks ja tundsin, et kohe-kohe tuleb uni peale. See on väga kohane väljend — uni tuleb peale, tõepoolest — ta tuleb ja tema eest ei ole kuskile pääsu. Oletasin, et Rita lamab kuskil siin lähedal, ja kui ma jäängi magama, siis ta äratab mind varsti üles. Lasksin end veelgi lõdvemaks, heinad sahisid kõrvus ja uni tuli peale.

Kui üles ärkasin, oli taevas tõmbunud hämaraks, lagedal niidul laiailuistatud kuhilad näisid hirmust kokkukägardunud inimestena. Rasked tumedad pilved seisid liikumatult ja nende liikumatuse vaikus oli levinud kõikjale. Suur lind lendas madalalt üle välja, saatsin mõne hetke pilguga ta lendu, rapsisin siis riided pepredest puhtaks ja hakkasin kiirustades astuma. Maanteele jõudes nägin enda poole kihutavat autot, see oli juba süüdanud tuled ja ma tõstsin naljapärast käe, et teda peatada.

Auto peatus. Olin sellest üllatatud ja plaanitsesin juhi käest paluda suitsu peale tuld, aga kui nägin, et rooli taga istus noor ja kena naine, palusin end linna sõidutada. Mul ei olnud selle momendini kordagi pähe tulnud linna tagasi sõita ja auto peatasin vaid niisama, aga nüüd, istudes hubases sõiduriistas, kuulates raadiost tulevat muusikat, tajusin ebamäärast tunnet, et olen siiski veel vaba inimene, mitte abielumees, kes peab igast oma istumisest ja astumisest naisele aru andma. Uurisin vargsi enda sõidutajat: ta ei olnud mitte ainult kena naine, vaid ka väga elegantne daam, kes sõitis minu jaoks pöörase kiirusega, aga seejuures kindlalt. Leidsin, et oleks viisakas teda lõbustada, ja küsisin, kas ta on nõus mind tagasi sõidutama, kui linnas tuleb mul selleks tahtmine. Daam naeratas kergelt ja ütles, et teeb seda ainult siis, kui suudan talle tõestada tagasisõitmise hädavajalikkust. Langesid esimesed piisad. Palusin, et ta vähendaks kiirust.

Ta ei kuulanud mind ja kihutas edasi. Vihmasadu tihenes ja hämarust rebestasid välgud. Tundsin endas pakitsevat hirmu, oli tahtmine paluda teda peatada ja minna autost välja, kuid äkki aimasin, et ma ei tunnegi hirmu avarii ees, vaid mind teeb rahutuks see, et otsustasin põgeneda linna. Küsisin kohe oma sõidutajalt, kas ta on õhtust juba söönud, ja vastust ära ootamata tegin ettepaneku minna sellesse mereäärsesse kohvikusse, kus me võime jälgida, kuidas välgud sähvivad vette. Ta vä-

hendas kiirust ja näis järele mõtlevat. Lisasin, et kui tal on ka linna jõudmisega kiire, võiks ta mulle siiski selle teene osutada. Ta ei vastanud. Kui me kohviku ette jõudsime, oli ta ikka veel kahevahel, võtsin tal käest ja lausa tirisin pankkalda äärele, kust me võisime vaadata merd. Iga välgusähvatus paiskus merre, lüües tormakaid laineid kaldale, vahuharjadel seisid otsekui kajakad, kes oma müstilise ootusega mattusid pimedusse, ja järgmine välgupaiste leidis nad samas ootuses. Kuskil meie ligiduses oigas puu ning jäme vihm peksis vastu nägu. Äkki hakkas mängima orkester. Tuttava meloodia helid kustutasid vaatemängu, ning me jooksime kohvikusse. Kui juba istusime ja vaatasime läbi akna merele, oli äike kaotanud oma vahetuse, tajusin liiga selgesti klaasi, mis eraldas mind loodusest. Tahtsin seda ütelda oma kaaslasele, aga ta katkestas mind, öeldes, et pankkaldal oli tal kogu aeg tunne, et ma tahan teda sealt alla lükata.

Sellest päevast peale ei olnud ma enam Ritat kohanud. Algul igatseisin ta järele, hiljem muutus see vahest ainult üksindusõhtute erootiliseks nägemuseks. Olin unustanud ta näo ja need viis üksteisest eraldatud päeva, mil olime kunagi teineteist armastanud, samastusid teiste meeldivate mälestustega. Aga ometi jäi sellest ajast mul kompleks vee vastu: iga kord, kui läksin ujuma, tuli meelde, kuidas mind valdas soov teda uputada. Hiljem, järele mõeldes, sain aru, et kõik oli tingitud üliväsimusest ja soovist mitte veel abielluda. Tõsi, pärast seda viimast kohtumist tahtsin kohe järgmisel nädalal teda üles otsida, kuid midagi tuli vahele. Siis ootasin, et ta mulle helistaks, sest tegelikult oli see tema, kes jättis mu heintesse ja läks ise ära. Aga ta ei helistanud ja nii saigi temast mälestus.

Ja nüüd ühel õhtupoolikul ma nägin teda. Oli sadanud hoovihma ja õhk oli ebatavaliselt värske. Põuailma tolm oli puudelt ja rohult maha pestud, pilvede vahelt väljatulnud päike pani rohelise hõõguma. Ma ei tahtnud enam toas istuda ja läksin jalutama. Pargis valitses tavaline õhtumeeleolu: lapsed väntasid mänguautosid ja kihutasid jalakäijate vahel jalgratastel, vanakesed istusid pinkidel, lugesid ajalehti või meenutasid üksteisele möödunud aegu. Selles pargis käin ma sageli ja kõik alalised on nii tuttavate nägudega, et lihtsalt olen sunnitud neile tervituseks noogutama; kuid sel päeval tundsin, et mu ümber on liiga käre-rikas, ja ma istusin trammi, et sõita kuskile mujale, kus ei ole kuulda automürinat ja kus puudub võimalus iga hetk silmitseda parki piiravat majademüüri.

Tuul oli mere poolt ja puhus pehmelt paitades näkku. Otsustasin minna lahe äärde ja vaadata vett. Oli hea meel, et tulin linnast ära ja sarjasin neid, kes rahulduvad õhtu õhtu järel pisikese murulapiga keset majasid — oli tore kiruda teisi, teades, et oled vähemalt üks kord

end igapäevasuse rutiinist lahti rebinud. Korraga silmasin pingil istuvat noort naist, kes luges raamatut. Samas oli sinivalge lapsevanker, naine kiigutas ühe käega vankrit — ta tegi seda mehaaniliselt, samal ajal lugedes. Mulle näis, et naise näos on midagi väga tuttavat, kuid ma ei suutnud meenutada, kus olin teda näinud. Kõndisin mööda, ta ei tõstnud raamatult silmi ja ma võisin teda rahulikult silmitseda. Istusin temast paar pingivahet edasi ja süütasin sigareti. Tavaliselt püüan ma jalutuskäikude ajal mitte suitsetada, et vähemalt niigi säilitada tervist, kuid midagi häiris mind sedavõrd, et mul tuli mittersuitsetamine alles siis meelde, kui olin pool sigaretti ära tõmmanud. Ja siis ma mõistsin, et see naine, kes seal istus, oli Rita.

See tõsiasi tuli mu teadvusse äkki ja koos sellega taipasin, et laps, keda ta kiigutas, võis olla minu oma. Mind valdas paaniline hirm, tõusin ja hakkasin kiiresti mere poole minema, peatusin alles siis, kui seisin juba kingadega peaaegu vees. Olen alati mõelnud, et need naised, kes minu ellu tulevad, on niivõrd mõistlikud, et ei jäta minust elavat mälestust. Äsja nähtud lapsevanker oli minu jaoks midagi seni kogematut. Ja vist seepärast oli mu esimene mõte, et kindlasti on Rita abiellunud ja tal on oma mehega laps ning mina ei ole selles mitte mingil määral vastutav. Kahjuks tuli see mõte vaid hetkeks, sest peagi näris mu hinge kallal kümmekevad või hoopiski sada rotti ja ma olin nende vastu võimetu. Istusin liivale ja meenutasin seda õhtut, mil kõik algas. Oli juunikuu esimene päikesepaisteline nädal. Vastupidiselt ilmaennustusele läks soojaks, aga mul ei olnud mitte mingisugust võimalust kas või üheks päevakski mere äärde sõita. Võisin vaid kalgi pilguga vahtida läbi tolmunud akna päikesepaistet või tõmmata kardinad akna ette, et päike tuba liiga kuumaks ei kütaks. See on vist kõige suurem piin, kui suvi tuleb juuni lõpus ja sa oled sellel ajal niivõrd tööga koormatud, et võid teda vaid läbi akna vahtida. Mäletan, et pidasin neli päeva vastu, siis lõin kõigele käega ja jooksin bussijaama, et vähemalt ühe õhtupooliku tunda ennast inimesena. Nagu kiuste oli bussi väljumiseni veel tund aega, läksin lähemasse kohvikusse ja peagi sai kavatsatud viiekümnest grammist kaks-sada viiskümmend ning ma mõistsin, et vähemalt sellel õhtul ma ei sõida linnast mitte kuskile. Siis istus minu lauda Rita. Umbes ja purjus inimesi täis kohvikus tundus ta ilmutusena.

Ma ei saa siiani aru, mis sundis teda koos minuga jooma. Võimalik, et kaastunne minu siira halamise vastu, võib-olla oli tal midagi juhtunud, millest ma ei olnud teadlik. Igatahes siis, kui sain teada, et tal on puhkus ja ta kavatses juba sel õhtul mere äärde sõita, hakkasin peale käima, et ta võtaks mu kaasa, ja kui olime joonud piisavalt, ei olnud Rital selle vastu mitte midagi, nii et me võisime võtta kaasa kaks pudelit kuiva veini ja istuda taksosse. Vaevalt olime astunud üle tema toa läve, kui tirisin ta voodisse. Järgmisel hommikul taipasin, et Rita on tüdruk, kellega tasub abielluda.

Ja nüüd, jälgides avamerele sõitvat laeva, tundsin ängistavat nukrust, sest kõik need juuni lõpu päevad kujutlesin oma tulevikku ainult koos Ritaga. Laev kadus silmapiiri taha, tõusin ja läksin bussipeatusesse. Ma ei taktanud minna läbi pargi, sest kartsin, et võin seal kohata Ritat, olin otsustanud, et see on viimane kord, kui siia parki tulen.

Ma ei saanud teisiti. Pidin minema. Panin endale päikesepillid ette, ja kuna olin eelmisel aastal endale habeme kasvatanud, siis olin kindel, et Rita ei tunne mind ära. Aga ma pidin teda nägema, pidin nägema, et tal on sõrmes laulatussõrmus ja ta kiigutab last, kes on alles alla aasta. Sõites trammis tundsin end kurjategija või spioonina — igatahes alatu inimesena. Püüdsin panna end situatsiooni, kui Rita tunneb mu ära ja laps osutub minu omaks, aga mu kujutlusvõime oli nõrk ja ma ei suutnud arvata, mis saab edasi. Ma lihtsalt ei olnud võimeline edasi mõtlema. See painav nägemus — lapsevankrit kiigutav naine — oli käinud läbi minu kõikidest viimati nähtud unenägudest ja mu närvid olid lihtsalt läbi, isegi ärkvel olles tajusin nägemuse juuresolekut: valge, väga kahvatu Rita, kes ei ole selle suve jooksul kübetki päevitanud, sinivalge lapsevanker, milles nutab minu laps! Tahtmatult tuli mulle pähe, et kui naine on lapsega üksi, siis vaevalt jätkub tal aega päikese käes olla.

Trammist maha astudes ei läinud ma kohe parki. Luusisin kino ümber, vahtisin reklaamplakateid ja jõin gaseeritud vett. Olin valmis minema kinno või sõitma tagasi, aga lõpuks, pärast mitmekümneminutilist kõhklust, läksin. Ritat ei olnud. Alles siis, kui olin istunud samale pingile kus tookord, panin tähele, et ilm oli tuuline ja külm. Ometi ma ootasin, teades, et need, kes tavaliselt käivad pargis, istuvad iga kord samale pingile. Võtsin päikesepillid eest, et mitte vaadata rohelist pruunina, kuid varsti panin nad jälle ette, sest kaugemalt tuli keegi lapsevankriga. See ei olnud Rita. Äkki läbis mu pead mõte, et laps võib olla mitte minu oma isegi sel juhul, kui Rita ei ole abielus. Aga ometi ei suutnud see mõte mind rahustada, vastupidi, tundsin, et mul lasub tohutu süükoo-rem ja ma olen praegu kohe võimeline laskuma Rita ette põlvili ja paluma, et ta minuga abielluks.

«Mis sa arvad, kui me abielluksime?» küsisin Ritalt.

Rita vaatas mind kummalise pilguga. «Sa ju ei taha seda,» ütles ta hetke pärast. Tajusin, et tal oli tõsi taga.

«Aga kui ma ei tee nalja?»

Rita vaatas maha, tundsin end ebamugavalt, tahtsin kohe lisada, et mõtlen seda tõsiselt, aga sõnad tardusid suhu. Miski minus keelitas mind vaikima.

«Näed, kuusk õitseb!» hüüdis ta äkki ja jooksis kuuse juurde, tõepoolest olid okste vahel valged ümmargused õied nagu ehted. Ütlesin, et see on vist mingi haigus.

Seisime hulk aega ehitud kuuse all ja Rita silitas okkaid. «Aga kas sa last tahaksid saada?» küsis ta nagu muuseas.

Ma ei olnud sellele veel mõelnud; ütlesin, et ma ei ole mõelnud ja see ei oma praegu tähtsust.

«Aga mina olen.»

Ma ei osanud eraldada, millise intonatsiooniga ta seda ütles. Meie ümber oli heinamaa, alles niitmata väli suuri siniseid kellukesti, rukkiliblikad surisesid õielt õiele ja ma ei tahtnud mõtelda, kas meil peaks olema laps või mitte. Mulle meeldivad naised, mitte emad, ja ma olen pidanud endastmõistetavaks, et naised peavad raseduse vältimist oma loomulikuks ülesandeks. Sellepärast surusin ta tugevasti enda vastu, oletades, et ta võtab seda just nii, nagu soovib.

Mäletan, et sellel päeval oli meie esimene ja ainuke tüli. Rebisin karikakraõie, et vaadata, kas ta armastab või ei armasta. Vaevalt sain esimesed lehed rebitud, kui Rita pööras mulle selja ja hakkas kiiresti ees minema. Ma ei mõistnud, mis temaga juhtus, jooksin talle järele ja püüdsin teda peatada, aga ta pöördus vaid korraks minu poole, et mulle põlgusega otsa vaadata. Nii jalutasime hulk aega teineteise järel. Mulle tuli siis meelde, et ta suhtub lilledesse nagu elusolenditesse. Tavaliselt naised, sattudes põllule, hakkavad endale katkuma kõike ilusat, mis iganes silma hakkab, aga Rita ainult imetles. Olin hingepõhjani solvunud: ühe karikakraõie pärast — pealegi oli see vaid nali — nii pahandada! Leidsin, et see on omalaadne idiosünkraasia, mis lubab mind vahe-tada üheainsa rebitud õie vastu. Olin juba valmis ära minema, ükskõik kuhu, aga ära selle tobeda tüdruku juurest.

Pahvatasin naerma — vaatamata kõigele pahvatasin naerma, sest mulle meenus, kuidas Rita lõpuks ümber pöördus, et lapselikult nuttes andeks paluda, et oli mind pahandanud, seletades, et ta lihtsalt teisiti ei saanud, aga mind ajas see ka tookord naerma ja ma naersin pisarateni. Aga praegu ehmusin oma naerust, see mälestustesse minek oli nagu unenägu ja äkki ma leidsin end istumas tühjas õhtuses pargis. Mere poolt puhus otse näkku vinge tuul. Tõusin ja hakkasin väravate poole minema. Korraga tekkis mul mõte, et see naine, keda ma paar päeva tagasi nägin, ei pruukinud üldse olla Rita, vaid keegi temaga sarnane inimene. Ene-sele ootamatult see mõte rahustas mind, kino ees jäin seisma, tuli meelde, et ma ei olnud ei tea mis ajast enam filmi vaadanud, seansi alguseni oli parasjagu viis minutit ja ma otsustasin sisse astuda.

Aastaajad

Juba möödas taliharjakuu,
 raske pilve vari varjab kuu.
 Akna taga lumitarjad puul,
 katusel on lumisarjas tuul.
 Millal jälle öitsma hakkab lumimarjapuu?

Lehestikukuhi varjab tuult,
 langeb toomelumi haljast puust,
 kudrutavad tuvikarjad truult,
 õilmitsemas lumimarjapuu.
 Millal saabub valgeis öödes suviharjakuu?

Olleteost sai suvikalja juur.
 Koormaks heinakuhi, valjad suul,
 vana ruun veab vuhinal ja truult.
 Tüdrukuil on tulipaljas puus,
 poistel nagu tuli all. — Jah, ptruu!
 millal lõpeb meeletus? — Siis lubihall ka juus.

Vilju kannab lumimarjapuu.
 Putukate sumin haljas puus
 juba lakkab. Sahin paljas puus
 ootab vaipa. Vali sarjab tuul.
 Peagi jälle sooja annab taliharjakuu.

Raamatu(—)pidamine

Niikaua kui raamat ju olemas,
 on pühaks ka raamatut peetud,
 ja kui juba raamatud olemas,
 on nendest ka raamatut peetud,
 et kui palju kasu ja kahju saab,
 kes kirjutab jae ning hulgi,
 kes teenib, kes kasutab kahjuga
 head pärgamenti ja sulgi;
 read napid, kes ergastab pikkadeks,
 kes aleksandriinegi hakib,
 kes värsse loob kerglastest plikadest,
 kes riimistab riigile rakist.

Oh vaevalist raamatupidamist,
oh loomingu jooksvaid küünraid,
kord sõna nii saamatult kidalist,
kord tubme ja lookas küünlaid,
et ise ei näe, mida ihkaksid
või teiste jaoks varjuna vilgud,
kaob raamatust päev, mida vihkad siis,
vaid kuu poole karjud ja ilgud.

Oh õnnistud raamaturida, mis
on valgus ja taevamanna.
Kui poleks vaid raamatupidamist
hulkkordset ja aeva kannal.

Moskva ülikoolis

li 1922. aasta sügis, kui astusin Moskva ülikooli. Mu õppeaeg algas Nõukogudemaa kõrgemate koolide jaoks murrangulisel aastal.

Õppetöö ümberkorraldamine oli alanud küll kohe pärast Oktoobrirevolutsiooni, kuid Kodusõda ja sellega kaasnenud majanduslikud raskused olid rängaks piduriks. Pealegi on kõrgema hariduse süsteem selline ala, kus dekreetidega üleöö midagi ei muuda. Ülikool vajab eelkõige kvalifikatsiooniga õppejõude ja teadlasi. Suur osa vanast kaadrist oli aga nõukogude võimu vastu vaenulikult häälestatud või paremal juhul suhtus kõigesse skeptiliselt. Paljud olid lihtsalt kõhkleval ja ootaval seisukohal. Need, kes pooldasidki uut võimu, ei osanud aga oma häid soove praktilises tegevuses alati õigesti rakendada. Ka üliõpilaskond koosnes peamiselt «erapooletutest» ja nõukogude võimule võõrastest noortest. Oktoobrirevolutsiooni päevil leidis ka üliõpilaste hulgas bolševikke ja nende pooldajaid, kuid Kodusõja rinded ja tagalatööd olid enamiku neist ülikoolist eemale kiskunud. Niisuguses olukorras polnud kerge saavutada pööret ülikooli õppetöös.

Kõrgemate koolidega tegeles tol ajal Rahvahariduse Rahvakomissariaat. Selle eesotsas oli kõrgesti haritud ja väsimatu marksist A. Lunatšarski, kuid tuletame meelde, et samale rahvakomissariaadile allusid peale kõrgemate koolide ka üldhariduslikud ja kutsekoolid, kirjandus ja kirjastused, teater ja kunstielu.

Alles Kodusõja lõpp, mis näitas, et nõukogude võim jääb püsima, pani teadlasi ja intelligentsi esindajaid oma seniseid seisukohti reviderima.

Üliõpilaste koosseis hakkas muutuma 1921. aastal, eriti aga järgmisel, 1922. aastal.

Armeest demobiliseeriti sajad tuhanded noored. Nende hulgas oli endisi üliõpilasi, kes pärast revolutsiooni ja Kodusõda tulid õpinguid jätkama. Oli neid, kes varem majanduslikel põhjustel ei saanud ülikooli astumisest unistadagi ja olid nüüd välja võidelnud õiguse haridusele.

Kõik need olid aktiivsed, tuliselt nõukogude võimu pooldavad, küllalt suurte elukogemustega noored, küllap polnud tole auväärse teadusetempli seinte vahel kunagi varem liikunud nii kirjut seltskonda. Soldatisinelid ja -pluusid, nahkjoped ja narmendama kulunud ülikonnad. Sääririkud ja sõjaväe tanksaapad soldati sääresidemetega. Eriti palju oli endisi rindemehi ühiskonnateaduste fakulteedis.

Too fakulteet, kuhu astusin ka mina, oli loodud alles eelmisel aastal endise õigusteaduskonna ja ajaloo-keeleteaduskonna baasil. Fakulteet jagunes omakorda majandusteaduse, välissuhete, õigusteaduse, kirjan-

duse-kunsti, arheoloogia, ühiskondlik-pedagoogiliseks ja teisteks osakondadeks. Minu kalduvustele ja kavatsustele vastas kõige rohkem ühiskondlik-pedagoogiline osakond.

Nõukogude valitsus tegi kõik, et võimaldada tööliste ja kehvikute hulgast pärit noortele kõrgemat haridust, kuid majanduslike raskuste tõttu oli stipendium ikkagi rohkem kui tagasihoidlik.

Mida siis sai tolleaegne üliõpilane?

Kuu peale oli ette nähtud üks puud rukkijahu, 3—4 naela taimeõli või kuivatatud voblat ning 3—4 toosi tuletikke, mida saadi tavaliselt suure hilinemisega. Stipendiumi eest, mis oli küll mitusada tuhat rubla Nõukogude rahas, sai Moskva hangeldamise keskusest Suhharevkalta osta vaid pool naela tubakat.

Ja oligi kõik.

Niisuguse pajuki ja stipendiumiga oli võimatu ära elada. Tuli otsida teisi sissetulekuid või töötada kusagil nõukogude asutuses. Olukorrale vastavalt oligi korraldatud õppetöö. Loengud algasid õhtupoolikul kell 17-st, see tähendab pärast seda, kui riigiasutustes oli lõppenud tollal kehtiv kuuetunnine tööpäev. Ülikooli astumine aga tähendas, et pikade aastate jooksul tuli harjuda vähemalt 12-tunnise tööpäevaga.

Ja siiski oli tung hariduse järele ebatavaliselt suur. Ka suurtel ja vastutavatel kohtadel töötajad ei häbenenud koolipingis istuda.

Nii näiteks oli aasta enne mind Moskva ülikooli välissidemete osakonda astunud eestlane M. Keres, kes töötas Välisasjade Rahvakomissariaadis. Enne seda oli ta jõudnud töötada ka Pärnu Täitevkomitee esimehena ja Kodusõja päevil olnud Eesti Punaarmee Sõjanõukogu liige. Nüüd aga jagas ta tavalise tudengina meile oma «kogemusi» ja soovitas une peletamiseks alati nõela taskus kanda, eriti professor Vihlajevi loengutel, sest too statistika eriteadlane tundis küll hästi oma ainet, kuid luges äärmiselt monotoonselt.

Välissidemete osakonnas õppisid eestlastest veel minu töökaaslane Paul Stamm ja endine Šanjavski ülikooli kasvandik Sonny Allermann, kes töötas Rahvasasjade Rahvakomissariaadis kolleegiumi liikmena ja Eesti osakonna juhatajana.

Koos minuga õppis ühiskondlik-pedagoogilises osakonnas Rahvahariduse Rahvakomissariaadi eesti koolide inspektor Hans Vardjas, endine Võrumaa kooliõpetaja ja Punaarmee poliittöötaja. Majandusteadust õppiva Tõnis Karelli töökohaks oli Side Rahvakomissariaat.

Eredalt on meelde jäänud kaasvõitlejad-naisüliõpilased, kes rõhutasid ka riietusega, et nad on meestega võrdsed. Tolleaegne algaja kirjanik Valeria Gerassimova, aktiivne sõnavõtja seminaridel, käis hallis papaahas, sinelis ja soldatipluussis, mis oli võetatud kitsa rihmaga. Kui 1923. aastal avaldati «Molodaja Gvardijas» üks tema esimesi jutustusi, ostis tüdruk endale honorari-tšervoonetsite eest ikkagi poisipalitu ja saapad, kuigi kauplustes oli juba küllalt ka naistemantleid ja «Mosobuvi» riiulitel naistekingi.

Kõiges, ka kõige pisemas, püüti näidata, et ollakse karmi revolutsioonijärgse ajastu vääriline.

Kuid sugugi vähem polnud vanematel kursustel üliõpilasi, kes olid mingisugusel ettekäandel mobilisatsioonist Punaarmeesse kõrvale hiilunud. Oli nn. erapooletute intelligentide ja kodanlaste võsukesti, kes oma seletuse järgi poliitika vastu huvi ei tundnud, praktiliselt aga püüdsid ülikoolis säilitada tsaariaegseid traditsioone. Ülikooli auditcoriumides ja koridorides pöördusid nad üksteise poole alati sõnaga «kolleeg»,

andes mõista, et nad ei tunnista meie poolt tarvitusele võetud «seltsimeest». Ma ei tea (või olen unustanud), kuidas nad meid, uustulnukaid, tagaselja nimetasid. Meil oli nende jaoks vana revolutsioonieelne halvustav nimetus «valgevoodrimehed».

Juba esimesel üliõpilaste kokkutulekul tekkis üsna terav kokkupõrge. Vanemad üliõpilased hakkasid laulma «Gaudeamust», meie vastasime sellele revolutsioonilise lauluga «Noor kaardivägi». Ja kuigi nüüd, aastate möödudes, on üliõpilaste hulgas taas «Gaudeamus» moodi läinud, ei pea ma meie toleaeget võitlust pahempoolseks viltulöömiseks, sest «Gaudeamuse» laulmisega taheti tollal demonstreerida vaenulikkust nõukogude võimu vastu.

Tollel esimesel «võistulaulmisel», pean tunnistama, jäime siiski kaotajaks pooleks.

Arvestades ülikooli suurt tähtsust, võttis partei Moskva komitee vastu otsuse, mille kohaselt kõik üliõpilased-kommunistid, olenemata töökohast, pidid kuuluma ülikooli parteiorganisatsiooni. Selle tulemusena moodustus ülikoolis Moskva üks suuremaid parteiorganisatsioone, kuhu kuulus ligi tuhat kommunisti. See oli juba suur organiseeritud jõud võitluses «valgevoodrimeeste» vastu.

Ülikooli toodi uusi õppejõude, muudeti õppeplaan, ühtlasi toimus ülikoolielu demokratiseerimine. Ülikooli dekanaatide ja kateedrite juhtkonda viidi üliõpilaste esindajaid, kelleks valiti kommuniste, kommunistlikke noori ja nende pooldajaid.

Kui järgmise semestri alguse kokkutulekul «valgevoodrimehed» taas «Gaudeamust» alustasid, siis summutasime selle oma lauluga.

Laul oli tühiasi. Palju raskemad olid ideoloogilised ja teoreetilised vaidlused. Need kestsid aastaid.

Kaadrite ettevalmistamisele ülikoolis pööras partei äärmiselt suurt tähelepanu, saates meile parimaid õppejõude, ka siis, kui need olid muude ülesannetega koormatud.

Eriti soojad mälestused on mul jäänud M. Pokrovskist, kes luges Venemaa ajalugu. Rahvahariduse rahvakomissari asetäitja töö nõudis temalt palju aega, kuid peale selle oli ta veel Riikliku Teadusliku Nõukogu esimees, esindaja kümnetes komisjonides. Tal olid ajalooalused ka J. Sverdlovi nimelises Kommunistlikus Ülikoolis, partei maakonnakomiteede sekretäride kursustel (seal, kus praegu asub Ühiskonnateaduste Akadeemia) ja küllap mujalgi.

Ometi ei juhtunud kordagi, et tema loeng oleks ära jäänud või ta oleks hilinenud. Minutilise täpsusega astus ta pulti, portfelliga ja kaenla all igasuguseid käsikirju, arhiivimaterjale ja dokumente. Need ladus ta vajalikus järjekorras kateedritele, kahest paarist prillidest tõstis teise paari laubale ja alustas loengut.

Nii ta ongi meelde jäänud: üks paar prille ninal, teine laubal. Kui aga tuli dokumente tsiteerida, libises ka teine prillipaar tähelepandamatult ninale.

Ta loengud olid väga kujundlikud, sageli poleemiliselt pilkavad. Ta ei mudinud teravaid nurki ümmarguseks. Ta loengud olid nii huvitavad, et ma kuulasin neid teist korda isegi teisel kursusel 1923/24. aastal, kui eksam tema aines oli tehtud. Ning ma ei kahetsenud, sest ta alustas loengut umbes järgmiselt:

«Minu eelkäija ja õpetaja professor Kljutševski luges selles kateedris 25 aastat Venemaa ajalugu. Kahekümne viie aasta jooksul polnud tal peaaegu vajadust loengut parandada. Minul aga tuleb täna mõndagi

sellest, mida ma lugesin möödunud aastal, muuta, täpsustada ja korrigeerida.»

Niisiis vaidles lugupeetud riigimees ja ajalooteadlane mitte ainult oma vastastega teaduses, vaid ka iseenda varasemate seisukohtadega. Ja ometi oli ta koos grupi kolleegidega kirjutanud ja välja andnud viieköitelise «Venemaa ajaloo».

V. I. Lenin hindas Pokrovskit kui teadlast väga kõrgelt. Ta oli tee-rajaja omal alal, tal oli vigu, kuid need olid paratamatud, sest ta käsitles esimesena Venemaa ajalugu marksistlikult. Tuleb sedagi mõista, et aeg kiskus teda ühe ülesande täitmiselt teisele, ülesandeid aga oli tohutul palju. Kord kurtis ta isegi meile, et kõigeiks ei jätku aega. Ta pidi kirjutama mingisuguse raamatu, ei jõudnud seda tähtajaks valmis ja teda ähvardas parteiline karistus.

Pokrovski üheks kaasautoriks viieköitelise Venemaa ajaloo kirjutamisel oli professor V. Storožev, kes luges meile Venemaa kõige uuemat, see tähendab XX sajandi ajalugu. Ka tema oli üks nendest vähestest teadlastest, kes enne revolutsiooni oli teaduslikus uurimistöös omaks võtnud marksistlikud põhimõtted. Kuid 1923. aastal oli ta juba väga vana, ning sellega kaasnesid mõnedki veidrused.

Ta loengud olid päris huvitavad sinnani, kus Venemaa ajaloo areenile ilmus Grigori Rasputin. «Isake», nagu teda nimetati, oli Storoževi nõrgaks kohaks. Ta jutustas Rasputinist väga detailselt: kes ta oli, kust tuli, missugune osa tal oli Venemaa keisrikojas ja tsaarivalitsuse poliitika kujundamisel. Alguses oli päris huvitav, sest Rasputinist olime kuulnud palju pikantseid lugusid. Kuid ka järgmist loengut alustas professor taas Rasputiniga. Talle saadeti küsimus: kas Venemaa ajaloos on vaja tsaari kojalemmikule nii palju ruumi anda? Professori arvamuse järgi oli tolle harimatu talumehe osa siiski erakordselt suur, ja lugu Rasputinist jätkus. Kui professor ka ülejärgmisel loengul ei suutnud Rasputinist lahku minna, tõusis suurem osa üliõpilasi ja lahkus auditooriumist.

See oli liiga valus hoop vanale õppejõule. Vahejuhtumi leevendamiseks seletasid kohalejäänud üliõpilased, et lahkumine oli protestiks mitte professori, vaid Rasputini vastu. Vanake jäi mõttesse. Järgmise loengu alguses teatas ta ainult ühe lausega, et Rasputin oli siiski fenomenaalne isiksus, tema osatähtsus oli ääretult suur, kuid rohkem ta tema juurde enam tagasi ei tule.

Professori teiseks nõrgaks kohaks oli üks küsimus eksamil.

Eelmistest aegadest oli ülikoolis säilinud komme, et eksameid võtsid õppejõud vastu kodus. Nii läksin ka mina grupi üliõpilastega professor Storoževi korterisse. Oli teada, et peale küsimuste Venemaa ajaloo kohta tuleb üliõpilasel kindlasti vastata veel ühele: «Kas revolutsioon Saksamaal võidab?» Teatavasti elas Saksamaa neil aastatel üle teravat revolutsiooni kriisi. Ülestõus oli lõppenud liüüasaamisega ja objektiivselt võttes polnud lähemal ajal võitu loota. Professor oli aga endiselt kindel, et revolutsioon võidab. Kui üliõpilane vastas jaatavalt, noogutas vanamees heatahtlikult pead. Eitava vastuse puhul tuli vastajal oma seisukohta põhjendada, väga põhjalikult tunda Saksamaa olukorda. Me olime harjunud vaidlema ükskõik kellega, me õppisime mitte eksamiteks, vaid teadmiste täiendamiseks. Kuid ülikooli õhkkond oli meissegi midagi kooliõpilasklikku süstinud. Ja mõnigi meist, nende hulgas ka mina, andis vastuse, mida professor ootas. Nii sai kiiremini allkirja matriklisse.

Professor jäi minu vastusega rahule, võttis laualt matrikli, et allkirja anda, siis aga vaatas mulle otsa.

Ta näol peegeldus viha, uskumatus, solvumine... Ärritusest hakkasid tal käed värisebma.

«Teie... teie... see on häbematus... see on...»

Ma ei saanud millestki aru. Kohmetusin professori vihase pilgu all. Minu kõrval istuv üliõpilane B. Šiff taipas kiiremini.

«Professor, te võtsite minu matrikli. Majaka matrikkel on laual.»

Professor ohkas sügavalt ja kergendustundega, nägu ja käed rahunesid.

«Vabandage... Aga paar päeva tagasi tuli üks üliõpilane võõra matrikliga... sõbra eest eksameid sooritama...»

Ta uuris mu nime, tundis huvi mu rahvuse vastu. Ja nii pidin talle veel pikalt-laialt jutustama 1905. aasta sündmustest Baltikumis.

Meie kursus oli professor Storoževile viimaseks õppeaastaks ülikoolis. Järgmisel sügisel oli ta juba pensionil, õige varsti ta suri.

Mõni sõna neist, kes olid uute teaduste rajajaks. Võib-olla nad alati ei suutnud anda midagi omapoolset. Nende panus piirdus vaid olemasoleva kogumisega ja süstematiseerimisega. Kuid nad panid aluse, andsid mingi süsteemi sadadele ja tuhandetele noortele, kellel oli võimalik seda edasi arendada, täiendada või... kritiseerida.

Üheks selliseks töömeheks oli V. Adoratski, kellest hiljem sai Marxi-Engelsi-Lenini Instituudi direktor ja kelle kohta meie noored õpetlased armastavad deklareerida, et ta ei tõstnud teooriat kõrgemale tasemele, ei andnud midagi uut. Too vaikne, väga tagasihoidlik intelligent viis ülikoolis läbi seminare ja temalt saime esimesed põhjalikumad teadmised marksistlikus filosoofias. Ta tundis hästi filosoofia ajalugu, eriti aga Marxi-Engelsi teaduslikku pärandit, ja oskas seda meile meisterlikult edasi anda. Tema seminarid polnud kohustuslikud, kuid neist võttis osa väga palju kommuniste ja kommunistlikke noori. Oli ägedaid vaidlusi, kuidas mõnda probleemi mõista või ideed praktikas rakendada. Mitte kunagi aga ei tekkinud lahkkelisid põhimõttelistes küsimustes.

Too tagasihoidlik töömees valmistas trükiks ette Marxi ja Engelsi töid ja juhtis ka V. I. Lenini teoste väljaandmist. Vladimir Iljitš iseloomustas teda 1920. aastal: «Ma tunnen teda enam kui 10 aastat. Ustavaim inimene. Hästi haritud kommunist.» Ja Lenin ei eksinud.

Täiesti uue õppeainena oli Moskva ülikoolis Venemaa Kommunistliku Partei ajalugu. Seda luges V. Mitskevits — üks esimesi sotsiaaldemokraate Venemaal, Moskva sotsiaaldemokraatliku organisatsiooni rajaja, kes juba 90-ndate aastate algul oli Leniniga koos töötanud ühes õpperingsis.

Ta oli elukutselt arst. Oma rahuliku elukutse oli ta vahetanud revolutsionääri ohtliku tööga, mille juures tsaarivõimud teda korduvalt represserisid. Ka revolutsiooni võit ei lasknud tal meditsiini juurde tagasi pöörduda. Temast sai ühiskonnateadlane. Hiljem oli ta Moskva Revolutsioonimuuseumi asutajaks ja juhatajaks. Ta esinemised polnudki loengud tavalises mõttes, vaid vana revolutsionääri vestlused partei loomisest, võitlusest. Ta iseloomustas tabavalt vanemaid parteitgelasi, kes praegu on muutunud ajalooks, tollal aga olid meie kaas-aegsed.

Ülikooli rektor V. Volgin, kellest hiljem sai Nõukogude Liidu Teaduste Akadeemia asepresident, luges kursust, mida nii õppekavas kui

ka matriklis nimetati sotsialismi ajalooks, tegelikult aga oli sotsialismi ideede ajalugu. Oma ala parima eriteadlasena andis ta meile palju, kuigi ta loengud tundusid igavatena.

Ühiskonnateaduste õppejõudude koosseis oli väga kirju. Marksistide kõrval oli palju endisi õppejõude — mittemarksiste, nende hulgas mõnigi teaduse korüfee. Oli neid, kes kunagi olid seisnud bolševike positsioonidel, hiljem aga kõrvale kaldunud. Tõetera eraldus sõkaldest, kui loengul esitatud probleemide ümber diskuteeriti vaheaegadel ja pärast loenguid, vaieldi väljaspool ülikooli seinu.

Nii oli lugu A. Bogdanovi (Malinovski) poliitökonoomia loengutega. Tollest mitmekülgsest inimesest, kes oli elukutselt arst, kuid samuti ka filosoof, majandusteadlane ja literaat, oli saanud Lenini poolt kritiseeritud empiriokrititsismi autor. Nii loengutes kui ka koos J. Stepanoviga kirjutatud kaheköitelises majandusteaduse õpikus oli mõndagi, mis polnud kooskõlas marksistliku teooriaga. Tal tekkis üliõpilastega sageli vaidlusi, kuigi ta loengud olid laadilt huvitavad. Jäägu teiste otsustada, kas ta jättis suurema jälje ühiskonna- või arstiteadusse. Arstina rajas ta 1926. aastal esimese vereülekande instituudi Nõukogude Liidus ja võib kindlalt öelda, et see jälg oli positiivne. Tema iseloomus oli teadlasele omast kartmatust. Sooritanud endaga ohtliku teadusliku katse, ta hukkus. Siis aga, kui Bogdanov teaduse uusi avastusi hakkas filosoofiliselt lahti mõtestama, tõi ta asjasse ainult segadust.

Veel teravamaks kujunesid vaidlused tuntud menševiku N. Suhhanovi poliitökonoomia seminaridel. Too püüdis üliõpilastele kangekaelselt peale suruda menševistlikke seisukohti. Maarendi teooria seminaril istusime auditooriumis peaaegu keskööni. Valves olev teenija avas mitu korda ukse, andes mõista, et aeg on lõpetada. Kui see ei aidanud, sirutas ukse vahelt käe auditooriumi ja helistas kella. Maarent maarendiks, kuid ka tema oli inimene. Tal oli vaja tuled kustutada, ukсед sulgeda ja puhata. Meie aga vaidlesime, kummal on õigus, kas Maslovil, kelle seisukohti toetas Suhhanov, või Leninil.

Kahjuks ei olnud niisugust materjali vaidlusteks Buhharini loengute põhjal. Ei mina ega ka mu kaaslased suutnud tol ajal tema loengutes vigu leida. Olime oma poliitilise alghariduse saanud Buhharini «Kommunismi aabitsast» ja «Ajaloolise materialismi» õpikust. Neid anti välja suurtes tiraažides, neid tõlgiti paljudesse keeltesse, sealhulgas ka eesti keelde. Ta oli meie jaoks suur autoriteet. Mõnikord juhtus, et kõik kuu-lajad ei mahtunud auditooriumi.

Esmakordselt läksin Buhharini loengule esimesel semestril kusagil septembri keskel. Loeng pidi toimuma ülikooli kõige suuremas, nn. kommunistlikus (endises usuteaduse) auditooriumis, ülikooli uues hoones Mohhovaja (praegu Karl Marxi) ja Nikitskaja (praegu A. Herzeni) tänava nurgal. Igaks juhuks läksin kohale veerand tundi varem, et leida paremat kohta, kuid ukseesine ja õu oli üliõpilasi juba tihedalt täis. Tahtsin nende vahelt läbi trügida, kuid selgus, et ka koridor ja sealt üles viiv trepp oli tulvil noori, kes ei mahtunud täiskiilutud auditooriumi. Tammusin käratsevate üliõpilaste hulgas õuel, kuigi polnud vähimatki lootust auditooriumis toimuvast osa saada. Radiofitseerimine ja valjuhääldi jõudsid ülikooli hulk aastaid hiljem. Kuid ka äraminekul polnud mõtet, sest pärast Buhharinit pidi toimuma teine, mulle samuti vajalik loeng.

Paarikümne minuti pärast kostis koridorist hüüdeid:

«Minge laiali, seltsimehed. Loeng jääb ära.»

Selgus, et Buhharin oli korraks tulnud ülikooli õuele, näinud tunglevaid üliõpilasi ja lähema telefoni kaudu teatanud, et loengut ei toimu. Seadku üliõpilased kord majja, niisuguses korralageduses tema loengut pidada ei saavat.

Siis ilmus kuulutustahvlile teade, et Buhharini loengule lastakse ainult esimese kursuse üliõpilasi, kellele loeng on õppeprogrammis ette nähtud.

Loengut sai ta alustada alles kolmandal korral. Tõsi, ta rääkis huvitavaalt ja oli hea ning omapärane oraator. Kuid tõsi oli ka see, et juba teisel semestril oli tema kuulajate arv päris väikeseks kahanenud. Suur tung esmakordsel loengul oli tingitud uudishimust. Kõik tahtsid oma ihusilmaga näha tollal populaarset Buhharinit. Tema vead ning ekslikud seisukohad said meile alles hiljem selgeks. Lenini hinnangut Buhharini kohta lugesime alles mitme aastakümne pärast. Ülalkirjeldatud sündmused olgu näiteks, kuidas oraatorlus võib väheste kogemustega ja nõrkade teoreetiliste teadmistega kuulajaid eksiteele viia.

Äärmiselt pinev ideoloogiline heitlus käis psühholoogia loengutel. Üheks õppejõuks oli seal eksperimentaalpsühholoogia Vene koolkonna väljapaistvamaid esindajaid, Moskva Psühholoogia Instituudi direktor G. Tšelpanov. Ta oli avaldanud palju psühholoogia ja loogika alaseid uurimusi ja õpikuid, mis olid ta nime teinud kuulsaks kogu maailmas. Tema raamatuid oli tõlgitud ka eesti keelde ja need olid kasutusel Tartu ülikoolis 1940. aastani. Oma maailmavaatelt oli ta aga täielik idealist.

Tollal juba kuuekümmene aastane, kuid ikka veel tumedate juuste ja suurte vurrudega, oma maailmakuulsusele uhke teadlane ei teinud katsetki oma seisukohti kriitiliselt läbi vaadata. Ei möödunud loengut, millal ta poleks rünnanud materialismi ja marksismi.

Temale sekundeeris tunduvalt noorem ja euroopalikult noobel professor G. Špet, ironiseerides materialistlike seisukohtade üle loogikas.

Rida nooremaid teadlasi, nagu P. Blonski ja K. Kornilov, püüdsid aga rajada uut, marksistlikku psühholoogiat ja pedagoogikat.

Nii juhtus, et G. Tšelpanov alustas oma loengute sarja sissejuhatusega, milles ta defineeris psühholoogiat kui teadust hingest. Järgmisel päeval aga tõestas K. Kornilov samas auditooriumis, et mõiste «hing» on pärit religioonist ning hinge pole olemaski.

Kahjuks oli Kornilovi ja Blonski teaduslik pagas tol ajal tunduvalt nõrgem kui vanadel professoritel. Tšelpanov ja temataolised oskasid oma kontseptsioone palju paremini ja veenvamalt argumenteerida kui marksistid. Pealegi kaldusid noored marksistid mõnikord äärmustesse, lähtusid ebaõigetest või vääralt tõlgendatud seisukohtadest. Viltulõmisi, nagu hiljem pedagoogina töötades omal nahal tunda sain, oli ka üldhariduslike koolide programmides, millest Blonski oma pedagoogikakursusel meile loenguid pidas.

Diametraalselt vastukäivaid seisukohti võis kuulda teistelgi loengutel. Ülikool ei saanud veel anda kindlaid, väljakujunenud seisukohti. Nendeni tuli jõuda omavahel piike murdes, iseseisvalt uurides ja juureldes. Ning sellel oli suur positiivne väärtus — nii õpiti iseseisvalt mõtlema, analüüsima ja järeldusi tegema. Tõde, milleni olid jõudnud ise, imbus nii verre, et kujunes tegevusjuhendiks kogu eluks.

Ülikoolis pulbitses intensiivne elu. Püüdsime luua uusi, nõukogude üliõpilastele sobivaid traditsioone.

Enne revolutsiooni oli Venemaal üliõpilaste pidupäevaks iga aasta veebruaris nn. Tatjanapäev, suurvürstinna Tatjana nime järgi, kes olnud üliõpilaste abistamise mingisuguse asutuse hooldaja. Moskva ja teised ülikoolilinnad kajasid sellel päeval pummeldavate tudengite üle-meelikust kärast.

Meie tahtsime samale päevale anda hoopis teistsuguse sisu. Olgu meil Punase Tatjana päev. Koostati suur ja mitmekülgne kava.

Mäletan õhtut Moskva ülikoolis, kuhu kutsuti esinema kuulsad balletitantsijad I. Duncan ja J. Heltzer. Punases tuunikas Duncan tantsis paljajalu «Marseljeesi» ja «Internatsionaali». Meie vaimustusel polnud piiri.

Samas pidustuste sarjas oli üliõpilaste kohtumine vanade revolutsionääridega. Sõna «vanad» pole päris õige, sest ka kõik tolleaegsed staažikamad kommunistid olid täies elujõus ja täitsid vastutusrikkaid ülesandeid riigis, mida nad ise olid loonud.

Ametiühingute Maja Sammassaal oli puupüsti täis. Presiidiumilaua taga istusid P. Lepešinski, N. Meštšerjakov, D. Rjazanov ja S. Budjonnoi. Kolm esimest rääkisid huvitavaid lugusid revolutsioonilisest tegevusest ja oma üliõpilasaastaist.

Nali läbisegi tõsiste nõuannetega.

«Närige teaduse graniiti!» hüüatas Rjazanov. «Teil on noored ja tugevad hambad, teie saate jagu, närige!»

Rjazanov rääkis, kuidas teda revolutsioonilise tegevuse pärast gümnaasiumi V klassist välja heideti. Öppenõukogu ei tahtnud kooli head nime määrada ja märkis otsusesse, et Rjazanov pole andetuse tõttu suuteline gümnaasiumi lõpetama. Too «andetu» gümnasist õppis hiljem iseseisvalt, temast sai silmapaistev teadlane, ta oli üks parimaid Marxi ja Engelsi tundjaid, valdas mitut võõrkeelt ja kirjutas palju uurimusi töölisliikumise ajaloost.

P. Lepešinski oli samuti juba üliõpilasena osa võtnud revolutsioonilisest tegevusest, hiljem hulk aastaid elanud emigratsioonis.

Ta jutustas ühest Šveitsis toimunud diskussioonist enamlaste ja vähemlaste vahel. Kõige kardetavamaks vastaseks enamlastele olnud Vene sotsiaaldemokraatide patriarh G. Plehhanov. Kui too kõnepulti läks, istunud Lepešinski demonstratiivselt otse Plehhanovi nina alla, võtnud välja suure joonistusploki ja pliiatsi. Lepešinski võimed karikaturistina olid aga kõigile teada.

Plehhanov rüübanud tavalise kombe järgi lonksu vett, öelnud mõne sõna sissejuhatauseks. Siis aga märganud Lepešinskit, kelle pliiats vilkalt liikus. Rääkinud veel paar sõna, kortsutanud kulmu, heitnud pilgu joonistajale, löönud siis käega ja lahkunud. Parem jätta esinemine, kui lasta endast karikatuuri teha.

Nii võitnud Lepešinski vähemlaste parema kõnemehe.

Mõnikord aga ei aidanud ka kõige paremad oraatorivõimed diskussioonides, mis olid käimas 1923.—24. aastal ja millest üliõpilased aktiivselt osa võtsid.

Meenub üks Moskva Nõukogu valimiseelne koosolek tsirkuse ruumides. Alguses esines üks vanema kursuse üliõpilane esseeride hulgast, kes ründas ägedalt kommuniste. Teda toetas teine üliõpilane — vähemlane.

Kõnepulti astusid kommunistid, kes paljastasid eelkõnelejate demagoogia või otsese laimu. Lõpuks võttis sõna veel A. Lunatšarski, nagu alati, suurepäraselt. Tundus, et vastasrind on lõplikult löödud, aplaus oli nii tormiline, et ähvardas tsirkuse kupli õhku tõsta. Hääletamisel oli aga umbes veerand üliõpilastest siiski kommunistide otsuse projekti vastu ja esseeride projekti poolt.

Lahkhelid parteis 1923. aasta sügisel avaldasid suurt mõju ka ülikooli parteiorganisatsioonile. Nagu teada, pöördus Partei Keskkomitee Poliitbüroo liige L. Trotski sel ajal kõigi parteiorganisatsioonide poole kirjaga, milles ta süüdistas Keskkomitee Poliitbürood bürokratismis, siseparteilise demokraatia ignoreerimises, parteiaparaadi võimupiiride ületamises ja paljus muus.

Trotskil oli küllalt suur poolehoid sõjaväelaste hulgas, sest Kodusõja perioodil töötas ta Sõjalis-Revolutsoonilise Nõukogu esimehena. Nüüd, kui Lenin oli haige, arvas ta olevat õige aja süüdistada Poliitbüroo enamust marksismi põhimõtete rikkumises. Ta apelleeris noortele, poliitilises võitluses vähekogenud kommunistidele. «Partei baromeetriks on noorus, noored!» See Trotski loosung avaldas üliõpilastele mõju. Igaühele meeldib, et just teda arvestatakse kõige rohkem.

Oleksime tahtnud teada, missugune on Lenini seisukoht nendes küsimustes. Mida tema arvab, mida soovitab, missugused on tema ettepanekud. Kuid Lenin vaikis. Lenin oli haige.

Meie parteikoosolekud muutusid ägedateks, otse tormilisteks. Ülikooli parteiorganisatsioon, nagu öeldud, oli aga üks suuremaid Moskvas, ligi tuhat kommunisti. Ühiskondlik-pedagoogilise osakonna algorganisatsioon oli umbes 150 parteiliiget.

Ma ei hakka refereerima lahkhelide sisu. See on tuntud partei ajaloost.

Lõppkokkuvõttes oli küsimus selline — kas Trotski poolt või vastu.

Ühiskonnateaduste fakulteedi osakondade parteikoosolekutele tulid esinema partei kõrgema organi — Keskkomitee esindajad. Meile tulid J. Jaroslavski ja tollal väga populaarne ajakirjanik, talurahvalehe «Bednota» toimetaja, vana kommunist L. Sosnovski. Korduvalt võtsid sõna üliõpilased-kommunistid ja korduvalt esinesid oma seisukohti kaitstes Jaroslavski ja Sosnovski. Hommikul kella 4—5 ajal, pärast kümme tundi kestnud koosolekut esinesid oponendid veel kokkuvõtva sõnavõtuga. Jaroslavski tõi esile Trotski vead, näitas, et tema praegune võitlus pole juhuslik, et ta on juba aastaid võidelnud Lenini vastu. Sosnovski oli aga parem kõnemees ja osavam polemiseerija kui Jaroslavski. Vead ja võitluse Lenini vastu mängis ta välja Trotski tugeva küljena. Just see, et Trotski tegi vigu ja lähenes Leninile tema vastu võideldes, näitavat, et Leniniga ühinedes on temast saanud kõige kindlam leninlane. Ta olevat Leniniga seotud tugevamini kui keegi teine, muidu poleks ta saanud töötada kuus aastat kõige vastutavamatel kohtadel.

Ligi poolsada aastat on möödunud sellest tormilisest parteikoosolekust, kuid praegugi on selgesti meeles, kui palavikuliselt ma seal taas otsisin tõe. Olin juba palju kordi oma elus seisnud teelahkmel. Pärast Veebruarirevolutsiooni tuli otsustada, missuguste sotsialistidega minna. Astusin bolševike parteisse, ja tundus, et see oli viimane ja otsustav samm. Kuid nüüd, pärast seda, kui olin partei ideede eest rindel

sõdinud, vanglas istunud, võidelnud, tuli jälle otsustada, kellega minna.

Orienteerusin tollal veel võrdlemisi puudulikult siseparteilistes ja partei ajaloo küsimustes, samuti ka teoorias. Tuli appi võtta vähesed isiklikud kogemused ja loomulik vaist.

Trotski oli suutnud endale luua suure autoriteedi, ta oli partei üks paremaid kõnemehi. Teda pooldasid mu isiklikud sõbrad-tuttavad ülikoolist. Aga midagi hakkas Trotski kõnes häirima. Ta kuulus nende hulka, kes «ilusa sõna nimel ei anna armu isale ega emale», nagu ütleb vene kõnekäänd.

Minu jaoks oli saanud otsustavaks Trotski käitumine Brest-Litovski rahuläbirääkimistel 1918. aastal, sest see puudutas mind ja kõiki eestlasi.

Lenin nõudis sel ajal, et Trotski tingiks Saksamaa esindajatega viimase võimaluseni, kuni ultimaatumini — ja siis sõlmiks rahu. Trotski aga tegi ootamatu žesti — teatas, et rahulepingule alla ei kirjuta ja sõdima Venemaa ka ei hakka. Võib-olla tahtis Trotski selle ennekuulmatu sammuga oma originaalsust demonstreerida? Kui Trotski oleks kuulanud Lenini nõuannet ja rahulepingule alla kirjutanud, oleks Eestimaal jäänud püsima nõukogude võim. Saksamaa ja Nõukogudemaa piir oleks kulgenud mööda Daugavat, aga mitte ida pool Narva jõge.

Mulle meenus loeng, mida mõni kuu tagasi pidas ülikoolis Nõukogude rahudelegatsiooni liige A. Joffe, kes jutustas läbirääkimiste üksikasju. Trotski teadaanne viinud Saksa delegatsiooni nii segadusse, et nad midagi ei vastanud, ja mõlemad pooled läinud oma korteritesse.

Trotski kummaline samm andnud sakslastele peamurdmist ka pärast laialiminekut. Hommikul kella 4—5 ajal, kui kogu hotell veel magas, äratanud üks Nõukogude delegatsiooni liikmetest Joffe ja teatanud, et temaga soovib viivitamatult kokku saada Saksa rahudelegatsiooni esimees.

«Riietusin kiiresti,» jutustas Joffe, «läksin hotelli vestibüüli, kus mind tööpoolest ootas meie vastaste delegatsiooni esimees von Kühlmann. Ta palus tuhat korda vabandust nii varase tülitamise pärast. Ta ise polnud öö jooksul veel silma kinni saanud. Teda vaevanud küsimus — kas on kunagi maailma ajaloos juhtunud midagi niisugust, kui oli Trotski deklaratsioon.

Nii istusin ma saksa imperialismi truuma teenriga magava hotelli vestibüülis ja sõelusin temaga koos ajalugu. Võib-olla oli von Kühlmannil vaja analoogiat, eeskuju ajaloost, kuidas antud juhtumil peaks toimima Saksa delegatsioon. Ta tundis hästi antiikajalugu, eriti tolleaegseid sõdasid. Kusagil ajusopis koitis ähmaselt, nagu oleks ka Kreeka-Pärsia sõdade ajal üks pooltest keeldunud rahulepingust tolleaegse mõiste järgi ja samal ajal loobunud ka sõja jätkamisest. Von Kühlmanni teadlase- (või diplomaadi)uudishimu oli sellega rahuldatud ja me mõlemad läksime magama.

Kaks päeva hiljem teatas too saksa imperialismi ideoloog, et Saksa sõjaväed katkestavad vaherahu ja alustavad uut pealetungi.»

Mulle meenusid 1918. aasta veebruari—märtsi päevad. Taganemine Eestist, Narva alt Jamburgi.

Nädal hiljem esitas sama ajaloo professor von Kühlmann uued, mitu korda raskemad tingimused, mille järgi sakslased okupeerisid tohutu suure maa-ala, sealhulgas ka Eestimaa. Trotski avantürism läks kalliks maksma.

See asjaolu saigi määravaks minu suhtumises Trotskisse. Veel kord võisin tõdeda, et omal nahal tuntu ja südames läbielatu on otsustavatel momentidel kõige tähtsam. Ainult mina ja veel paar-kolm vanemat partei liiget hääletasid Trotski vastu. Liiga meelitav oli Trotski loosung: «Partei baromeeter on noored!»

Umbes nädal hiljem kutsuti kokku ühiskonnateaduste fakulteedi parteiorganisatsiooni üldkoosolek.

Kohale oli sõitnud Keskkomitee Poliitbüroo liige, Rahvakomissaride Nõukogu aseesimees ja Moskva Nõukogu esimees L. Kamenev. Temaga koos oli juba varem ülikoolis trotskistidega sõnasõda pidanud Jaroslavski. Tuli vana, pika habemega kommunist Malõšev, kes peale Kodusõda oli töötanud tükk aega Nižni-Novgorodi aastalaada komitee esimehena. Jälle kestsid tormilised vaidlused järgmise hommikuni. Ei aidanud Kamenevi argumentid ega Malõševi elutark jutt. Üliõpilasi oli haaranud nagu massipsühhoos. Rõhuv enamik hääletas Trotski poolt. Meid, Keskkomitee enamiku pooldajaid, vilistati välja. Kuuldusid hüüded: «Bürokraadid! Aparatšikud!» Ja huvitav, et just need, kes «kaitseid» demokraatiat, ei lasknud vastastel suud lahti teha.

Hamovniki rajooni parteikonverentsile valiti ülikoolist ainult Trotski pooldajaid. Ja konverents omakorda valis parteikomiteesse suurema osa trotskiste.

Oma ülikooli või oma rajooni mätta otsast vaadatuna võis jääda mulje, et meie, ülikooli mõnikümmend kommunisti, olime eksinud. Ei saa ju minna enamiku tahte vastu. Õnneks oli meil ülevaade ka Moskva teistest rajoonidest. Seal aga olid kommunistid jõudnud teistele seisukohtadele kui meie ülikool ja Hamovniki rajoon. Petrogradis ei suutnud trotskistid saada enamust mitte üheski rajoonis.

Ägedad sõnalahingud ülikoolis ja kogu maal kestsid ning andsid ka tulemusi. Kui Trotski avaldas oma kirjutise «Oktoobri õppetunnid» ja diskussioon taas ägenes, ei suutnud Trotski leida kuigi palju poolehoidjaid isegi üliõpilaste hulgast — need hääletasid Trotski seisukohtade vastu.

VK(b)P Keskkomitee otsusel teostati 1924. aastal kõrgemate koolide parteiorganisatsioonide puhastus, mille tulemusena heideti välja mõned juhuslikult parteisse sattunud inimesed. Puhastus ei kujunenud arvetõendamiseks nendega, kes mõni kuu tagasi olid Trotskit kaitsnud. Paljudki nendest jäid edasi juhtivale parteitööle.

Partei Moskva Komitee andis üliõpilastest kommunistidele väga mitmesuguseid parteilisi ülesandeid. Suur osa meist töötas propagandistidena. Minul tuli juhatada raudteelaste-kommunistide poliitringi Lossinoostrovskajas, praeguses Babuškino raudteejaamas, kuhu sõitsin kord nädalas Jaroslavi vaksalist.

Peale selle tuli mul oma töökoha tõttu täita eriülesandeid Kõrgemas Piirivalvekoolis, mis asus Bezbožnõi põiktänavas, praeguse Rahu prospekti juures, ja kus õppisid piirivalve operatiiv- ja rivikomandörid Nõukogude Liidu—Eesti piirilt. Minul kui Eestimaa spetsialistil tuli seal mõnigi kord esineda. Pidasin loenguid Eestimaa olukorrast, kommetest ja muust. Õpetasin hädavajalikkuse piires eesti keelt.

Kokkupuuted raudteelaste ja piirivalvuritega võtsid küll palju aega, nõudsid head ettevalmistust, kuid olid siiski väga huvitavad.

Palju ebameeldivusi ja vähe rahuldust tõi aga töö Tšoni (s. t. Eri-

väeüksuste) organisaatorina. Tõllal pidid kõik kommunistid täitma sõjalisi ülesandeid. Ülikooli kommunistid käisid partei Moskva või Hamovniki rajooni parteikomitees valves. Mind kui sõjaväevormi kandjat määrati nende organisaatoriks.

Kodusõda oli lõppenud, inimestel rahuaaja meeleolud, mina aga pidin üliõpilasi välja kutsuma ja püssiga valvesse saatma. Mõnikord oli väljakutsutul laupäev ja pühapäev oma kava järgi planeeritud ja mina ajasin kõik sassi. Punniti vastu, mõned tudengid hoidusid minust kõrvale või püüdsid keelitada, et ma nende õhtut, ööd või pühapäeva ära ei rikuks. Tundsime, et niisugusel valvel pole enam suurt mõtet.

Päris palju tööd tuli mul teha ühenduses Moskva esimese põllumajandusnäitusega. Valitsuse otsus näituse organiseerimise kohta võeti vastu 1922. aastal ja juba sama aasta sügisel algasid ettevalmistused. Kohaks oli valitud soine maariba Moskva jõe ja Varblase mägede vahel, seal, kus praegu asub M. Gorki nimeline kultuuri- ja puhkepark. Alustati näituseplatsi täitmist ja paviljonide ehitamist.

Osavõtjateks pidid olema kõik Nõukogudemaa põllumajanduslikud rajoonid ja kõik rahvused, nende hulgas ka eesti asunikud Venemaal. Rahvusasjade Rahvakomissariaadi eesti osakonna juurde loodi näitusekomisjon, selle sekretäriks valiti mind. Eestlaste jaoks oli näitusel omaette väike paviljon, komisjoni ülesandeks jäi eksponaatide väljavahimine, Moskvasse toimetamine ja paviljoni kujundamine.

Kuid eestlased olid üheks neist rahvustest, kel ei olnud Venemaal ühist kompakset territooriumi, isegi mitte suuremat territoriaal-administratiivset ala, keskust. Ligemale kolmsada laialipillatud küla, igaühes kuni poolsada peret. Ainult üksikutes eesti külates, nagu Nurmekandes Tveri kubermangus, Tikapesas ja Simititsas Petrogradi kubermangus, Livoonias ja Estohaginskis Armaviri ja Stavropoli ümbruses oli üle saja talu. See muutis komisjoni töö küllalt raskeks.

Olin paljude küladega kirjavahetuses, otsisin aktiviste kooliõpetajate hulgast, palusin külanõukogude ja kooperatiivide kaasabi.

Tänu ühiskondlike abistajate aktiivile hakkasid eksponaadid varsti Moskvasse saabuma. Mõnegi eseme pärast tuli lahinguid lüüa. Nii näiteks praakis näituse konsultant, tuntud etnograafiaprofessor, eksponaatide hulgast välja Luisutasku koos vööga. Need olid saadetud Toropetsist, kaunistatud väljaõmblustega, ja professor kahtles nende eestipärasuses. Pidin kokku võtma kõik oma kehvad teadmised, otsima vastavat kirjandust, et kaitsta Luisutasku eluõigust eksponaadina. Oli teisigi juhtumeid, kus mul tuli tõestada Moskvasse saadetud esemete eestipärasust.

1923. aasta sügiseks oli ehitustöö tohtu suurel näituseplatsil lõpule jõudnud. Endisel soisel jõekaldal laisid haljasalad, silma rõõmustasid lilleklumbid. Värskest värvist lõhnavad paviljonid olid tulvil eksponaate.

Kirevuse ja omapära poolest ei saanud eesti paviljon muidugi võistelda Kesk-Aasia vabariikide, Gruusia, Armeenia ja Aserbaidžani rahvuslike paviljonidega. Meil olid välja pandud kaardid ja tabelid eesti asunduste, koolide, klubide ja rahvamajade kohta. Eksponeerisime eesti asunduste põllumajandussaaduste ja kodukäsitöö näiteid. Demonstreeisime lina ja villa töötlemise protsessi. Eesti naised kudasid paviljonis kangaid ja see oli näitlikuks agitatsiooniks, kodukäsitöö propageerimiseks.

Mõni päev enne avamist saabus näitusele Lenin. Ta sõitis lahtises

autos mõõda näituse peateed, peas paljudelt fotodelt tuntud soni. Jooksin oma paviljonist välja. Rahvas tungles auto ümber. Lenin naeratas, tõstis käe tervituseks. Tundus, et ta naeratus oli kuidagi väsinud ja kurb, et ta ei ole päris terve.

Ma ei hakanud inimhulgas tõuklema, pöördusin varsti tagasi paviljoni oma töö juurde. Kui Lenin paraneb, küllap siis näeb ja kuuleb teda. Nii ma arvasin. Oleksin ma aimanud, et neli kuud hiljem näen teda juba kirstus. Miks ma ei saanud teda kogu tee . . .

Näitus tekitas tohutut elevust. Moskvalased käisid seal korduvalt, näitus kujunes omalaadseks meelelahutuskohaks. Seda külastasid ekskursioonid kogu Venemaalt. Suurtel veovankritel püsti seistes sõitsid näituse teedel usbeki muusikud, puhudes paari-kolme meetri pikkusi pasunaid. Idamaine muusika ja mängijate kirevad halatid kõitsid alati küllastajate tähelepanu.

Näituse kõrval Moskva jõel oli hüdroplaan, millega võis teha lühiajalisi lende linna kohal. Peamised õhureisijad olid nepmanid, sest lennuloobu oli küllalt kallis — üks tšervoonets, mis praegu teeks välja umbes 25—30 rubla. Isegi minul, kuigi olin näitusel «asjameheks», polnud võimalust Moskvat õhust vaadata. Küll aga tegi nalja, kuidas nepmaniemand oma vaprat teistpoolt suure kisa ja nutuga jõe kaldalt lennukisse saatis. («Kelle hooleks sa meid jätad! Miks sa meid ometi maha jätad!») Ja küll oli rõõmustamist, kui «sangarlik» papa pärast sõitu võidukal ilmel lennukist välja ronis, naist ja lapsi embas ja siis näituse restorani laua taga muljeid jagas.

Aktiivse osavõtu eest näituse organiseerimisel sain Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee aukirja M. Kalinini allkirjaga. Ettepaneku minu autasustamiseks oli teinud seesama professor, kellega ma nii palju vaidlesin ja karvu kitkusin.

Kirev ja mitmepalgeline oli nende aastate Moskva teatrielu. Juba enne revolutsiooni oli ta avaram, huvitavam ja vabam kui Peterburis, kus teatrid olid tsaarivõimu otsese järelevalve ja surve all.

Pärast Oktoobrirevolutsiooni asutati hulk uusi teatreid — koos endistega oli neid ligi nelikümmend —, kes nimetasid end elukutselisteks. Igaüks otsis näitekunstis uusi teid, mis pidid vastama uuele ajastule ja uuele küllastajale.

Uus küllastaja tuli teatrisse, keeras ajalehepaberisse mahorkat ja suitsetas pläru. Kodusõja päevil ei lahkunud ta isegi kuulipildujalindist, hiljem asendas seda revolver kabuuris. Suurtes ja kohmakates viltides või säarikutes astus ta teatrisaali vahekäikude ja fuajeede pehmetel vaipadel. Ta oli tihti väsinud ja nälgjane. Mitte keegi teda ei agiteerinud, ei sundinud, oma magamisaja arvel tuli ta teatrisse.

Nii oli ka minu ja Paul Stammiga. Kunagi ei jätanud me ühtegi teatris-käimise võimalust kasutamata. Ja ainult üks kord, mäletan, see oli Moskva Suures Teatris «Rigoletto» etendusel . . . laval löi välku ja kargas kõu, orkestris oli fortissimo, kui kuulsin enda kõrval kahtlast häält. Pauli pea oli vajunud rinnale ja magusat und saatis veel magusam norskamine. Kahju oli teda äratada, sest teadsin, et ta oli enne teatrisse tulekut kaks ööpäeva täiesti magamata. Kuid see oli ka ainus sellelaoline juhtum, pealegi Suures Teatris, mida pidasime vanamoe-liseks.

Tavalise teatrihuvilisena ei proovi ma teha üldistust, jutustan ainult

üksikutest, pool sajandit mind saatnud teatrielu välvõtetest, mis annavad ehk mingi ettekujutuse tolleaegse nõukogude noormehe suhetest teatriga.

Võib-olla just sellepärast, et ma Jõhvi ja Toila isetegevuslike näitlejate etendustelt ja Tallinna teatrite sõjaaegse ajaviiterepertuaari juurest rinde ja vangla kaudu astusin kohe üle Kunstiteatri läve, on teater mulle tänapäevani jäänud pühaks kunstitempliks.

Veel praegu jooksevad judinad üle selja, kui tuletan meelde «Revidendi» etendust Kunstiteatris, kuidas kuulus I. Moskvin viimase vaatuse lõpul tuli otse rambi äärde ja paiskas saali linnapealiku sõnad: «Mille üle te naerate!? Te naerate iseenda üle.»

Kauneima muinasjutuna saadab mind pool sajandit Maeterlincki «Sinilind». Sel ajal kui mina teda nägin, oli lavastus juba viisteist aastat õpetanud teatrikülastajat oma sinilindu otsima. Ja ta jätkas oma missiooni 1930. aastani. Pärast sõda tuli ta taas Kunstiteatri lavale.

Hiljem olen korduvalt näinud mitmes teatris ja ka filmina K. Trenjovi draamat «Ljubov Jarovaja». Kuid tundub, et ma pole näinud paremat Švandjat, kui oli Moskva Väikeses Teatris Stepan Kuznetsov ja Ljubovi osas Vera Pašennaja.

Oli Aristophanese «Lysistrate» Kunstiteatri ühes stuudios. Ja praegugi kangastub mulle N. Altmanni rangelt lihtne, kuid ilmekas dekoratsioon: tumesinine Atika taevas ja selle taustal pöörlev lumivalge kolonnaad, mille ümber liikusid Antiik-Kreeka inimesed.

A. Tairovi Kammerteatris lavastus üks esimesi revolutsioonilisi detektiivnäidendeid «Inimene, kes oli neljapäev». Jäi meelde näitleja oskus kasutada oma keha, keerulised üles-alla liikuvad lavakonstruktsioonid, eriti aga võrratu Alice Koonen.

Moskva Kunstiteatril oli tol ajal välja kasvanud neli sõnalavastuste ja üks muusikaliste lavastuste stuudio. Mõne aja pärast anti igale stuudiole eri nimetused. Hiljem organiseeriti neid ümber, anti uued nimetused. Siis reorganiseeriti uuesti.

Moskva kubises väikestest teatritest ja teatristuudiotest, kes andsid etendusi hoopis ebateaterlikes ruumides, olid endale ulualuse saanud mõnes tavalises elumajas või suuremas korteris. Igaüks pidas oma otsinguid ainuõigeks, oli mõne suurema teatrikollektiiviga niisuguses kunstilises konfliktis, et ei mahtunud enam ühe katuse alla. Alles aeg otsustas, missugused otsingud leidsid eluõiguse, missugustest miniatuurteatritest kujunesid hiljem suuremad teatrikollektiivid.

Kuskil Nikitski väravate juures asus üks selliseid teatreid, kõlava nimetusega «Semperante». Teatri olid asutanud Väikese Teatri näitlejad Ljovšina ja Bõkov oma korteris ja selle «saali» mahtus kõigest 70—80 inimest. Teatri repertuaaris oli üksainus näidend «Grimassid», mis läks vahetpidamata 1922-st 1924. aastani. Kui mina «Semperantet» külastasin, oli seda näidendit etendatud ligemale pool tuhat korda.

«Grimassid» ei olnud näidend tavalises mõttes. Puudus isegi kirjutatud tekst. Ljovšina ja Bõkov improviseerisid, esitasid igasuguseid koomilisi etüüde. Kuna tegemist oli andekate näitlejatega, naersid vaatajad pisarateni; ka sel õhtul, kui istusin tolles «tubateatris» ja jälgisin lugu raudteeametnikust-telegrafistist, kes ajaviiteks avab jaama saabunud ja mitte temale adresseeritud kirju.

Hiljem said Ljovšina ja Bõkov suuremad ruumid ja peale «Grimasside» tuli repertuaari veel teisi lavastusi.

Minutaolistele kõige lähedasemaks — ja nagu meile tol ajal tundus —

Ilmar Torn

Paljajalu kodumurul (Laudpuulõige) 1971

ajastu vaimule kõige vastavamaks oli siiski Meierholdi teater. Kolmenelja aasta jooksul ei jätnud ma ühtegi selle teatri lavastust vahele.

Meie jaoks polnud vähese tähtsusega ka see, et Meierhold juba 1918. aastal astus kommunistliku partei ridadesse, et ta oli üks neist vähestest kunstimeistritest, kes oma talendi ja teadmised andis jäägitult uue, nõukogude kunsti loomiseks. Kuidas aga teha uut kunsti? Sellele ei osanud keegi õigesti vastata. Ka Meierhold ise arvustas mõningaid oma töid, tunnistas neid ebaõnnestunuiks ega olnud rahul.

Meile tundus, et «vana hea teater» lavakarbi ja maalitud dekoratsioonidega on oma aja ära elanud. Otsiti uusi võtteid, lavale toodi tsirkuseatraktsioone, loodi uusi lavakonstruktsioone, «kaasajastati» näidendite tekste. Kuna uusi näidendeid oli vähe, püüti kaasajale kohandada klassikat.

Klassika kohandamise ühe näitena on meeles N. Gogoli «Revidendi» lavastus. Hlestakov kõndis mööda tänavat kindralisinelis, tema teener Ossip aga oli paarikümneaastane noormees. Tsaariametnikud, küllap nende piiratuse sümboliseerimiseks, istusid mingisugustes karpides. Linnaülem läks hulluks ja lõpetas oma monoloogi hullusärgis. Linnaülema abikaasa aga polnud hoopiski koomiline, noor olla tahtev vana-eit, vaid tõeliselt noor naine, kes lämbub provintsikolkas. Selleks oli ta eluloos tehtud «parandusi». Ta oli linnapealiku teine abikaasa ja kõigest kaheksa aastat oma kasutütrest vanem. Oli muudetud nii Gogoli-aegseid lavastustraditsioone kui ka kirjaniku teksti. Ka Bobtšinski ja Dobtšinski olid Meierholdi käe all saanud uue tõlgenduse. Nad ei rutanud üksteise võidu teatama saladusliku ametniku saabumisest, vaid venitasid, tundsid mõnu teadmisest, et nemad, seni linna viimased, on muutunud tähtsateks inimesteks: nad teavad saladust, mida peale nende keegi ei tea.

Eriti ootamatu oli näidendi lõpp. Sandarm ei ilmugi lavale.

Langeb eesriie, millel on kurjakuulutavad sõnad, et Peterburist saabus kõrgem ametnik ja nõuab linnaametnikke enda juurde. Nood jooksevad hirmuga laiali.

Hetke pärast eesriie kerkib, saalisistujate aplausi saatel on laval üldtuntud tummstseen. Osalised seisavad liikumatult. Möödub minut, kaks, kolm. Alles siis taipab publik, et tegemist pole näitlejate, vaid nukkudega. Linnapealik ja teised ametnikud olid kivistunud sõna otseeses mõttes.

Küllalt suuri metamorfoose tegi Meierholdi käe all läbi ka A. Ostrovski «Mets».

Lavastus koosnes 33 episoodist. Iga episoodi nimetus oli kirjutatud lava ülemises vasakus nurgas rippuvale ekraanile. Osalised kandsid helerohelisi, siniseid ja kullakarva parukaid. Tiirasel mõisnikuproual Goremõžkajal oli kogu aeg kantsik käes.

Ajakohastamise nimel oli Neštšastlivtsevit näidatud ülespuhutud sõnakõlksutajana. Aksjušat aga sellise lihtrahva hulgast pärit tütarlapsena, kes julgelt astub võitlusse pärisorjuse tumedate jõudude, harimatuse ja omavoli vastu.

Etendusest võtsid osa kaks tollaegset paremat bajanisti, kelle mäng andis erilise soojuse lüürilistele stseenidele. Lüürika vaheldus groteskiga, tsirkusenaljadega. Lavastus aga lõppes Aksjuša ja Pjotri lahkumiselega külast. Neid saadeti teele kingituste, laulude ja soojade soovidega kõigi vene kommete kohaselt.

Nagu alati, äratas ka selles lavatükis hiilgava mänguga tähelepanu

I. Iljinski Arkaškana. Esmakordselt nägin, mida tähendab miimika, eriti just kalapüüdmise stseenis. Nii mina kui ka teised olid veendunud, et Iljinski käes tõepoolest vingerdavad äsja õnge otsast võetud elusad kalad. Tolleaegsetes Meierholdi lavastustes võis mõnikord leida sellist naturaliseerimist. Ühes I. Ehrenburgi romaani järgi tehtud lavastuses istus kuningas ööpövil, seljaga publiku poole. Iljinskil siiski elusaid kalu ei olnud ja efekti saavutas ta vaid oma žestide ja miimikaga.

Suure vaimustusega võtsid revolutsioonist innustunud noored vastu F. Crommelyncki traagilise farsi «Suuremeelne sarvekandja», kuigi selles näidendis ei ole suuri sotsiaalseid probleeme ega midagi revolutsioonilist.

Näidendi üks peategelastest, noor kunstnik Bruno (I. Iljinski), armukadetsseb ja kahtlustab oma naist, hurmavat Stellet. Põhjuseta kiivus ja teadmatus, kas naine teda petab või ei, toob talle nii palju kannatusi, et ta ise sunnib naist anduma kord ühele, siis teisele, sest ka kõige hirmsam tõde pole nii hirmus kui teadmatus. Naine, kes oma meest tõepoolest armastab, täidab mehe pentsikud nõudmised. Ja siit tulenevadki tragikoomilised situatsioonid.

Nendel aastatel vaieldi palju abielu-, perekonna- ja armastuseprobleemide üle uues ühiskonnas. Naiste ja meeste võrdsust propageerides jõuti sageli ebatavalistele seisukohtadele. Armukadedust, ka põhjendatut, peeti väikekodanlikuks igandiks. «Suuremeelse sarvekandja» valatu satiir näis toetavat neid «revolutsioonilisi» seisukohti.

Ka muidu oli lavastus ebatavaline, purustas «vana hea teatri» põhimõtteid. Puudus eesriie, puudusid kulissid. Oli suur avar ruum, mille tagaseinaks telhistest müür. Etendus algas tulede kustutamise napp saalis kui ka laval. Lavakujundust vahetati otse vaataja silma all. Näitlejad mängisid grimmita ja esinesid tumesinistes tööriivastes. Ka selle võttega püüdis lavastaja näidendit kaasajastada.

«Suuremeelne sarvekandja» oli üks esimesi Meierholdi lavastusi, mida ma nägin. Esmakordselt kohtusin seal ka I. Iljinskiga, kelle talendi sügavaks austajaks olen jäänud tänapäevani. Teiseks minu lemmikuks sai samal etendusel M. Babanova. Mõneleegi etendusele läksin hiljem ainult sellepärast, et teda näha. Ja ma ei pettunud kunagi.

Ma ei mäleta enam põhjendusi ega üksikasju, kuid A. Lunatšarski andis «Suuremeelse sarvekandja» lavastusele teravalt eitava hinnangu. Küllap Lunatšarski hinnangus oli palju õiget, kuid see ei suutnud meie vaimustust jahutada.

V. Meierholdi juhtimisel töötas ka Revolutsiooniteater, mis asus praeguse V. Majakovski nimelise teatri ruumides. Nagu ütleb nimigi, olid seal repertuaaris peamiselt revolutsioonilise sisuga tükid. V. Kamenski «Stepan Razin», Lääne-Euroopa revolutsioonilist võitlust kujutav A. Faiko näidend «Lüllil järve». Siin lavastati ka esimesed nõukogude komöödiad: A. Erdmanni «Mandaat» ja B. Romašovi «Õhupirikas». Üksildase äraeksinuna oli repertuaaris ka A. Ostrovski «Tulus amet».

Küllap oli meie tolelaegne Meierholdi-vaimustus liialdatud. Paljugi sellest, mida pakuti uue ja revolutsioonilisena, ei pidanud ajaproovile vastu. Kahju, et ei saa teatrisse tuua lavastusi täpselt niisugustena, nagu nad olid aastaid tagasi. Võib-olla juhtuks samuti, nagu mõne omal ajal loetud raamatuga.

Olime vaimustatud 1922. aastal ilmunud I. Ehrenburgi «Julio Jurenitost». Teos tundus meile ilmutusena. Ta pakkus ainet arutlusteks ja

vaidlusteks. Raamatust leitud tabavad väljendid tulid meie kõnekeelde, autori mõtted said meie mõteteks.

Möödunud aastal, pärast 48-aastast vaheaega, võtsin «Julio Jurenito» uuesti kätte. Lugesin ja küsisin endalt: miks olime sellest raamatust nii suures vaimustuses? Ei osanud vastust leida.

Ning mitmesuguseid vanainimese mõtteid tuleb pähe ka siis, kui «uena», «kaasaegsena» ja «otsinguna» pakutakse tubateatrit, klassika kaasajastamist, lavakujunduse lihtsustamist. Küllap selles on oma seaduspärasus, et vahepeal unustatu tuuakse välja «uena».

Kuid niisugune arutelu ei kuulu enam memuaaride valdkonda.

Kirjanduslikult töödeldud A. SAAR

Elust ja elusüsteemidest

ioloogina tahaksin avaldada mõningaid mõtteid probleemi kohta, mis on sama vana kui inimeste abstraktne mõtlemine ja millele kõigi eelduste kohaselt kulutavad oma vaimuenergiat ka meile järgnevate põlvkondade bioloogid, filosoofid jt. eriteadlased.

Mis on elu, mis on elus? Oma argipäevases mõtlemises ja sellest suunatud toimingutes eksime harva elusa eristamisel elutust. Teame, et kivi on elutu, selle pragudes kasvavad rohelised taimed — elusad; et vesi on elutu, selles ujuvad kalad — elusad. Niipea kui püüame aga nimetada omadusi, mis iseloomustavad kõike elusat ja eristavad seda elutust, põrkame kohe raskustele ja vastuoludele.

Teaduse ajalugu näitab, et elu nagu teistegi keeruliste nähtuste olemuse mõistatamisel on inimtunnetus liikunud üha sügavama üldistamise teed, elu väliste avalduste kirjeldamiselt selle sisemiste seoste iseloomustamisele. On selgunud, et toitumine, eritamine, liikumine, kasvamine jt. kooliõpikust tuntud eluavaldused ei suuda iseendast iseloomustada elu kui niisugust, üks või teine nimetatuid puudub mõnel vaieldamatult elusaks peetaval olesel (ühepäevik ei toitu, enamik taimi ei liigu, liblika- või mardikavalmik ei kasva) või esineb eluta looduses (põlemisel toimub ainevahetus, kristallid võivad kasvada ja liikumist kohtab eluta looduses igal sammul). Ka elusate olete koostise lahkamine molekulideni pole päevavalgele toonud midagi niisugust, mis lubaks tõmmata teravat piiri elusa ja elutu vahele. Vastupidi, elemendid on osutunud kõikjal samadeks. Kui algmaterjal on ühesugune, viimasest koosnevad kehad aga erisugused, jääb üle oletada vaid ühte: elemendid on erinevalt kokku pandud. Elusad ja eluta kehad erinevad eelkõige oma ehituselt, struktuurilt. Viimasel ajal rõhutataksegi elu olemuse iseloomustamisel üha rohkem tema organiseeritust ja süsteemsust, s. t. elu iseloomustatakse kui teatud viisil organiseeritud süsteemide omadust. Et süsteemid pole ainuüksi elusa looduse eripäraks, ei tähenda süsteem iseendast veel elu. Küll aga peab elusa looduse süsteemides olema midagi niisugust, mis võimaldab elu kõigi tema kvalitatiivsete ja kvantitatiivsete iseärasustega.

Üldist tunnustust on leidnud seisukoht, et eksisteerivad mitmesugused, s. o. eri tüüpi elusüsteemid. Inimliku mõttetegevuse universaalne ja lahutamatu printsiip — liigitamine — nõuab endale ka siin eluõigust. Nähtuse komplitseeritus ja probleemi suhteline uudsus ei ole võimaldanud ainuõigeks lugeda ühtki seni esitatud elusüsteemide liigitust ja sellealane kirjandus lausa kirendab kaleidoskoopiliselt erinevatest arvamustest. Elusüsteemide liigitamisel on arvestatud struktuuri keerukust (organiseerituse taset), terviklikkuse astet, samuti funktsionaalseid ise-

ärasusi (Abramova, 1967; Vassilevitš ja Ipatov, 1967; Vedenov ja Kremjanski, 1967; Zavadski, Perminov, 1967). Nimetatud kriteeriumid on võimaldanud ühtedel autoritel eristada elusas looduses vaid kaks põhilist organiseerituse taset — ainuraksed ja hulkraksed (Zamorski, Šatalov, Vedenov), teistel aga neli-viis ja enamgi — molekulid, organismid, populatsioonid, liigid, biotsünoosid jt. (Bertalanffy, Lepentšuk, Löther, Schmalhausen, Zavadski). Laskumata eespool nimetatud liigituse üksikasjalikumasse analüüsi ja võrdlevasse hindamisse, luba tagu esialgu piirduda vaid järeldusega, et elunähtuste kvalitatiivne mitmekesisus teeb võimalikuks elusüsteemide jaotamise teatud klassidesse või tüüpidesse, kuigi puuduvad ühtsed seisukohad jaotamise printsiipide ja jaotusühikute mõõdu suhtes.

Alljärgnev püüab edasi anda mõningaid mõtteid ja järeldusi, mis nende ridade kirjutajal on tekkinud elu ja elusüsteemide olemuse ja tüüpide kohta. Kirjapandu lähtepunktiks kujunes mõte, et erinevate elusüsteemide üldiste omaduste väljatoomine ja kõrvutamine võimaldab nende süsteemide liigitamise kõrval iseloomustada ka elu kui terviku olemuslikke jooni. Teiste sõnadega, kui olemuslike iseärasuste tundmaõppimine võimaldab õigemini liigitada, siis võib ka õigem liigitamine aidata sügavamalt mõista liigitatavate nähtuste üldist olemust.

* * *

Juba Platonile oli teada, et elusoleste põhilisemaks omaduseks on *ainevahetus*, s. o. võime säilitada iseennast pidevas «importdis» ja «eksportdis», oma koostisosi üha ehitades ja lagundades. Tänapäeval elu olemust iseloomustades tsiteeritakse sageli Engelsi sõnu elust kui valkkehade eksisteerimise viisist, mille oluliseks jooneks on lakkamatu ainevahetus neid ümbritseva välise loodusega («Looduse dialektika», 1962, lk. 232). Oleme sedavõrd harjunud mõttega elu ja ainevahetuse lahutamatumust seosest, et enam ei esitagi küsimust ainevahetuse kui elu kriteeriumi universaalsusest. Tõsi, teataval kujul esineb ainevahetus ka eluta looduses, kuid just nimelt teataval, s. o. erisugusel kujul: kui organismides on ainevahetus nende eksisteerimise eelduseks, siis eluta looduse kehad lagunevad ainevahetuse tagajärjel, õigemini — lakkavad olemast nemad ise. Seega võiks elu olemuse iseloomustamisel õigupoolest piirduda ainevahetuse kriteeriumiga, rõhutades vastavalt selle eripärasid vormi elusas looduses. Lähemal järelemõtlemisel mõistame aga peagi, et ainevahetus selle tavalises, meile harjumuspärases mõistes iseloomustab ikkagi vaid üht, kuigi kõige enam tuntud ja läbiuuritud elusüsteemide tüüpi — organismi. Küllap viimane järeldus ongi üheks põhjuseks asjaolule, et elu üldisi omadusi otsivate teadlaste huvi ainevahetuse vastu on viimasel ajal märgatavalt langenud.

Seda ei saa öelda kõigi elu olemusest huvitatute kohta. Nii märgib tuntud süsteemide teooria looja L. Bertalanffy (1959), et just sellest elu omadusest peab välja kooruma midagi üldist, mis iseloomustab elusüsteeme laiemas plaaniski.

Bertalanffy sõnad andsidki algtõuke mõtetele, millest kujunes veendumus, et elusüsteeme iseloomustab eelkõige võime kestvalt uueneda (regenereeruda), võime taastada neile iseloomulikku korrastatud olekut ümbritseva (ja nende suhtes korrastamata) keskkonna arvel. Teiste sõnadega, kõik biosüsteemid formeeruvad ja püsivad oma koos-

tisosade ja struktuuri pideva asendamise ja uuendamise läbi, organismidel tuntud ainevahetus on vaid üks uuendamise konkreetseid vorme. Analoožilisi mõtteid on ühel või teisel kujul avaldanud ka E. Bauer, J. Huxley, M. M. Kamšilov, V. A. Geodakjan, A. A. Malinovski jt.

Ilma pikemata on selge, et bioloogilised süsteemid nagu mistahes teisedki konkreetset materiaalsed süsteemid ei saa olla igavesed. Bioloogiliste süsteemide kestev uuenemine ei tähenda mingil juhul lõpmatut uuenemist *perpetuum mobile* põhimõttel. Eneseuudamises sisaldub ühtlasi vastavate süsteemide lõplikkus: uuendamise, s. o. korduva taastootmise käigus tuleb paratamatult ette vigu, toimub asjaomaste mehhanismide kulumine, koguneb kasutuid jääkprodukte. Kõik see häirib üha enam ja enam süsteemi terviklikkust ning viib süsteemi varem või hiljem välja talle sobivast dünaamilisest tasakaalust, valmistab ette süsteemi hukkumise. Juba ühes eelmises kirjatöös (1969) olen arendanud mõtet, et biosüsteemide hukkumine on niisama loomulik ja paratamatu kui nende tekkiminegi. Seda ei põhjusta juhuslikud välised tegurid, vaid süsteemides endis väljakujunevad tingimused.

Eneseuudamine võib toimuda erineval viisil, seostudes iseärasustega vastavate süsteemide struktuuris, talitlustes ja vahekordades süsteemiväliste teguritega. Sellega seoses avaneb võimalus eristada bioloogiliste süsteemide seas erinevaid tüüpe vastavalt nende eneseuudamise viisile. Jättes esialgu lahtiseks sel alusel eristatavate tüüpide võimaliku arvu, püüame selgitada, kuidas sobib valitud kriteerium mõnede praegu põhilisteks peetavate bioloogiliste süsteemide iseloomustamiseks. Lähema vaatluse alla tulevad organism, populatsioon ja biotsünoos.

Organismi kui bioloogilise süsteemi stardipunktiks on enamikul juhtudel viljastatud munarakk — sügoot. Ajalis-ruumiliselt määratletud kasvu- ja diferentseerumisprotsesside tulemusena areneb sügoodist liigiomaste tunnustega isend, kes saavutab suguküpsuse, annab järglasi ja sureb. Isendid teevad läbi vastavale liigile iseloomuliku ontogeneesi¹, nagu ütlevad bioloogid. Ontogeneesi keerulist masinavärki tööle panevaid mehhanisme suudab tänapäeva bioloogia ainult jämedates joontes ja oletamisi aimata. Piirdugem vaid ühe, antud töös arendatava mõtte-liini seisukohalt vajaliku väitega: ontogenees on katkematu uuenemine, vastavate molekulide, rakkude ja muude koostisosade pidev produtseerimine. Uute detailide imeväärselt kooskõlastatud tootmise kõrval toimub ontogeneesi vältel ka juba olemasolevate detailitüüpide pidev väljavahetamine, s. o. taastootmine, aga samuti paljundamine, s. o. laiendatud taastootmine. Sünteesuvad uued molekulid, moodustuvad uued rakud — ja kõik nad on taastootmise korral originaalidega sarnased. Materjal ja energia uute osade valmistamiseks ning kuluvate ja hävivate osade taastamiseks saadakse ümbritsevast keskkonnast. Keskkonda eemaldatakse ka tarbetud laguproduktid. Juba klassikaline bioloogia iseloomustas seda kõike sõnaga ainevahetus, viimasel ajal väljendatakse veidi keerulisemalt ja öeldakse, et organismid on aine- ja energiavahetuse avasüsteemid.

Keskkond ei ole organismidele aga ainult neutraalseks substraadiks, midagi materjalilao või jääkide kogumiskoha taolist, vaid avaldab neile aktiivset toimet. Möödunud sajandite ühekülgne arusaam keskkonnast kui passiivsest anorgaanilisest ümbrusest ei pea tänapäeval enam paika.

¹ Ontogenees — kr. isendi areng viljastatud munarakust surmani.

Organismide elukeskkond — see on eelkõige neid vahetult ümbritsev biosfääri osa oma toitumishelate, konkurentsi, parasitismi, sümbioosi ja teiste keeruliste organismidevaheliste suhetega. Organismidel tuleb pidada lakkamatut võitlust oma olemasolu eest, nende elutegevus on eelkõige suunatud keskkonna hävitava mõju vastu. Eriti kujukalt ilmneb keskkonna desintegreeriv toime surnud organismide saatuses: nad muutuvad peagi mõne teise organismi või eluta looduse koostisosaks, s. o. alluvad anorgaanilisele ainevahetusele.

Piltlikult öeldes, organismid püsivad elus niikaua, kui nad suudavad «töötada» keskkonna lammutava tegevuse vastu. Veelgi enam, elusorganismid üksnes ei isoleeri ennast keskkonnast, vaid kasutavad seda võimalikult otstarbekalt. See «töö» ei taandu ühesuunaliste muutumatute tegurite toime korduvaks ületamiseks, vaid osutub mõjutegurite heterogeense ja muutliku iseloomu tõttu märksa keerukamaks. Organismidel tuleb ennast kui süsteemi üles ehitada, säilitada ja taastada muutlikus miljöös. Kindlate detailide tootmine ja korduv taastootmine muutuvates tingimustes eeldab mingisuguse eeskuju või programmi olemasolu. Viimase ülesannet täidabki organismides neile viljastamisega kaasaantud reaktsiooninorm vastava genotüübi² näol. Geneetiline programm võimaldab vajalike molekulide sünteesi õigel ajal ja õiges kohas, annab informatsiooni rakkude, kudede ja tervete elundkondade ülesehitamiseks ja töökorras hoidmiseks. Seejuures ei kuulu organismide elutegevust juhtiv programm niisuguste juhendite hulka, mis näevad ette viimse kui üksikasja ega luba mingisuguseid hälbeid kord näidatud teelt. Geneetiline programm määrab ainult äärmised piirid ning lubab mitmesuguseid variatsioone organismi morfogeneesis ja talituslikus aktiivsuses, sõltuvalt konkreetsetest elutingimustest. Niisugune *p l a s t i l i s u s* osutub võimalikuks eelkõige selle tõttu, et mistahes organismi geneetiline programm on alati märksa ulatuslikum ja mitmekülgsem konkreetsete elutingimuste poolt dikteeritavatest nõuetest ning realiseerub vaid osaliselt (geneetikud väidavad koguni, et genotüübis sisalduvast informatsioonist realiseerub ontogeneesi vältel vaid mõni protsent!). Loodus pole olnud kokkuhoidlik tegevusjuhendite andmisel, et mitte tarbetult kulutada materjali ja energiat.

Kui muutused elukeskkonnas ületavad programmis ettenähtud võimalikud reaktsioonid, hukkub organism. Kuid ka programmile vastavates tingimustes ei kesta ühegi isendi elu igavesti, varem või hiljem lakkab töötamast tema eneseuendamise mehhanism. Lähenevast lõpust annavad tunnistust mitmesugused muutused ja kõrvalekalded varem korrapäraselt kulgenud ainevahetusprotsessides. Vananemisel sagenevad vead pärilikkuse materjali enda reproduktsioonis (mutatsioonid) ning sellega seoses ka terves programmi realiseerimise aparatuuris. Kogunevad mitmesugused organismile kahjulikud jääkproduktid. Kõik see annab põhjust rääkida organismi eneseuendamise mehhanismide järkjärgulisest «kulumisest», mis erilise teravusega ilmneb pärast sigimisperiodi lõppemist. Järglaste moodustamine annab omamoodi parandamatu hoobi organismi eneseuendamise tööle.

Üht liiki organismid esinevad looduses üksteisega ristuvatest isenditest koosnevate rühmitustena — *p o p u l a t s i o o n i d e n a*. Populatsiooni kui süsteemi iseloomulikeks elementideks on üksikisendid, kelle vahel esinevad mitmesugused seosed geneetilise materjali vahetamisest

² Genotüüp — organismi pärilikkustegurite ehk geenide kogum.

välise, käitumisiseärasustena avalduvate suheteni (vanemate ja järglaste vahekord, sugudevahelised suhted, karjasisesed juhtimis- ja alluvussuhted, vastastikune abistamine, samuti konkurents, võitlus). Nimeetatud suhted on nõrgemad ning süsteemi kui terviku poolt vähem determineeritud kui organismi moodustavate rakkude juures. Populatsioonide eneseuuendamine toimub isendite reproduktiooni kaudu, põlvkondade väljavahetamise teel sünni ja surma kaudu, kusjuures vanade isendite surm on populatsioonide püsimise seisukohalt sama oluline kui uute isendite sündimine. Rakkude ainevahetuse ja asendumisega võrreldes sõltub isendite asendumine tunduvalt vähem populatsioonist kui süsteemist, samuti süsteemi teistest komponentidest. Ei saa aga ka öelda, et isendite paljunemine populatsioonis toimub täiesti stiihiliselt, ilma iga-suguse kontrollita «ülaltpoolt». Populatsiooni ja ümbritseva keskkonna vaheliste keeruliste suhete alusel kujunevad evolutsioonis välja mitmesugused, meile suures osas veel mõistetamatu regulatsioonimehhanismid, mis tagavad vastava populatsiooni isenditele antud tingimustes kõige sobivama reproduktioonimäära. Kuid see kõik pole ikkagi võrreldav organismi üksikosade vahelise koostöö ja determineerituse astmega.

Korduva eneseuuendamise programmiks populatsiooni tasemel on genofond — kõigi pärilikkustegurite kogum, mis on välja kujunenud vastava populatsiooni ajaloolise arengu käigus. See on omamoodi «mälu», mis talletab endas vajalikku informatsiooni eelnevate põlvkondade poolt kogetud mõjutustele reageerimiseks. Populatsioonide pikem ajaline kestvus üksikute organismide elueaga võrreldes toob kaasa keskkonna ulatuslikuma ja mitmekesisema mõjudespektri. Viimane eeldab aga paindlikumat uueneemisprogrammi. Paindliku uueneemisprogrammi kindlustamiseks on enamiku liikide evolutsioonis kujunenud reproduktiooni peamiseks vormiks suguline sigimine, mille aluseks on sugurakkude moodustumine ja nende ühinemine sügoodiks, s. o. viljastamine. Nii sugurakkude valmimise käigus (meioosis) kui ka viljastamise leiab aset pärilikkustegurite kombineerumine, mis tähendab uute genotüüpide teket ja populatsiooni genofondi pidevat rikastumist. Suguta sigimisel pärilikkustegurite kombineerumine kas puudub täiesti (nagu näiteks ainuraksete jagunemisel või taimede paljunemisel juurevõsundite, sigipungade ja teiste vegetatiivsete kehaosade kaudu) või esineb vähesel määral (eostega paljunemisel). Avarama reaktsiooninormiga genotüüpide kasulikkus ebasoodsates tingimustes ilmneb eriti hästi liikidel, mille isendid on võimelised paljunema ka partenogeneetiliselt³: soodsates tingimustes paljunevad näiteks lehetäid partenogeneetiliselt, ebasoodsates — viljastamise teel. Populatsiooni uueneemisprogrammi plastilisust suurendavad ka aeg-ajalt asetleidvad «vead» pärilikkustegurite replikatsioonil (mutatsioonid). Pärilik muutlikkus on paljunemise kaasprodukt, nagu ütleb I. I. Schmalhausen. Iga järgmine põlvkond sarnaneb küll põhilises eelnevaga, kuid pole kunagi täiesti sellega sarnane.

Suurema plastilisuse eest tuleb populatsioonidel maksta ka kõrgemat hinda: materjali ja energia kasutamine populatsioonides osutub organismidega võrreldes vähem ökonoomseks. Populatsioonid säilitavad ennast «proovimise ja eksimise teel», suur hulk moodustuvatest sügootidest on määratud hukkamisele. Sõltuvalt tingimustest paljunevad eelistatult kas keskmised, n.-ö. tüüpiliste tunnustega või teatavate kõrvalekalletega

³ Partenogenees — organismide areng viljastamata munarakust.

isendid. Populatsioonide genofond sisaldab alati mitmesuguseid varjatud, antud tingimustes mittevajalikke ja isegi kahjulikke geenivorme, mis võivad aga osutada kasulikeks mingites uutes olukordades. Need on muutused «igaks juhuks», populatsiooni «perspektiivne aktiivsus», nagu seda nimetavad mõned autorid. Teiste sõnadega, populatsiooni eneseuuenemise protsessis — isendite reproduktioonis — varjuvad nii populatsiooni säilimise kui ka muutumise eeldused, mille realiseerijaks on looduslik valik.

Kui muutused keskkonnas väljuvad populatsiooni genofondi poolt programmeeritavate reaktsioonide normist, ei ole populatsioon võimeline ennast enam taastama ja hukkub. Paleontoloogia tunnistab, et elu evolutsioon Maal on olnud populatsioonide tekkimise, muutumise ja väljasuremise ajalugu. Ilmselt ei saa aga ainuüksi keskkonnatingimuste teravate muutustega seletada kõigi minevikus Maad asustanud populatsioonide väljasuremist, nagu ei saa ainuüksi ebasoodsate elutingimuste arvele panna kõigi isendite surma. Ka populatsioonid ei ole võimelised igavesti uuenema ja lõpmatult eksisteerima, nendegi lõppu valmistavad ette mingisugused sisemised tegurid. Korduva uuenemisega, s. o. uute isendite sünniga kaasnevad vead annavad endast populatsioonis vähem tunda kui organismis, sest võimsa «korrastajana» töötab siin pidevalt looduslik valik. Kuid pöörakem pilk populatsioonide endi paljunemisele, s. o. uute tütarpopulatsioonide tekkimisele, mis teatud perioodil aset leiab. Kui ühtse perena koos elanud populatsiooni isenditest satub osa mingil põhjusel uude elupaika või ei saa mingisuguste takistuste tõttu enam ristuda lähtepopulatsiooni isenditega, võib välja kujuneda uute tunnustega tütarpopulatsioon, viimasest aga soodsatel tingimustel isegi uus liik.

Tütarpopulatsioonide eraldumine ja geneetilise iseseisvuse saavutamine (s. o. geenide vahetamise katkemine lähtepopulatsiooniga) tähendab nii ema- kui ka tütarpopulatsioonide genofondi vaesumist, nende reaktsiooninormide ahenemist. Viib ju iga lahkuminev tütarpopulatsioon eduga pärandina kaasa suurema või väiksema osa ühisest pärilikkustegurite kogumist. Sellised «vaesunud» populatsioonid (või liigid) ei suuda kestmalt püsima jääda muutliku keskkonna tingimustes, mistõttu intensiivne lahknemine kujuneb sageli vastava rühma väljasuremise prelüüdiks. Öitseng sillutab teed hävingule.

Seega võib populatsioonide paljunemises näha midagi analoogilist isendite paljunemisega, mis toob paratamatult kaasa nende vananemise ja surma.

Järgnevalt vaatleme iseuuenevate bioloogiliste süsteemidena biotsünoose. Teatavasti ei kata eri liiki organismide populatsioonid Maad juhusliku muustrina, vaid moodustavad piirkonniti teatud kindlaid, suuremal või vähemal määral terviklikke kooslusi, mida nimetatakse biotsünoosideks ehk elukooslusteks. Esineb väiksemaid ja suuremaid, lihtsaid ja keerulisemaid biotsünoose; kõige ulatuslikumaks ja kõrgetasemelisemaks biotsünoosiks võib pidada Maa elukooslust tervikuna — biosfääri. Biotsünoosid koosnevad eri liiki populatsioonidest, populatsioonid — isenditest, isendid — rakkudest. Selline lihtne, lineaarselt hierarhiline struktuur ilmneb esialgsel lähenemisel biotsünoosile. Tegelikuses osutub biotsünoosi tüüpi bioloogiliste süsteemide sisemine ehitus märksa keerulisemaks.

Kõigepealt tuleb märkida, et selle süsteemi komponendid ei ole alati üksteisest eraldi seisvad üksused, neid ei saa iga kord üksteisele vastan-

dada nagu rakke organismis või isendeid populatsioonis. See tähendab, et biotsünoos pole lihtsalt organismide kooslus ega ka lihtsalt populatsioonide kooslus, vaid tema komponentideks on osaliselt kattuvad, mitmesugustel erinevatel tasemetel bioloogilised süsteemid. Isendite ja populatsioonide kõrval tuleb nimetada veel selliseid eluüksusi nagu eluvormid⁴, sünuusid⁵, biotüübid⁶ jt. seni eristatud või veel eristamata organismide rühmitused. Nimetatud komponentide vahel kujunevad biotsünoosis keerulised, mitmepalgelised, üksteisest läbipõimunud suhted, mida tuntakse vaid osaliselt. Tervikliku biotsünoosi koostisse kuuluvad paratamatute komponentidena auto- ja heterotroofsed organismid sünteesijate, tarbijate ja lagundajate näol. Ükski olend ei saa elada ilma teiseta, alles teiste organismide elutegevus loob igale olesele vajalikud elutingimused. Kordamata siinkohal kõigi loomsete organismide üldtuntud sõltuvust orgaanilise aine sünteesijatest, s. o. eelkõige rohelistest taimedest, tuletame vaid meelde, et taimedki vajavad «koostööd» teiste organismidega. Nii vajavad taimed normaalseks elutegevuseks mitmesuguseid mikroobide sünteesiprodukte vitamiinide, kasvuhormoonide, antibiootikumide ja isegi mõnede amiinohapete näol. On teada, et mikroorganismidest vabastatud mullas pidurdub tunduvalt väetiste mõju taimede kasvule. Taimede juureeritised on omakorda vajalikuks toiduks mikroobidele. Need ja teised taolised organismidevahelised suhted mahuvad kõik tuntud mõistesse — *t o i t u m i s a h e l*. Peale toitumisahelast tulenevate seoste valitsevad biotsünoosis ka mitmesugused teist laadi suhted. Ühed organismid on teistele sageli toetuspinnaks või kasvukohaks. Nii sama kui eri liiki isendite, mõnikord ka tervete populatsioonide vahel võivad kujuneda konkurentsi ja üksteise hävitamise suhted. Viimased seostuvad toitumisahelatest tulenevate suhetega, kuid ei taandu nendeks. Võitlusse eluruumi, valguse või mõne muu eluks vajaliku teguri pärast astuvad sageli organismid, keda ei seo toitumisahel. Kujunevas segametsas tõrjub kuusk välja kase, sama pesaõõnsuse pärast võitlevad kuldnokk ja varblane.

Võime seega väita, et mingi organism, esindades teatavat lüli kooslusele iseloomulikes toitumisahelates, kuulub samaaegselt vastavasse biotüüpi, populatsiooni, sünuusi või eluvormi ning kannab endas ka vastavale rühmitusele omaseid suhteid. See aga ei tähenda, nagu ristuksid organismis (isendis) kõik kooslusele iseloomulikud seosed, kuigi organismile kuulub vaieldamatult üks kesksemaid kohti elusüsteemide hulgas. Tõime biotsünoosis valitsevate suhete keeruka läbipõimumise näiteks organismi põhiliselt seetõttu, et organism on siiani kõige enam läbiuuritud ja üldiselt kõige paremini mõistetav tase elusas looduses.

Biotsünoosi kui elusüsteemi iseloomustab komponentide mitmekesisuse ja nendevaheliste suhete keerukuse kõrval veel üks joon, mis eristab teda eespool mainitud süsteemidest ning mida võiks nimetada suuremaks avatuse astmeks. Nagu juba alguses märkisime, kuuluvad kõik elusüsteemid avatute hulka. Rõhutades biotsünoosi suuremat avatust, tahame esile tuua selle süsteemi vahetumat ja ulatuslikumat seost abiootilise keskkonnaga. Viimane asjaolu on paljude bioloogide arvates

⁴ Ühte eluvormi loetakse liigid, mis on kohastunud teatavatele välistingimustele nii sarnaselt nagu oleksid nad lähedalt «sugulased»; näit. «kaktuse» eluvormiga on mitte ainult kaktused, vaid ka mitmesugused piimililled, stapeeliad jt. kõrbe-
taimed.

⁵ Sünuus — ühte eluvormi kuuluvate taimeliikide üherindeline rühmitus.

⁶ Biotüüp — teatava genotüübiga fenotüüpide kogum.

küllaldaseks põhjuseks seisukohale, et eristada biotsünooside asemel biogeotsünoose, kuivõrd elusad ja eluta komponendid põimuvad siin lahutamatuks tervikuks. Tõepoolest, on ju meile kõige tuttavam eluta keskkonna osa — muld — organismide lagunemise produkt; iga koosluse mikrokliima tuleneb aga eelkõige vastava paiga taimkattest (nime tagem võrdluseks lagedat steppi ja troopika ürgmetsa). Suurem avatus ei ilmne ainult elusa komponendi mõjus elutule, vaid ka vastupidi, abi-ootilise keskkonna vahetumas toimes biotsünoosile, võrreldes organismi või populatsiooniga. Kõige selgemini ilmneb see suurima biotsünoosi — biosfääri — puhul.

Kõik kokku — koostisosade mitmekesisus, struktuuri keerukus ja suurem avatus tähendavad seda, et organismi ja populatsiooniga võrreldes iseloomustab biotsünoosi madalam terviklikkuse aste ning elementide suurem iseseisvus. Viimane on paljudes bioloogides tekitanud kahtlust või isegi pannud eitama biotsünoosi kui süsteemi terviklikkust.

Enne biotsünooside uuenemise ja sellega seotud probleemide juurde siirdumist tahaks teha veel ühe märkuse, mis aitab mõnevõrra mõista biotsünoosi kui bioloogilise süsteemi eripära. Tuleb nimelt silmas pidades seda tüüpi süsteemide pikaajalist kestvust, mis tähendab ulatuslikumaid ja mitmekesisemaid mõjutusi keskkonna poolt ning nõuab veelgi suuremat reaktsioonide plastilisust kui näiteks populatsioonidelt.

Järgnevalt mõni sõna biotsünooside uuenemisest. Ilma pikemata on selge, et biotsünoosides uuenevad pidevalt nii need komponendid, mida käsitlesime eespool kui iseseisvaid bioloogilisi süsteeme, kui ka kõik teised nimetatud või nimetamata komponendid. Kuid biotsünooside uuenemine ei taandu nende alaosade samatüübiliseks asendumiseks. Sama liiki populatsioonide asendumisele põlvkondade kaupa lisandub üht liiki populatsioonide asendumine teist liiki populatsioonidega (mida ei saa lugeda enam lihtsalt populatsiooni kui süsteemi enesetaastamiseks), samuti olemasolevate eluvormide väljavahetamine mõnede uute poolt, ja teatava aja möödudes leiame näiteks, et metsa asemele on tekkinud soo. Õigustatult võib nüüd öelda, et tegemist polegi enam uuenemisega kui taastumisega, vaid asendumisega, s. o. uute olekute või staadiumide kujunemisega. Kuid üks kohta me niisugust muudetud asendumist teataval määral ka organismil ja populatsioonil. Nende süsteemide ruumiline ja ajaline piiratus ei too ainult nii kontrastselt esile asjaolu, et uuenemine on teataval määral alati ka asendumine, muutumine. Vastasel korral oleksid bioloogilised süsteemid igavesed ning muutuks arusaamatuks vananemise ja lõpu paratamatus. Kui raugaeas moodustuksid samasuguste omaduste ja potentsidega rakud nagu lapseas või kui regulatsioonimehhanismid töötaksid lakkamatult kord kujunenud rütmi ja täpsusega, polekski vananemist ja surma.

Biotsünooside uuenemine on sageli kaugel taastumisest ning selle taga on esialgu raske näha mingisugust üldist sisemist programmi. Ometi ilmnevad biotsünooside uuenemistes-asendumistes küllaltki kindlad seaduspärasused, mis lubavad rääkida kooslusest kui terviksüsteemide arengust ning eristada viimases vastavaid etappe või astmeid. Kahtlemata sõltub biotsünooside arengukäik suurel määral nende elukeskkonna mitmesugustest teguritest, kuid on põhjust arvata, et siin mingil viisil räägib kaasa ka biotsünooside endi struktuur, nende koostisosade vaheliste suhete keeruline kompleks. Biotsünoosi püsimine ei sõltu niivõrd tema üksikkomponentide võimalikult täpsest taastumisest, kuivõrd komponentidevaheliste suhete ja seoste võimalikult dünaamilisest uue-

nemisest. Seda laadi uuenemine ei saa olla eriti rangelt programmeeritud. Populatsioonide eneseuundamisega võrreldes on biotsünooside uuenemine veelgi vähem määratletud, rääkimata organismidest. Kui organismi koostisosade uuenemist võiks võrrelda mõne klassikalise muusikapala korduva noodist mängimisega, siis koosluse uuenemine meenutab pigem džässorkestri vabu improviseeringuid mingil teemal. Biotsünooside uuenemist piiritlev programm võib olla vaid pidevalt iseenast korrigeeriv ja täiendav programm.

Biotsünooside suhteliselt tasakaalustatud säilimine läbi aegade saavutatakse küllaltki kalli hinnaga: «proovikivideks» on üksikute isendite kõrval terved populatsioonid või mõned teist laadi organismide rühmitused, mis kaovad teatud piirkondadest ja asenduvad uute, antud tingimustega paremini kohastunud organismidega.

* * *

Püüame teha seniöeldust mingisuguse kokkuvõtte. On ilmne, et valitud kriteerium — säilimine läbi pideva eneseuundamise — avaldub kõikides vaatluse alla võetud bioloogilistes süsteemides: organismis, populatsioonis, biotsünoosis ning tagab kaks olulist süsteemsuse tunnust — korrastatuse ja otstarbeka reageerimise välistele mõjutustele. Eneseuundamine toimub vastava süsteemi alaosade ja üksikute detailide järkjärgulise asendumise teel uutega, olles suuremal või vähemal määral programmeeritud. Organismi üksikosade uuenemine kulgeb üsna rangelt piiritletud programmi — genotüübi — alusel ning vajalik plastilisus saavutatakse põhiliselt antud programmi osalise, valikulise realiseerumisega. Kui niisugune programm kord kasutusele läheb, siis töö käigus selles märgatavaid muudatusi ei toimu. Populatsiooni algosade — isendite — asendumine toimub tunduvalt labiilsema ja vähem determineeritud programmi — genofondi — alusel, mille üksikud «punktid» töö käigus sageli muutuvad, s. t. esinevad mutatsioonid ja rekombinatsioonid. Veelgi suuremat vabadust kohtame biotsünoosi vastavate komponentide asendumises. Seega näeme eneseuundamise programmeerituse järkjärgulist vähenemist ja plastilisuse suurenemist süsteemide reas organism, populatsioon, biotsünoos. Samasuunaliselt väheneb süsteemide terviklikkuse ja suureneb vastavalt nende avatuse aste. Üha nõrgeneb taastumise täpsus ja tugevneb muutumise, s. o. ümberkorraldumise moment. Kirjeldatud süsteemide ajalis-ruumilisi mõõtmeid ja sise- struktuuri iseärasusi arvestades on põhjust väita, et nimetatud kvaliteetide (programmeerituse ja plastilisuse) avaldumise sellised tendentsid tagavad igale konkreetsele bioloogilisele süsteemile kõige suurema töökindluse ja optimaalse kestvuse talle iseloomulikes tingimustes.

Olgu lisatud, et A. Malinovski (1970) loeb plastilisust üheks süsteemitüüpide eristamise kriteeriumiks. Suur plastilisus iseloomustab nn. diskreetseid ehk korpuskulaarseid süsteeme, mis koosnevad suhteliselt vähe seotud, iseseisvatest ja muutumisvõimelistest komponentidest; nn. «jäigad» süsteemid rajanevad rangelt fikseeritud seostele komponentide vahel, on ökonoomsemad, kuid vähem paindlikud. Nii ühe kui teise tüübi puhtakujulist esinemist looduses peab Malinovski erandiks; sagedamini esinevad mõlema süsteemitüübi jooned koos samal organiseerituse tasemel, tagades üheaegselt paindlikkuse ja ökonoomsuse.

Mõningat täiendavat selgitamist vajab veel bioloogiliste süsteemide

«kulumise» ja hukkumise probleem. Miks iga üksiku elusüsteemi — mistahes taim- või loomorganismi, inimindiidi, populatsiooni või koosluse eluiga on juba tekkemomendist määratud lõppemisele, miks iga sünd tähendab paratamatult surma?

Inimeste mõttelennule ja fantaasiale on sünni ja surma paratamatus olnud ammendamatuks allikaks, mis on äratanud ideid küll «saatuse käest» ja «jumalikust tahtest», küll pimedast juhusest. Inimlik soov iga hinna eest pikendada oma elupäevi (kui mitte maise, siis vähemalt taevase elu arvel) on sageli seganud surma olemuse mõistmist. Ikka ja jälle on kerkinud küsimus: kas me pole küllalt hästi ehitatud, kas ei anna meis midagi parandada? Asendada mõni haigestunud elund nagu kulunud kruvi masinas või koguni paljundada kunstlikult täiuslikumaid inimolendeid? Kõik taolised soovunelmad kannatavad ühise puuduse all: nad ei arvesta inimest kui liiki, ei pea silmas inimkonda tervikuna.

Bioloogiliste süsteemide, sealhulgas ka inimese sisemiste regulatsioonimehhanismide «piisav ebatäiuslikkus» on tegelikult looduse kõige suurem ja täiuslikum saavutus, mille kunstliku kordamise üritused on tähendanud inimesele, sellele kõigi aegade kõige suuremale imiteerijale, ainult asjatut aja- ja energiakulu. Iga taime, looma, mikroobi või inimolendi «kulumine» ja surm on temasse programmeeritud samasuguse paratamatusega nagu kasv, areng, paljunemine ja teised vastavale liigile iseloomulikud elunähtused. Üksik organism või populatsioon on nagu teatud ajaks üleskeeratud vedru, mis võib küll juhuslike asjaolude tõttu enneaegselt katkeda, kuid mis ka kõige soodsamatel tingimustel ei püsi igavesti töökorras. *Memento mori*, ütlesid vanad roomlased: igavene on vaid materia tervikuna ja mitte ükski tema konkreetsetest vormidest, õpetab materialistlik dialektika. Bioloogide keelde panduna tähendab see, et iga konkreetse elusüsteemi näilik sisemine ebatäiuslikkus viib küll selle üksiku süsteemi vastu paratamatule kadumisele, kuid just sellega teeb võimalikuks vastava süsteemi tüübi säilimise läbi aegade. Süsteemi tüübi säilimine ei tähenda ju enam lihtsat kordamist: järglased ei ole kunagi täiesti vanemate sarnased, tütarpopulatsioonid ei kopeeri lähtepopulatsiooni, uus kooslus võib vanast tugevasti erineda. Ja mis peamine: erinevus võib tähendada paremust. Uus põlvkond on harilikult täiuslikum ja võimekam.

Ainult nii, oskuslikult laveerides kaose ja korrastatuse vahel, sünnitab elu Maal juba ligi neli miljardit aastat iseennast, ühteaegu korrates ja muutes olnut. Liialt range korrastatus ei saa olla otstarbekas, nagu liialt täpne masin ei suuda olla küllalt arukas. Kui inimhüüatus aeg-ajalt ei eksiks ega hälbiks momendil päris mõistusevastastena tunduvatele teedele, poleks meil aurumasinat, elektrimootorit, relatiivsusteooriat, mitteukleidilist geomeetriat, kosmoselende ja veel palju muud. Kui elusa looduse süsteemides ei leiaks aset kõrvalekalded ja vead, kui detailide kopeerimine toimuks muutumatu täpsusega, poleks meid teiega kunagi sündinud. Süsteemid, mis iseennast välja vahetades ennast ühtlasi ei täiusta, ei saa püsima jääda. Niisiis, mitte üksnes üksikosade pidev uuenemine ja asendumine, vaid tervete süsteemide aegajaline asendumine uue põlvkonna, uute liikide, uute koosluste näol. Kui organismi tasemel näeme küllalt selgesti kaht põlvkonda lahutavat piiri, siis tütarpopulatsioonide «sünni» on märksa vähem piiritletav ja uute biotsünooside väljakujunemine veelgi raskemini eristatav.

Seega, meie poolt lähemalt käsitletud elusa kvaliteet — eneseuuen-

damine — esineb kõikidel vaadeldud bioloogilistel süsteemidel ning võimaldab ühtlasi neid üksteisest eristada. Järelikult võib seda kvaliteeti kasutada kriteeriumina elu iseloomustamisel ja elusüsteemide liigitamisel.

* * *

Loo lõpetuseks mõni sõna sellest, millest oleks tulnud öieti alustada, — liigitamisest ja liigitamise kriteeriumidest.

Mistahes nähtuste liigitamisel oleme harjunud valima liigituse aluseks kriteeriume, mis võimaldavad paigutada liigitatavaid nähtusi mõttelistele «riiulitele» või kujundada neist üksteise sisse asetatud «kaste». Tegelikult teeb niisugustes süsteemides pidevalt korrektiive, kuid meie tunnetuse subjektiivne piiratus ja kaasasündinud mõtteinerts suunavad meid mingite uute või vähem uuritud nähtuste süstematiseerimisel ikka ja jälle just selliste skeemide juurde.

Analoogilist olukorda näeme käesoleval momendil ka elusüsteemide liigitamisel. Erinevalt valitud kriteeriumid võimaldavad paigutada elusüsteeme eri tüüpi riiulitele või jaotada erineva suuruse ja arvuga kastideks ning arutlused käivad selle ümber, kelle riiulid või kastid vastavad enam tegelikkusele.

Käesolevat tööd alustades tuli paratamatult lähtuda samasugusest põhimõttest, ei saa ju Münchhauseni moodi ennast patsipidi üles tõsta. Valitud kriteerium — süsteemide eneseuendamise viis — võimaldab eristada bioloogiliste süsteemide tüüpe, kuid ainult teatavate reservatsioonidega. Kui organismi ja populatsiooni eristamine nimetatud kriteeriumi alusel ei valmista erilisi raskusi, siis biotsünoosi puhul jääb miski nagu vajaka.

Kui aga mõte on hakanud juba teatud suunas liikuma, on raske teda kõrvale keerata — kuni mõni oluline takistus ette ei tule. Antud juhul on vaja kuidagi ületada raskus, mis tekib programmeeritud eneseuendamise kriteeriumi rakendamisel biotsünoosi kui biosüsteemide ühe tüübi iseloomustamiseks. Tundub, et esialgse lahenduse võib leida nähtuste paljukvaliteedilisuse põhimõttes. Ka elu on lõpmata keeruline paljukvaliteediline nähtus, mille ühed kvaliteedid osutuvad üldisemateks, teised kitsamateks. Ühed kvaliteedid iseloomustavad enam ühtede elunähtuste ringi, teised teisi. Seda arvestades võib elusa materia mõttes jaotada erineva raadiusega, üksteist osaliselt katvate (läbivate) kerade süsteemiks, milles iga kera kujutab mingisugust elule iseloomulikku kvaliteeti. Kvaliteetide avaldumine tunnustena nõrgeneb pidevalt kera tsentrist perifeeria suunas. Eri kvaliteetide omavaheliste kokkupuudete alusel kujunevad teatud «organiseerituse sõlmpunktid», mida võibki käsitleda kui elusüsteemide eri tasemeid või tüüpe. Et kvaliteete (ka üldisemaid) on palju, tekibki erinevaid võimalusi elusüsteemide liigitamiseks.

Antud juhul langeb eneseuendamise programmeerituse kvaliteedi «tsenter» ilmselt organismi tasemele, nõrgenedes (õigemini, modifitseerudes) mõnevõrra populatsiooni tasemel ja muutudes küllaltki tinglikuks biotsünoosi tasemel. Organismi ja populatsiooniga võrreldes muutub see elusa kvaliteet biotsünoosis nagu «ähmasemaks». Nii see peabki olema. Elukooslustes põimub ju elus elutuga sedavõrd, et elusale iseloomulikud kvaliteedid ei saagi siin enam nii puhtalt ja intensiivselt avalduda kui näiteks organismis. Analoogilise nähtusega puutume

kokku elusüsteemide rea alumisel piiril (viirustes ja makromolekulides), kus samuti lahutamatult põimuvad läbi elusa ja elutu kvaliteedid.

Lähtudes aga eneseuuendamise teisest momendist -- selle iseseisvusest ja labiilsusest, võime kujundada «kera», mille tšenter läheneb biotsünoosile, perifeersed piirkonnad puudutavad aga populatsiooni ja organismi taset. Selle kera tšenter langeb ilmselt kokku kõige suurema biotsünoosiga — biosfääriga kui ainukese tõeliselt autonoomse ja tervikliku biosüsteemiga.

Niisiis jõudsime vana tuntud tõe juurde, et looduses pole teravaid ja muutumatuid piire, kuid nähtuste paljukvaliteedilisus ja omavahe-line seostatus loob võimaluse ja vajaduse piiride tõmbamiseks meie peas, sest teisiti ei suudaks inim mõistus kujundada mingisugustki «maailmapilti» teda ümbritsevast lõpmata mitmekesisest tegelikkusest. Need «maailmapildid», «süsteemid», või kuidas me neid ka ei nimetaks, on olnud ja jäävad paratamatult vaid tegelikkuse ligikaudseteks, skeemaatilisteks peegeldusteks ning on ette määratud uuenemisele, olgu siis täiendamise või asendamise teel. Juba meie kuulus kaasmaalane Karl von Baer ütles poolteist sajandit tagasi, et ainult kunstlik süsteem võib jääda muutumatuks, loomulik süsteem peab pidevalt alluma muutustele, kuivõrd iga katse luua loomulikku süsteemi saab olla tehtud vaid oma aja teaduslike teadmiste tasemel.

Viimaseid kohtumisi Jaan Kärneriga

Iljaaegu, kui likvideerisin oma kappidesse kuhjunud pabereid, leidsin nende hulgast luuletuse, mille all seisab: 26. juulil 1946. See kõlab nõnda:

KÜLASKÄIK

Jaan Kärnerile

Su enesesse pöördud jahe palg,
tean, täna elust helluda ei saa.
Nii kobavalt ja raskelt astub jalg,
ning võõras sinu sammu all on maa.

Karm Dante nägu. Sõnatühi suu.
Ja mingit võõrast kaugust puuriv silm.
Kurb on su õitsev sügis, lõikuskuu,
kui teistele on rõõme täis maailm.

Mu näilik rahu, tehtult kerge jutt —
jah, sõber, muidugi see pole eht.
Mu süda valu kannab varjatut,
et tasa tuulde keerleb veel üks leht.

Nii tuleb sügis. Tuleb lõpp ja häab.
Võib-olla üürike, võib-olla pikk.
Kuid üht ma tean: su lihtne luule jääb.
Ja see on ainus, mis veel inimlik.

Neid ridu üle lugedes meenus nii mõnda.

Kõigepealt see, et kirjutasin nad veel samal külaskäigupäeva õhtul. Teiseks, et pakkusin neid tagajärjetult paaris toimetuses avaldamiseks: rohkem kui iluvigu tauniti mu väljapääsutut pessimismi, ehkki sellel, kellest luuletus kõneles, näis küll veel vaevalt mingit väljapääsu olevat.

Selgesti kerkib silme ette külaskäik Paldiski maantee haiglasse.

Päev varem tuli Hilda Kärner «Pildi ja Sõna» toimetusse, kus tänu perekondlike suhetele olin ulualuse leidnud juunis ilmumist alustanud «Sädemele».

Jaan Kärner viibis juba mõnda aega haiglas. Aga abikaasa kinnitust mööda ei tahtnud tuttavaist keegi teda vaatama minna. Nüüd koputas ta meie noorele südametunnistusele, meenutas Kärneri head suhtumist meisse ja palus väga, et külastaksime temaga koos haiget, kes elab raskelt läbi üksindust ja unustatust.

Järgmise päeva pärastlõunal, seega siis 26. juulil, tuli Hilda Kärner jälle toimetusest läbi, ja kuna tollal oli lugu transpordiga kehv, siis otsustasime minna jalgsi. Nii me läksimegi, Lillil peos kimp levkoisid, minul käe otsas korb, millega abikaasa viis haigele lisatoitu.

Paldiski maantee ja Hipodroomi ümbrus kuni Stroomi rannani välja oli mulle lapsepõlvest peale hästi tuttav, kuna siin kandis elas mul mitmeid koolikaaslasi. Kui tihti olime mängutuhinas ja jooksuhoos siia haiglaplangu taha sattudes jäänud uudishimu ja heitumusega jälgima kummalisi varjuilmas viibijaid, nõnda et hiljem kogu päeva lasus hingel seletamatult piinav rusutustunne.

Ja nüüd seisime kolmekesi tugeva plekiga ülelöödud kõrge ukse ees ning ootasime avamist. Siis ragises võti lukuaugus, sanitari uuriv pilk poikvel ukse vahelt tundis Kärneri abikaasa ära ja meid lasti sisse.

Olin oodanud millegipärast hoopis hirmutavamat ja süngemat pilti.

Seisime avaras ja üsnagi päevaheledas eesruumis, kust lahtised ukсед viisid palatitesse. Osa haigeid seisis sõnatult akna juures ja seinte ääres, teised kõndisid rahutult ühtejärke edasi-tagasi. Meile ei osutanud keegi vähimatki tähelepanu.

Keset seda kummalist sõelumist seisis ruumi keskel kivistunud näoga ja ülimalt rahulik Kärner, käed vaheliti rinnal, eemalolev pilk sihitud kuhugi otsatusse.

Abikaasa astus ta juurde, võttis tal käest kinni ja hakkas rääkima nagu lapsega: «Jaanike, kas sa ei näe, kes sulle külla tulid? Vaata ometi! Sul on ju hea meel, eks ole?»

Veel viibis Kärner eemal, veel kulus mõni aeg, enne kui naise hää l tõi ta kuskilt vaimusest hämarusest tagasi tõelusse. Mehe silmades säratas hetkeks äratundmise rõõm ja ta teretas meid kättpidi.

Hilda Kärner tegi ettepaneku minna haiglaparki jalutama.

Juba teel haiglasse oli ta meile nõu andnud kõnelda tema mehega ükskõik mil- lest, ainult mitte ta haigusest. Ja nõnda siis, kõndides põlise pargi teedel, sundisin end rääkima hästi muretul toonil igasugustest ebaolulistest asjadest. See ei hõivanud Kärnerit, kes sammus kuidagi raskelt, ettevaatliku aeglusega. Mõned korrad puuris ta mind pika pilguga, mida ma ei suutnud taluda.

Siis aga hakkas ta ise küsimusi esitama: mis on uut kirjanduselus? Mida teeb see või teine kolleeg? Miks ei ole August Jakobson korduvatele kutsetele vaatamata teda külastama tulnud?

Püüdsin Kärnerile sisendada, et küllap on Jakobson üleliia koormatud kirjas- tuse asjadega ja — nagu kuulda — kirjutavat praegu kibedasti uut näidendit. Kuid ma lubasin kindlasti Jakobsonile edasi öelda, et ta tuleks vana sõpra vaatama.

Jalutasime päris hulk aega, ja ehkki Kärner suuremalt jaolt vaikis, mõjus talle abikaasa, aga võib-olla ka meie selts rahustavalt. Ta põsed olid lõõnud õrnalt õhetama ning silmavaade muutunud kuidagi heledamaks ja leebemaks.

Ometi olime Lilliga sellest külastusest kogu ülejäänud õhtupooliku masendatud. Isegi mõtteid vahetada polnud soovi. Istusin laua taga, kuni viimaks panin kirja eespool toodud värsiread.

Kohe järgmisel päeval astusin läbi kirjastusest ja andsin Jakobsonile edasi kaige tungiva soovi teda näha. Paraku ei võtnud ega võtnud Jakobson seda külas- käiku ette. Kui me Lilliga paar nädalat hiljem jälle haiglasse läksime, istus Kärner mornilt oma voodil; ta ei tahtnud meiega üldse rääkida, heitis ainult ette, et ma pole tema kutset Jakobsonile edasi andnud, sest miks muidu pole see teda vaatama tulnud.

Varasügisel pöördus Kärner haiglast tagasi oma koju Kivimäele. Ühel pühapäev- val läksime tema poole.

Sel korral oli Jaan Kärneril meie tuleku üle väga hea meel. Ta oli kuidagi elevel ja eriliselt leebe, tahtis meid kostitada, tõi lauale pudeli punasesõstra veini, kallas klaasid täis ja hakkas innukalt rääkima. Ta ütles, et nüüd on tervis juba päris hea, kavatseb võtta uuesti käsile «Onegini» tõlkimise ja hakkab romaani kirjutama.

Kärner nägi hea välja, ta oli kosunud, isegi päevitunud ja rahuliku silma-

vaatega. Tema reipus ja jutukus valmistas sisimas rõõmu ning äratas lootust, et sünnib ime ja paranemine on siiski võimalik.

Siis läksid Hilda Kärner ja Lilli kõrvaltuppa.

Jäime kahekesi. Kärner istus sirgelt, käed laual välja sirutatud. Jutt jätkus endise innustusega. Aeg-ajalt lonksasime veini.

Hämmastunult tõdesin, kui hästi on Kärner kursis maailma asjadega, kui teraselt on ta lugenud ajalehti, nõnda et vihjas naerdes koguni paarile trükiveale «Rahva Hääles» ning «Sirbis ja Vasaras».

Kuid siit just tekkiski ootamatu vaimne lühis.

Pärast ligemale tund aega väldanud täiesti asjalikku kõnelust hakkas mu vestluskaaslane äkki kordama «Sirbi ja Vasara» tookordse toimetaja Arnold Tuliku nime. Ja siis korraga:

«Tulik... Tulik... Kilud... Kilud... Sa pööra Tulik tagurpidi — ongi kilud! Ma nägin üksipäev Tulikut tänaval ja küsisin: «Kuule, Tulik, mis mees sa oled, kas sul on «Sirbis ja Vasaras» kilud või...?»

Niisuguses vaimus läks ta jutt edasi ja muutus sootuks hüplevaks ning seosetuks. Ta süüdistas Eduard Männikut. Männik oli suve hakul aidanud Kärnerit haiglasse saata, aga just haigla oligi Kärneri arvates ta tervise hävitanud.

Kärner kinnitas aina pessimistlikumalt, et ta ei saagi enam kunagi terveks.

Minu rahustavad vastuväited, et küllap tervis jälle tagasi tuleb, kallased ainult oli tulle.

Kärner, kes enne oli kõnelnud vaikselt, enamasti mahalöödud silmil, tõstis nüüd häält ja vahtis tungiva, umbuskliku pilguga. Selle hääle peale tuli Hilda Kärner ja suutis viimaks meest jälle rahustada.

Käisime veel mõned korrad Kivimäel Kärnerite pool. Ja kõik kordus enam-vähem ühtviisi: algul heameel meie tulekust, elav vestlus maailma asiade üle, lõpuks mõttetõrked...

Ajaldasa hakkasid aga kirjanikul süvenema akustilised pettekujutlused, millega liitusid jälitamis- ja kiivusluul.

Kord, kui mul oli kirjastuses asja Jakobsoni juurde, leidsin viimase kabinetist ka Kärneri. Ta püüdis meid uskuma panna, et on suuteline ka kauguste tagant pealt kuulama inimeste omavahelist juttu. Alles hiljaaegu kuulnud ta, mida Jakobson rääkis ühel autosõidul. Kärner lisas, et Jakobsoni häält «käib kõrgelt ja on puhas», aga kui me vaid teaks, missuguseid «madalaid ja musti hääli» ta vahel kuulvat, liiati niisugustelt auväärt isikutelt, kellest ei oskavat seda arvatagi...

Kivimäe-perioodil muutusid kõnelused häältest ajapikku aina sagedamaiks. Kärner kinnitas, et hääled tulid kord toa eri nurkadest, kord õunapuude ladvast, kord ta enda peast, kus pidi asuma eriline vastuvõtja.

Haigushoogude sekka võis ta aga teinekord mitmeidki küsimusi väga asjalikult käsitleda ja ta arutlused olid tihti raudselt loogilised.

Mäletan, kuidas ta mõni päev pärast Anton Vaarandi ja Aleksander Resevi külaskäiku mulle tunnistas:

«Vaarandi tõi Resevi kaasa, et räägiksin oma asjadest, aga need ei kuulu ju Resevi ministeeriumi alla!»

1947. aasta varasügisel, kui koostas in luulevalimikku «Oktoobrilipp», juhtusin kirjastuses jällegi Kärneriga ühel ajal Jakobsoni poole. Mind segasid mõned inversioonid Kärneri luuletustes. Kui autoriga nendest ääri-veeri juttu tegin, parandas ta värsid viivitamata sealsamas ära, kusjuures luuletused muutusid tõesti paremaks.

Niisuguseid hetki ei juhtunud paraku mitte alati ja kirjaniku töövõime taastumisest ei saanud olla juttugi. Vastupidi: puhuti hüivasid teda üha raskemad haigushoogud. Tänu Anton Vaarandi vahendusele õnnestus tal pääseda ravile

Moskvasse, kuid parimadki teadlased ei suutnud enam taastada Kärneri tervist. Hiljem kolis ta Tartusse ja Elvasse.

Sellest peale meie kontakt katkes. Ainult Hilda Kärneri kirjad nendest aegadest annavad tunnistust kiivusluulu ja agressiivsuse süvenemisest, nõnda et osutus otstarbekamaks adresseerida minu kirjad mitte kodusel aadressil, vaid Kärneri minia töökohta.

Kui kirjaniku abikaasa oli algul palunud mind Tartusse sattudes nende poole sisse astuda, siis peatselt tundus see juba võimatu. Kärner, nagu kuulsin, erutus ruttu ja kõige tühisemaist asjadest, ei vastanud tänaval tuttavate tervitustele, umbusaldas kõiki.

Lisaks oli mul tekkinud temaga pahandus ühe ta luuletuse pärast. Et kirjanikku aineliselt veidi toetada, koostas in kirjastuse ettepanekul J. Kärneri luuletustest väikese erivalimiku lastele. Võtsin sellesse peamiselt lihtsakoelisi lüürilisi looduslaule.

Tegin ainult ühe saatusliku vea, kärpides tema «Unelaulust» paar täiskasvanuile omase arutlusega stroofi, mis minu meelest võisid jääda lastele tabamatuks. Kui kirjastuse valimiku käsikirja autorile viseerimiseks saatis, siis tuli see tagasi Kärneri keeldumise ning kurjustamistega nii kirjastuse kui ka koostaja aadressil. Ta väitis, et tema polevat nii halbu luuletusi kirjutanud, mida ühtviisi ei võiks lugeda nii täiskasvanud kui lapsed.

Alles palju aastaid hiljem, 1958. aasta märtsis, söandasin taas kirja teel pöörduda Kärneri poole.

Koostas in tookord «Loomingu» Raamatukogule lüürikavalimikku «Kevadelaulud». Läkitasin siis Tartusse hästi ettevaatliku kirja, paludes aktsepteerida minu valikut tema kevadelaulude osas.

Ma ei teadnud, et kirjanik oli haigestunud kopsupõletikku. 18. märtsil sain Hilda Kärneri käega kirjutatud vastuse, et tema abikaasa on haige, kuid: «Ta laseb ütelda, et Teie poolt valitud Jaan Kärneri luuletused «Loomingu Raamatukogu» valimikku on sobivad.»

Kirjale oli Jaan Kärner haige inimese abitu käega ja vaevuloetavalt ise alla kirjutanud. Ta olevat, nagu abikaasa hiljem kinnitas, seda lausa nõudnud, et tema enda allkiri seisaks tingimata selle kirja all.

Vist oli see üldse viimane kord, kus Kärner sulle pead käes hoidis.

... Ja siis nägin Jaan Kärnerit mõni nädal hiljem, pühapäeval, 6. aprillil ülikooli aulas, et lausuda ta kirstupähitsis lahkumissõnu teekonnale, kust pole tagasitulekut.

Laste- ja noorsookirjanduse probleeme

REET KRUSTEN

Mida on ja mida ei ole...

ongressidevaheline laste- ja noorsookirjandus võimaldab läbivaatamist üsna mitmest aspektist. See on hea tundemärk, kuigi ei tähenda veel, et olukord laste- ja noorsookirjanduses oleks ideaalne või ideaalilähedane. Žanriline mitmekesisustumine, erinevate teostuslaadide ja kujundamisvõtete rakendamine ning ainekite ja probleemistiku teatav avardumine viitavad siiski varasemast tihedamale resonantskontaktile kirjanduse üldiste arengusuundadega, ja see on kahtlemata positiivne nähtus.

Kui veel hiljaaegu oli põhjust kõnelda laste- ja noorsookirjanduse fantaasia-vaesusest ja kujunduse hallusest, siis nüüd on olemas mitmeid raamatuid, kus põhilise annab fantastiline element. Edenema on hakanud kunstmuinasjutut, eriti E. Niidu ja K. Kanguri viljelduna. Domineeriv on siiski teaduslik-tehniline fantastika, mille äratajaks paistab olevat B. Kaburi «Rops». Sama autori «Kosmose rannaveses» on vahest üle fantaseeritud ja tehiseeritud, kuid siiski huvitav oma ekskursiga tulevikku ja hinnangutega meie ajale XXIV sajandi tasandilt. Põhimõtteliselt läbedane «Kosmose rannavetele» on A. Kivistiku «MIKU, «Meksikoola» ja inimene kosmosest», raamat, mis oleks väärinud paremat kujundust. «MIKU» autoril näib olevat häid eeldusi fantaasia ja realiteedi ühendamiseks ning kontakti loomiseks lugejaga. Teaduslikule fantastikale on rajatud V. Beekmani ja I. Marani teosed, selle elemente on kasutatud mitmel pool mujalgi, kas või näiteks H. Väli allegoorilises «Vapustavas Tulikametsa loos». Üsna rohkesti on rakendatud mänguasjade elustamise võtet; kõige edukam on olnud siin E. Raud oma «Sipsiku» ja selle järjega «Anu ja Sipsik». Kuigi fantastiline element lastekirjanduses on igaühe soovitud, tuleb siingi arvesse kordamise ja ideelise ärakulumise oht. Selle esimesi tundemärke ongi juba märgata. Eriti arvestades seda, et põhimõtteliselt ei tähenda niisugune fantastikarakendus lastekirjanduses midagi uut. Eestigi lastekirjandusest tulevad meelde I. Truupõllu «Öömori okaslinn» ja «Rohelise päikese maa» (raamatud, mille kordustrukkide puudumise üle tuleb tõsiselt imestada), rääkimata juba rahvusvahelistest eeskujudest. A. Beekmani «Sõnni Siim» paistab seetõttu eriti silma oma tingliku, muinasjutulähedase ja groteskse fantastikaga, millel pole veel kulumise märke peal.

Teaduslik-fantastilise raamatu kõrval on ilmunud üsna mitu minevikuajalist noorsooraamatut: H. Laipaiga «Üksik paat Jenisseil», T. Lehtmetsa «Palkane», H. Puki «Üine lahing», A. Rammo «Šahh Madan», E. Rava «Tuli pimendatud linnas» ja M. Rebase «Maret». Need teosed tutvustavad lastele ja noortele vanemate generatsioonide võitlust ja teevad seda kohati tunnustusväärse emotsionaalsusega. Pearõhk neis on asetatud siiski olustiku ja ajatingimuste tutvustamisele ja konkretiseerimisele, mille kõrval karakterid kipuvad varju jääma. See mõjutab

aga tugevasti raamatute kvaliteeti. Kõige lähemale pääsevad lugejale E. Raua jutustuse «Tuli pimendatud linnas» poisid, kes oma võib-olla liigagi hästi õnnestuvates ettevõtmistes jäävad siiski lasteks. Eksootilist huvi pakuvad H. Laipaiga jutud kogust «Üksik paat Jemisseil». Siberi olude ja eritingimuste kujutamiseega kaasneb H. Laipaiga juttudes ka süzeeline pingestatus, mis tõstab raamatu loetavust.

Käesolevas kirjutises tuleb vaatluse alla keskmise ja vanema kooliea raamat, mille aine ja probleemid on ammutatud vahetust kaasaajast. Selline valik ei tähenda, et fantastilist, ajaloolist või väikelastelektüüri oleks tahetud kuidagi diskrediteerida. Näib aga nõnda olevat, et laste- ja noorsookirjanduse kõige erutavamad probleemid koonduvad vahetult tänapäeva kujutavate teoste ümber. Need teosed on täiesti olemas: I. Marani «Kirjud lood», H. Männi «Toomas Linnupoeg» ja «Miks sa vaikid?», A. Perviku «Õhupall», H. Puki «Kes tulistas?», H. Rammo «Salgajuht Mare» ja «Passita täismees», E. Raua «Päris kriminaalne lugu» ja «Telepaatiline lugu», J. Rannapi «Viimane Valgesulg» ja «Musta lamba matused», S. Truu «Kuu aega täiskasvanu». Selle loetelu raamatutel on üks ühine omadus — tõsiselt arvestatav probleemsus, igal juhul probleemitaotlus. Erinev on küll lähenemine probleemile ja selle lähem käsitlemine, samuti keskendumine selle ümber. E. Raua «Päris kriminaalne lugu» ja «Telepaatiline lugu» puudutavad kergelt, humoristlikult, enamasti täisealiste avaneva alltekstiga, mitmeid kaasaegseid nähtusi, omaseid nii laste- kui ka täiskasvanute maailmale. H. Männi «Toomas Linnupoeg» on humoristlikku kõverpeeglist asetatud ja selliselt võetuna täiesti nauditav. Probleemid on kolmes nimetatud teoses hajusad, keskendamata. Seevastu ülejäänud raamatud pikemast loetelust on tugevasti keskendunud ühe või teatava probleemiringi ümber. Ei saa küll öelda, et ring oleks avar. Paratamatu lihtsustamisega võib täheldada kolme põhilist, teiste probleemidega põimuvat ja eri vaatenurki sisaldavat teemat: noorte armastus, koolielu ja suhtumine loodusesse. Teemade omavaheline kattumine mõnes osas on loomulik.

Üldisemat laadi elufilosoofilistest, sotsiaalsetest ja pedagoogilistest probleemidest, mis seostuvad kaasaegsete ühiskondlike probleemidega laiemalt, kirjutavad peamiselt J. Rannap ja I. Maran, ka H. Rammo, enamik naisautoreid seevastu tunneb huvi noorte armastussuhete vastu. Esimeste sümpaatiavalduste õige omapäraseidki vorme ning vihjed noorele armastusele tavatsetakse viimase aja lastekirjandusse (ka noorema astme omasse) lausa kavakindlalt sisse tuua. Enamasti antakse sellele «armastusele» koomiline varjund ja küllap see täiskasvanutele nõnda näibki. On see aga päris õige laste seisukohalt, kes kõike enesesse puutuvat võtavad väga tõsiselt? Mis täiskasvanu meelest naljakas, võib lapsele ja noorele ääretult hell ja raske olla. Tundub küll, et eriti delikaatseks tuleks jääda tunnete kujutamisel. Üldse ei peaks väikeste poiste-tüdrukute suhteid tõstma mingile erilisele kohale, neile mingit erilist või erivarjundilist tähelepanu osutama. Muidugi ei ole vaja noorema kooliea sõpruseavaldusi varjama hakata, kuid neile tuleks läheneda rahulikult nagu kõigele muulegi laste elus, tekitamata nende probleemide ümber pinget.

Kõrgenenud huvi noorte armastussuhete vastu on seletatav kahe põhjusega. Esiteks olid need küsimused pikka aega laste- ja noorsookirjanduses tabuks, millest vabanemine toimus mitmesugustel «pedagoogilistel» kaalutlustel märksa pikaldasemalt kui muus kirjanduses. Teiseks on tuntav kirjandusliku moe mõju laste- ja noorsookirjandusele, mis minu arvates on esile kutsunud mõningaid liialdusi. Kuid põhimõtteliselt on armastusteema käsitlemine noorsookirjanduses õigustatud ja vajalik, eriti silmas pidades teaduslikult tõestatud aktseleeratsiooni-nähtusi. Ainult et see teema vajab suurt taktitunnet, psühholoogilist sügavust ja kindlasti kunstiliselt väljenduvat autorisuhtumist.

Vaadeldavas ajavahemikus on ilmunud üks raamat — H. Männi jutustus «Miks sa vaigid?» —, kus kirjanik keskendub noorte armastusele. Kahjuks küll rohkem tütarlapse poolelt, aga ikkagi väga eluliselt ja tõemeelselt. A. Perviku «Öhupallis» ja S. Truu jutustuses «Kuu aega täiskasvanu» on armastus samuti tähtsal kohal, kuid siin seostatakse seda tugevasti muude probleemidega. Vähem tähtis on armastussuhete olemasolu H. Puki jutustuses «Kes tulistas?». Riivamisi on armastusest või poisi-tüdruku sümpaatiast juttu mitmel pool mujalgi.

H. Männi ja A. Perviku noorsoojutud kutsusid esile isegi väikese poleemika. Mõlemal teosel on omad vooresed ja puudu jäägid, ent noorsoojutustusena on eelistatavam H. Männi «Miks sa vaigid?». Niihästi H. Mänd kui ka A. Pervik vaatavad julgelt näkku konfliktidele, ei tee mööndusi ega järeleandmisi nende arendamisel. Mõlemad on loobunud imekaunist ja väheusutavast ümberkasvatamisest, A. Pervik koguni ironiseerib selle üle ühe oma tegelase Jüri kaudu. Võiks isegi öelda, et formaalse ümberkasvatamise mõttetus ongi A. Perviku «Öhupalli» peaprobleemiks. Mõlemad autorid haaravad kergelt ka muid koolielu kitsaskohti, noorte suhteid vanematega, vanemate omavahelisi suhteid. Viimastes lõikudes on edumaa H. Männil, kes on suutnud kujutatavat psühholoogiliselt värskemini tabada; A. Pervik jääb selles osas trafaretseks ja pealiskaudseks. Üldse on A. Perviku «Öhupalli» põhikonflikti (Riia-seiklused ja sellest järgnev) mitmekordne väljamängimine kunstlik. Konfliktiks oleks küllaldaselt võimalusi pakkunud juba Nele karakter ise.

Peategelaste Bianka ja Nele karakteritest, veel enam aga autorite suhtumisest oma kangelannadesse algavadki mõlema jutustuse (A. Pervikul küll romaani nimetatud) otsustavad erinevused. Bianka on loomulikum, tervema ja puhtama ellusuhtumisega, koguni tükk maad lapselikum kui Nele. Viimase iseteadlikkus, pirtsakus ja rõhutatud daamilikkus on muidugi täiesti usutavad ning küllap vägagi tüüpilised. Kui Biankalt ootaksime mõnigi kord, kas või sisemuses, tugevamat protesti inimsuhteid labastava mentaliteedi suhtes (s. o. autorisuhtumist), siis Nele on ise peaaegu et selle taunitava mentaliteedi kandja. Mis ikka, ideaalkuju pole kirjanik anda tahtnudki, pigem on ta püüelnud isepäise ja vastuolulise karakteri loomise poole. Selle vastu ei saa kellelgi midagi olla. Nele on sisemiselt tühi, piiratud ja madalalennuline hing, kuigi ta, jah, on andekas keeltes ja esineb edukalt televisioonis. Kuid ta ei ole väärt seda märtriauxpaistet, mis talle kogu teose jooksul langeb nõmedate pedagogide ja kaasõpilaste rünnakute tõttu. A. Pervik on Nelest nimelt märtri teinud ega keela talle oma imetlust — Nele käib mannekeenikõnnakul, Nelel on ainult importroivid, mida aina kirjeldatakse, tal on vaimustav sini-roosa tuba, mida Tuuli ei jõua küllalt kiita, ja välimus, mille põhjalikum uurimine viib järeldusele: «Noh, nende jalgade ja silmadega, selle suu ja nende juustega astub ta läbi elu just nii, nagu ise heaks arvab. Ei hakka kellegi ees koogutama. Valib endale, mis meeldib, proovib kõike, mida tahab.» See Nele otsustus näib paika pidavat, sest esimesi võite laseb kirjanik tal maitsta juba raamatu lehekülgedel. Mis edasi saab, seda võib kujutleda.

Tundub, et A. Pervik on tabanud Neles kaasaegse nooruse teatava osa ühe karakterse esindaja. Raske on ainult mõista, miks ei ava kirjanik selle tüübi piiratust, standardsust, tühisust, vaid vastupidi — imetleb teda, asetab ta kadestamisväärsesse kõrgusse, samal ajal kui oleks väga vaja maha lõhkuda vaimse tühjuse ja standardsuse ümbert välise elegantsi petlikku sära.

H. Männi Bianka sisaldab positiivset programmi selgesti, aga mitte pealetükki-valt, enimini liigagi tagasihoidlikult. Eriti mis puutub mõnede klassikaaslaste lamedatesse, isegi labastesse maneeridesse, mille taga on ka sisemine labasus. Sest Biankal oleksid protestimiseks õigus ja eeldused, mis ei mõjuks ka veidi võimendatult ebaloulikuna. Ma ei usu küll, et kirjandus oleks mingi võlujõuline kasvatusvahend, aga sooviksin seda tõesti, kui teha järeldusi H. Männi ja A. Per-

vikku raamatute tüdrukutest. Aina üks jutt hilpudest, kingadest, poistest, käimistest jms. Kui vähe huvisid, kui kitsas silmaring! Ja ei usu, et kirjanikud oleksid selle madala mentaliteedi välja mõelnud. Seetõttu ongi kosutav tunda Biankas mõtlevat olendit, kes saab oma õnnetust armastusest vaprast jagu ja otsustab tõsiselt õppima hakata.

Ja armastus ise kummaski raamatus? Vist liiga palju selle tunde väliseid avaldumisvorme, võrreldes tunnetepsühholoogiaga. H. Mänd on Biankasse sügavamini vaadanud ja andnud päris usutava pildi noore neiu hingeelust. Nele tundeid nii põhjalikult ei tutvustata. Paratamatult jääb aga kõik poolikuks, kui me poiste tunnetest peaaegu üldse või hoopiski mitte midagi teada ei saa.

Oma keskkonnast esileküündivamat tütarlast püüab jutustuses «Kuu aega täiskasvanu» kujutada ka S. Truu. Autori kavatsused on head olnud, aga Silja karakter, samuti teos tervikuna ei rahulda. Puudu jääb veenvusest. Vähe põhjendatud on Silja meelemuutus kohe teose algul, tema libedasti tehtud otsus minna koos kaaslastega tööle kompvektivabrikusse. Ei ole täit elujõudu sündmustel vabrikus, traditsiooniliselt on kujutatud Silja eneseleidmine raamatu lõpus. Ka Silja-Indreku tunnete arendamine on pingutatud ja ülepakkuv, kuidagi paatoslik.

Probleemiasetuse poolest väärrib tähelepanu H. Puki jutustus «Kes tulistas?» Juba lastekodukasvandike saatuses ja käekäigus on palju mõtlemapanevat, kuigi mitte eriti värskeilmelist materjali. Südamelähedane on kirjanikule olnud laste ja looduse vahetõde, mida liigutava soojusega konkretiseerib hoolitsemine haavatud metskitse eest. Meelde jääb on kasvataja Soakas. Sellest hoolimata on raamatus midagi häirivat. Tundub, et selle põhjuseks on konstruktsiooni läbi paistmine, äratuntav efektiivsus. Kas pole metskits Mikugi liiga läbinähtavalt muudetud võimsaks ümberkasvatamise stimulaatoriks (Mauno, Risto), liiga kuldne hea eeldus on ka Risto kunstnikukalduvus, samuti armastus Liivi vastu. Kiusab mõtlemata, kuidas oleksid küsimused lahenedud siis, kui mõnda neist väga traditsioonilistest ümberkasvatamisvahenditest poleks kasutatud. Ja kas peab raamat ikka kindlasti lõppema optimistlikult?

Vaadeldava ajavahemiku kõige silmapaistvamaks noorsooraamatuks pean «Viimast Valgesulg» Jaan Rannapi enda «Musta lamba matuste» kõrval. «Viimane Valgesulg» on teos, kus noortele (või lastele) on usaldatud kõnelda inimkonna kõige tõsisematest muredest. Loomulikult on seda tehtud eakohasusest lähtudes, võib-olla ka, et lattu on seatud kõrgemale keskmisest tasemest. Aga see on ainult hea. Väikesed ekskursid teadusesse, uurimistöö tõsiduse rõhutamine, Mardus Maavere ja tema venna tõeline teadlasekirg — need kõik on raamatu väga hinnatavad ja heas mõttes õpetlikud küljed. Loodusele lähenemine on asjalik, ilutsemist pole. Üle kõige austab kirjanik teaduslikku tööpärast, rajades sellele ka linnu psüühika. Kõige hinnatavam «Viimases Valgesules» on poiste visadus kotkakoja eest hoolitsemisel, nende endi karastumine ja kasvamine. Ja ei meenu ühtegi teist viimase aja lasteraamatut, milles oleks ette tulnud nii puhast, liigutavat rõõmu segamini kurbusega, nagu see on «Viimases Valgesules» nimitelise teele saatmisel. Kui vastuolulised tunded võitlevad poistes, kes pärast nädalaid kestnud usalduse-taotlemist selle väikeses Valgesules jälle peavad hävitama! J. Rannap pole elu seadusi pehmenetanud ega ilustanud. Just seetõttu ongi «Viimane Valgesulg» nii mõjukas teos.

Niisamasugune suhtumine loodusesse iseloomustab ka H. Jõgisalu «Käo poja tänu» ja I. Marani raamatut «Kirjud lood». J. Rannap ja I. Maran (osalt ka H. Rammo) on varemgi laste- ja noorsookirjandusse toonud olulisi, ühiskonna elus üldisemaltki aktuaalseid probleeme. Neid on ju õigupoolest käsitletud ka eespool vaadeldud H. Männi, A. Perviku ja S. Truu tüdrukute-raamatutes, kuid siiski ainult mõõdamines, muude asjade seas.

J. Rannapi «Musta lamba matuste» tugevaid külgi on kriitikas tunnustusega

esile tõstetud. Ka I. Marani «Kirjud lood» pole kriitikas märkamata jäänud. See pärast ei tahakski nendel raamatutel enam eriti pikalt peatuda. Rõhutada tuleks aga seda, et J. Rannap, I. Maran ja ka H. Rammo on osanud ja tahtnud lastega jagada muret mitmete pedagoogiliste või muudegi kitsaskohtade pärast. J. Rannap ja H. Rammo on mitmes jutus rünnanud kasvatustöö šabloonsust ja formaalsust, pioneeritegevuse muutmist pelgaks plaanitäitmise-näitajaks, igasuguste väljamõeldud kampaaniaürituste pealesurumist. Võib arvata, et lapsed isegi taipavad, rohkem küll instinktiivselt, mis on hea ja mis on halb. Aga ikkagi on vajalik ergutada iseseisvat mõtlemisoskust ja analüüsivõimet, kaitsta lapse isiksust ja isikupära. Küllap on isiksuseprobleem kaasajal üks olulisemaid. Kui 14-aastane malevanõukogu esimees oma formaalset pioneeriülesannet õigustab rahumeeli sõnadega — nii tehakse igal pool (J. Rannapi «Romantika») —, siis äratab see murelikke mõtteid. Kui ainult üks Triinu julgeb kirjutada oma tõelisest, vanuseastmele vastavast unistusest, terve klass aga kirjutab seda, mida nõudis õpetaja (H. Rammo «Puupea-Triinu»), siis paneb see veelgi tõsisemalt mõtlema.

Otsekusi kaalumiseks ja järelemõtlemiseks on kirjutatud I. Marani jutud kogus «Kirjud lood». Asjade väärtuse suhetamine nende saamiseks kulutatud tööga, ilma tööta saadud varanduse väärtus ja selle eetiline külg — need on küsimused, millega lastekirjandus vähe on tegelnud. I. Maran esitab probleemi vaimukalt ja kisub kaasa arutama.

Kahe kongressi vahel on laste- ja noorsookirjandusse tulnud uusi probleeme. On lähemale jõutud neile küsimustele, mis seisavad kogu ühiskonna ees. Selles suunas peakski keskmise ja vanema kooliea kirjandus edasi minema. Tihti viibivad meie raamatute lapsed ja noored veel Suvalinna (A. Beekmani järgi) läheduses. Neile on üsna tundmatud vanemate töö ja mured, olustikulised raskused ja mitmed muud, veelgi tõsisemad ühiskondlikud probleemid, mis ootavad ka nende seisukohavõttu. Tulevik näib olevat niisama muretu kui lapsepõlv. Kuid mures on omad ohud.

Laste- ja noorsookirjandus oleks nagu seadnud endale kunstlikke tõkkeid esteetilise tonaalsuse seisukohalt. Kõigesti kardetakse lapsi ja noori ära kohutada, kirjandust võetakse rohkem lõbustusvahendina, kus sekka ka veidi õpetust antakse. Konfliktid, vastuolud ja raskused, kui need kirjandusteostes ette tulevad, kõrvaldatakse libedasti. Laste- ja noorsookirjanduses ei näe peaaegu üldse tege last, kes võitleks mingi tõsise eesmärgi pärast, saavutaks midagi visaduse ja püüdlikkusega; veel vähem on neid, kes saavad tunda pettumuse või kaotuse kibedust. Ja kas peab ikka tingimata kartma traagilist finaali? F. Molnári surematus «Pál-tänava poistes» pole seda kardetud. Selliseid laste- ja noorsooraamatuid on teisigi. Muidugi pole vaja hakata kunstlikult kurbi lõppe ja traagilisi juhtumeid fabritseerima, kuid neid ei tohi ka tahtlikult vältida. Elu pole nii sile, nagu me lastele vahest ülemäära sisendame.

...kahe aasta lasteluules

Kogunud 1969/70. ja 1971. aasta alguseski ilmunud lastevärsiraamatud ühtekokku, sain kaksikümne nimetust. Kui autorite nimed üles lugesin, tuli kokku üksteist. Minu teada tegeleb nendest üheksa tänagi aktiivselt lastele luuletamisega. Uustulnukaid, esimese kogu avaldajaid, on seekord üks.

On seda vähe või palju?

Kui arvusid silmas pidada — muidugi vähe. Ikkagi kahe aasta toodang. Kui kvaliteedist rääkida, oleksid mõned ka ilmumata võinud jääda. Aga tööle auandes (ja Leida Tigasega nõustudes) — otsest kahju ükski luuleraamat (ka seekord!) lastele ei tekitanud.

Mis meil siis ikkagi on?

On tarbekirjandust, nagu värsiraamat «Rongid, rongid» ja liiklemisõpiline «Juhani raket», on loomamõistatuste kogu «Kes me oleme?» ja on ka kogu seinalehekarikatuure värsallkirjadega — «Atsi patsid» (koguni kahes trükis). Nendele raamatutele kui luuleteoste läheneda ma päriselt ei suutnud.

Meil on Gunvor Rootsi päikesepaisteline, kuid abitu «Päikesel on päevakuub». Ilmselt liiga vara ilmunud raamat. Muuseas, perioodikas on samalt autorilt avaldatud üht-teist üsna meeldivatki, mis laseb loota, et suur tahe ja püsiv töö võivad nii mõndagi korda saata.

Meil on tervitatav ja küllap tarvitatavgi repertuaarikogu «Kodupäike». Küll üpris ebauhtlane tasemelt, kuid sellisenagi oli tema kokkuseadmine kindlasti tükk tublit tööd. Eks ole me ju nii tagasihoidlikud nendesinaste kodanikutunnete avaldamisega, kas pole?

Meil on Heljo Männi «Jorrupeörnikas», mis üldiselt lapse psüühika heast tundmisest ja värsistamismõnust kõneleb, kui temast vulgaarsevõitu sõnastuse pärast «Värvuklutt ja värvumutt» välja võtta. See tundub olevat «lugu loo pärast», ilma sügavama mõtteta.

Meil on Heljo Männi värsmuinasjutud «Mere taga, metsa taga», mille hulgest mind võluvad need päris-Eestimaal sündinud või hoopis aadressita muinaslood. Muide, «Banaan Poolamaalt» ja «Lugu Samarkandist» võiksid lahedasti olla ka «Banaan Budapestist» ja «Lugu Taškendist» — ja katki poleks vist midagi. Kujund kujundi pärast tundub lihtsalt vigurdamisena.

Meil on Helvi Jürissoni «Tedretähestik», milles inimlaps vaimuka giidi, autori juhtimisel omaenda «üksikosi» tundma võib õppida, kusjuures värsid nõnda kokku on seatud, et laps end rahu ka ema silmateraks võib pidada ja kriitik seda ilutsemisena hukka mõista ei taha.

Meil on Helgi Mulleri «Saialill ja leivalill», kus väikesele lugejale-kuulajale loodust püütakse näidata, mis ka enamasti kenasti korda läheb, kui «Sassi ratas, kassiratas» välja arvata. Adressaat «mudilane» ei ole vähemalt selle luuletuse jaoks päris õige. Kogus ongi mitmekaalulisi värsse, kusjuures mulle näib, nagu õnnestuks autoril vestlus suurema lapsega paremini. Luuletaja erk uudishimu

looduse, rahvaluule ja rahvapärimuste vastu on kadestamisväärne ja lastele kirjutava inimese juures eriti hinnatav. Näen selles lasteluule küllaltki ahta teemaringi avardamisvõimalust ja üht avardajat.

Meil on Venda Sõelsepa «Rõõmus supp», millest laulud ammu enne raamatu ilmumist kõlama hakkasid ja arvatavasti kauaks kõlama jäävad. Ja mitte ainult tänu «Entel-tenteli»-saatele, vaid peamiselt autori oskusele lapsega rääkida, tema teadmiste salve lähemalt kaugemale avardada ning mõnusat naljatera pruukida. V. Sõelsepal on ka «Pikk nina», mis autorile selles tükis pika nina teeb, et kaugegtki enam tema viimaseaegset taset ei peegelda. Õigemini: see raamat näikse trükiasjanduse tõttu nõnda kaua teel viibinud olevat, et jõudis vanaks jääda.

Meil on Uno Leiese «Kasetohust kaabu» (kahes trükis!), üks välimuselt säravamaid, läikivamaid raamatuid, mille luulelood paraku liiga kerge sulega on kirja pandud. Sisu jääb kesiseks. Eks ole ju värsiga nõnda, et kuigi oled kõik ladusalt ära ütelda suutnud, ei tarvitse veel luuletust olla. Sest kohe küsitakse: kuhu jääb tagamaa? Missugune on — pidulikult väljendudes — autori esteetiline programm? Ja veel midagi: kuivõrd «Kasetohust kaabu» tegelaste enamik näikse loomad olevat — karujuntsud, jänese poisid jt., aga tegutsevad inimestena, saab siit minu jaoks alguse probleem: miks üsna paljudes meie lastevärssides inimlapsed loomamaskides ringi jooksevad? Kas sellepärast, et lapsed häbenevad lapsed olla? Või sellepärast, et luuletajad häbenevad lastest kirjutada? Või on nõndaviisi luuletaja arvates lõbusam? Sest seda ta ometi ei võiks taotleda, et sel kombel last loodusele lähendatakse! Ei söö ju karupoisid jäätist ega käi jänesejuntsud uisutamas, ei limpsi ka rebasepojad jääpurikat ega saa kurguvalu.

Meil on Adolf Rammo «Õnnelik jahiretk», mis lapsele pärisloomadest jutustab. A. Rammot on võimatu kellegi teisega segi ajada. Ka teemade valikus on tal alati oma kindel nurk. Tervitan seda kui positiivset joont, sest niivõrd selget oma käekirja paljudel meie lasteluuletajatel pole. Kadestama ja vahel jahmuma paneb autori fantaasia: temale ei maksa midagi näiteks siga saunalavale vihtlema saata või poissi suhkrukringliks muuta, ja see kõik toimub tal ühtviisi suure lustiga. Autorit tahaks agiteerida värsi lauseehitust viimistlema, täpsustama ja sisse lip-sama kippuvaid vulgarisme tõrjuma.

Meil on kolm loodusest-lilledest-loomadest vestvat värsiraamatut Olivia Saarelt. Igaüks kolmest ühele suurele teemale allutatud, eesmärgikindlalt koostatud, seega meeldivalt terviklikud raamatud. Kõige ühtlasem tundub olevat väikelapsele suvist metsa tutvustav «Suve ajal metsarajal». Kui maasikas ja siilgi oma õiged nimed säilitanud oleksid, võtaksin selle raamatukese lapselapsega metsa minnes kindlasti kaasa. (Üks vaheleõhkamine: oh millal küll saavad väikelapsed oma mängukindlad esimesed raamatud!) «Varsakapjades» püütakse värss-seletusi anda lillede rahvalike nimetuste saamislugudest. Kui nimiluuletuses kuldsete kapjadega varsaga täis usku rõõmsasti kaasa kappad, siis «Kurekatla» saamislugu tundub kunstlik. Ja «Kukepükste» kukejuss — nii kena kui ta oma siidsetes pükstes polegi, tegutseb ujuma minnes hoopis vastu igasugust kukeloorikat. «Pesukaru pesupäev» tutvustab eksootilisi loomi nende iseloomulikele omadustele osutades. Püüab teadmisi anda ja lõbusat muinaslugu rääkida. Sel kombel tabavad hästi märki «Laps taskus», «Kaelkirjak konna koolis», «Nina ja sarv» ja nimiluuletus. Tervikut langevad vaesematena välja «Kakaduu ja kommipuu», «Ookeani kohal», «Oh kui hull» ja «Unepall», mille lugemine lapse piiratud ettekujutusele nimetatud looma ja ta kodumaa kohta kuigi palju ei lisa.

Meil on veel Ralf Parve «Õu ja mängutuba», mida loed peamiselt kui kallist mälestust neist aegadest, kui luuletajad veel «aja käsul» ja iseenese tahtel last mitte ainult ei naerutanud, vaid temale ka vanema inimese kombel õpetust võtsid jagada. See võis mõnikord kole välja tulla, aga selle raamatu autor, tolleaegne lasteluuletaja nr. 1, sai sellega kenasti hakkama. Praegugi on meeldiv lugeda

«Tuksist, kes üleannetuks muutus». Silm otsis ka klassikalist koolipoissi Oskar Ohakat, aga ei leidnud. Küllap on suureks kasvanud.

Ja lõpuks on meil Ellen Niidu «Lahtiste uste päev», mis uskuda laseb, et kevad kaugel pole. Aitäh trükimajale (autorist rääkimata) sai see raamat ometi valmis enne, kui lastekirjanduse aruandeaasta otsa lõpeb. See on minu jaoks nende aastate kõige poeetilisem lasteraamat. Kõige targem ja kõige võluvam lasteraamat. Selline, mis tõelist lugemisrõõmu pakub ka täiskasvanule. Selline, millest tahaksid öelda väga head, aga ei oska, sest tunned end nii väiksena, et aukartusest vaikseks jääd.

Nõndaks. 20 raamatut 11 autorilt.

Neist 12 väikelastele (ehk mudilastele)

ja 8 nooremale koolieale.

Aga keskmisele koolieale? Ei ühtegi.

Aga vanemale koolieale? Ei ühtegi.

Ei ühtegi värsiraamatut keskmisele ja vanemale koolieale?! Kuidas siis nõnda? Või sel kombel siis toimubki see lapse ettevalmistamine suure kirjanduse lugejaks! Nii et «Tähekese» värssidest vupsti «Loomingu» luuletuste rüppe...

Miks küll, tahaksin teada, väldib meie lasteluuletaja suuremaid lapsi ja nende probleeme? Ometi peaks just murdeiga see olema, kus «kujundite keeles» hädavajalik oleks rääkida. Kas tunnetekasvatusel ei peaks leiduma kokkupuutepunkte nimelt luulega?

Tunnistagem avameelselt: meie lasteluuletajate enamik tunneb väikestki last üpris pealiskaudselt, saati siis suuremat. Eriti koolilast ja koolielu tunneb ta halvasti ega vaevu neisse süvenemagi — sellepärast siis hoiab nii kramplikult kinni «väikelapsest» ja «nooremast koolieast», kus arvab hõlpsamini toime tulevat. Mis siis ka ime, et ta ei tunne lapse kooliorganisatsioone ega õpetajat, kuigi peaks nendega paljus ühtmoodi mõtlema.

Eks püüdkem oma väite kinnituseks leida last möödunud aastate lasteraamatust. Milline ta seal on?

U. Leiese «Atsi patsides» on ta pisihuligaan: kelkija, argpüks, looder, kräämik. Et positiivset programmi peaaegu polegi kõrvale panna, siis kujuneb enam-vähem samasuguseks ka «noorema kooliea» portree.

Aga kuhu jäid toimekad ja tublid lapsed? Aitäh Parvele on nad olemas «Õues ja mängutoas», ainult et praegu vähemalt juba passieas või koguni habemega. On ju enamik luuletusi selles kogus soliidiselt eakad. Mudilaste raamatuid lisanduvad G. Rootsi Aita, «keda ei saa laita», ja Riks, «kes on viks», — pigem küll riimi huvides kui laste vooruslikkuse pärast.

Nii et lasteluules peaaegu polekski täisverelisi lapsi, kui mitte Ellen Niit meid sellest häbist ei päästaks.

«Lahtiste uste päevas» nad on olemas. Nii need, kes taevauksi lukust lahti keerasid, kui needki, kes Midrimaad otsima läksid, ammu siis veel see, kellel oma kätega läks korda sulaselgeid imesid teha ja kes pärast seda

läks koju, peas uni ja tõelisus segi,
kuid ei kõnelnud mitte kellelegi
ta sellest, mis juhtunud oli.
Sest imet teha on lastel luba,
kuid imet välja rääkida juba
ei ole neil mingit voli.

Tõsi, üksikud «mudellapsed» elavad ikka veel ka naistepäevasalmides, kus nad vapralt kingitusi valmistavad, ja mõned avameelsed ja üliljulged näärtsalmides, kus kohtlevad näärivana nagu omasugust ja tal habemest kinni võtavad.

Nõnda on meie keskmise lasteluuletaja lapsetundmisega lugu üsna pahasti. Kangesti kipub jälle laul peale, lubage!

Elas kord laps,
üks pisike plika —
kleit seljas,
rats peas,
nagu plikadel ikka,
ainult see laps elas
kurbuses suures
ema-isa
ja eide ja taadi juures.

Eks olegi lugu elus pahatihti nõnda, et täiskasvanud last mõistma ei vaevu. Eks suhtu nad sageli laste rõõmudesse-muredesse üsna pealiskaudselt. Õigemini, nad näikse arvavat, et lapsel on ainult rõõmud. Et kui laps ei naera ega trallita, siis ta — tõenäoliselt — jonnib. Ja head, nagu täiskasvanud, vähemasti enda arvates, on, püüavad nad lapsele muudkui lusti leida. Nalja teha, last naerutada. Mulle näib, et meie lasteluule kipub minema seda heatädilikkude naljaotsimise teed. Üksteise võidu otsitakse naljakaid puänte ja veetakse nendeni välja üsnagi armetuid värsikombinatsioonid. Ja see tendents on vähemalt niisama ohtlik kui ilutsemine, mida lasteluulele ette on heidetud.

Kui ilutsemistendents — julgen arvata — on kujunenud vastukaaluks otse-ütlevale deklarativsusele, mis aastaid lasteluules valitsenud (ja nagu sellelaadset veel praegu nn. tähtpäevaluules välja kipub lööma) ja teatud mõttes pärineb tõkelugude eeskujudest, siis vahest ehk tõepoolest sama tõve kodumaisem eriliik on kaldumus-tahtmine lapsele aina nalja teha, tõsisemaid kõnelusi vältida, nukurust eemale hoida ja seda olematuks vaikida, alailma naeru lõkerdada.

Võiks ju tõesti küsida, kas peabki lasteluules tõsiseist asjust kõnelema. Ehk saab end lihtsalt läbi elu naerda? Vaevalt seda keegi usub. Enne võidaks küsida, kas meie laps tuimalt ükskõikseks ei kipu jääma kõiges nalja nähes, lõpuks harjumusest ka otsides.

Mea nalja vastu pole muidugi midagi. See on luuleski omal kohal, just nagu kõik muud inimlikud tunded. Punnitatud lõbususe vastu tuleb olla. Nali peaks inimest paremaks ja puhtamaks muutma, olema puhkuseks, aga mitte labastama ja vähenõudlikuks tegema.

Heitsin meie lasteluulele ette, et ta ei tunne koolielu ega õpetajaid. Tulen selle juurde veel tagasi. See on suur puudu jääk. Seda enam, et teame ja kurdame vähe olevat luulet lugevaid ja sellest hoolivaid lapsi. Eriti suuremaid lapsi. Et kooliski pruugitakse luuletusi ainult aktustel ja nääripidudel, otsitakse repertuaari, jäetakse meelde ainult korraks. Seda enam tuleks lastele kirjutavil inimestel süveneda pedagoogikaprobleemidesse. Nad peaksid pisut-pisutki ise pedagoogid olema. Miks? Aga pedagoog ja lastekirjanik veavad ju sama koormat. Neil mõlemal on vaja tunda teid ja vahendeid, kuidas lapsele läheneda. Enesekindlus võib rumalasti alt vedada ja ka ainult oma lapse pealt ei saa «maha lugeda». Nähtavasti on tarvis lapsepsühholoogiat tunda, et õiget distantsi leida. Et läheneda küll sõbrana, aga ometi mitte laskuda lapse kõrvale kükakile, temaga pudikeeli kõnelda ja teda pealaele patsutada. Mängus seda ju võiks, lastekirjanduses pigem mitte. Et osata labasust vältida, sest ollakse ikkagi kasvataja. Et märgata oma funktsiooni noore inimeste arendajana ja seda tõsiselt võtta. Mitte surmtõsiselt surmtõsist lugu kirjutades, vaid lastele kirjutamist tõsiseks tööks pidades, mida südame-tunnistusega tehakse, ja mitte ainult sooviga ennast trükisõnas jäädvustada (ja

honorari saada). Anne on ilus asi, aga autorit tohiks ta toitma hakata alles siis, kui temasse töödki on käidetud. Minu arvates on meie lasteluuletajail lausa olemasoluküsimuseks kümme korda rohkem töötada oma emakeele, oma sõna kallal. Tunneme seda suhteliselt halvasti, sõnavara on napp, keele võimalused paljudele, juba kaua kirjutanudki inimestele alles avastamata. Või — mis veelgi halvem, lepime vähese lihvimistööga. Ja kui toimetaja autori suhtes seda kaua tagakurdetud austust üles näitab ega nõua töö redigeerimist, ilmubki sihuke «luule- ja pildiraamat», nagu üks viimaseid kongressieelseid, pealkirjaga «Rongid, rongid». Miks selles värvimisraamatukeses läbi häda värssi veeti, kui sellest mitte midagi välja ei tulnud? Lohutuseks jääb teadmine, et ju siis täiskasvanu usub, et laps värse vajab. Mõtelgu ta siis sellelegi, et vajab ainult häid värse.

Vabavärsi võidukäik täiskasvanute luules kipub lastevärssides ja nimelt lastele kirjutavate autorite enesekindlama ja vähem enesekriitilisema osa juures peegelduma täieliku värsistamisvabadusena. Nõnda nagu Salomon Vesipruuli luules, mis mäletatavasti punktidest ja komadest takistamata vabalt edasi voolata tahtis, lubatakse endale viimase aja lasteluules lonkavat rütmi, täiesti põhjendamata rütmimuutusi keset luuletust, vaieldava väärtusega riime. Nii mõnigi kord püütakse seda seletada «loomingulise kavatsusega». Sõandaksin seda laadi kavatsusi pigem lohakuseks või küündimatuseks pidada. Enamikule luuletajaist kipub külge jääma mingi trafaretne värsistustava, millest autorit küll paugupealt ära võib tunda, kuid mis luuletaja populaarsusele ja värsi huvitavusele kindlasti kasuks ei tule. Need on vormiküsimused. Nende kuitahes suurepärase tundmine mõistagi ei päästaks olukorda, kui luuletajal on oma lugejale vähe öelda.

Tunnistagem ausalt, et meie lasteluule temaatika ja tegelaskond on võrdlemisi vaesed: lapsed (mitte just alati ehtsad), linnud, loomad (niisamuti mitte alati ehtsad), idüllilised looduspildid (kevad, suvi, sügis, talv), muinaslood. Ei mingeid ühiskonnaprobleeme, ei mingeid tänapäeva maailma probleeme, isegi mitte tööprobleeme (paremal juhul meie lapsed mängivad tööd). Ometi saab ja võib lapsega kõigest rääkida. Kuidas seda teha tuleb, on muidugi iseasi. Trafarettsed plakatluuletused on meid ära hirmutanud, ja õige ka. Aga selle asemel et pead põsasse peita, peab katsuma uuesti ja paremini teha. Mõtteluulet pole peaaegu üldse, tunnetekasvatusega on täbarad lood. Missugune üleskündmata uudismaa! Ja mitte keegi ei tule seda meie eest harima.

On olemas kulunud sõna «omanäoline». Aga kust võtta paremat väljendamaks tagasihoidlikku soovi, et igal meie lasteluuletajal pisutki oleks «oma nägu», nii et kohe tunneksid: nõnda kirjutab ainult see või see... Tähendab, et tunneksid need, kes tema värse loevad ja armastavad. Et meie laps-lugeja ei kohtaks ainult lugu või teemat, ei satuks süllitsi ainult sündmustikuga, vaid tunnetaks kas või ebateadlikult, kuidas üks või teine tema lemmikautor end väljendab. Kas oleks ülearu palju soovitud? Minu arust ei oleks. Kuigi tee seda laadi meisterlikkusele pole ilmselt mitte kõigi ees lahti. Igatahes nõuab vähemalt tõsist tööd ja väga enesekriitilist meelt. Ja üleoleva hoiaku puudumist või loobumist leebelt sallivast suhtumisest lasteluulesse. Tähe-, sõna- ja mõttenärimist, enne kui koguga kirjastusse lähed. Sealpool veelkordselt sedasama. Ja arvustajail tähelepanu ka lasteraamatule. Sest selle kriitika on ju rumalasti juhuslik, isegi ebaobjektiivne. On raamatuid, mille puhul püsib tuulevaikus, sealsamas ruttavad paar-kolm seltsimeest ühele ohvrile hulganisti lõppu tegema. Kibedasti oleks vaja lasteluule asjalikku vaagimist. Kongressieelsed provotseeritud ja provotseerivad üksiksõnavõetud tekitavad vaikusega harjunud lastekirjanikes küllap ainult solvumissegast hämmeldust ega aita neil põrmugi paremaks saada.

Lõpetuseks tahaksin ütelda, et põgusalt vaadeldud lasteluuleraamatuid ei saa ega tohi pidada luuletajate praeguse loomingutasemega võrdseks. Möödunud on ju ikkagi aastaid. Need, kel kasvamiseks-arenemiseks eeldusi, on edasi läinud ja

nende värse võib tihtipeale perioodikas kohata. Võib-olla on neil pisut piinlikki, kui kuulevad «möödunud aasta lumest» kõneldavat.

Läbikäidut ei saa siiski lõplikult möödunuks tunnistada, sest ikka veel läkitatakse toimetustesse vähenõudlikke värse, mis on kokku pandud rohkem kirjutada-tahmise ja eneseavaldamise sooviga kui sellepärast, et midagi öelda oleks.

Nõnda et: värse on küllalt, häid värse palju vähem, poeetilisi värse, seda pärisluulet, üsna harva. Nagu sporditerminoloogias öeldakse: tuleb latti tõsta.

Ja et minu suurim rõõm kahe viimase aasta luuleloomingut vaagides oli «Lahtiste uste päev», siis lubage lõpuks koos Ellen Niidu aabitsakukega kireda nõnda:

Kevad on käes
ja õhk on kui samet,
kukele passib nüüd
laulikuamet.

— — — —
Loll kukk on see kukk,
kes on vait nüüd
kui sukk!

Jõudu tööle, kes värsiloominguga tegelevad!

ANDRES JAAKSOO

...kahe aasta lasteproosas

Kahe viimase aasta lasteproosa arvudes — see on 21 raamatut 15 autorilt ja kaks kogumikku. Kui luules on suurem osa lastest oma raamatutest ilma jäetud, siis proosaraamatuid jätkub õnneks igale koolileale, eelkõige muidugi mudilastele. Viimased on siingi privilegeeritud seisuses.

Hea on ka tõdeda, et me tunneme huvi nende noorte inimeste vastu, kes hakkavad koolipõlve seljataha jätma. Ilmusid ju 1969. aastal Aino Perviku noorsooromaan «Õhupall» ja Heljo Männi noorsoojutustus «Miks sa vaikid?».

Aino Pervik on Nele ja Mardi loo nähtavasti kirjutuslaua taga välja mõelnud ning sinna enda koolipõlvemälestusi lisanud, kuid sellest pole midagi halba. Raamat noortest on tulnud avameelne ning kainelt arutlev. Tegelased on individualiseeritud, nendes on tunda liha ja verd — nendes koolipoistes-tüdrukutes muidugi. Õpetajaid kujutades on autoril aga ilmselt pedagoogivaistust puudu tulnud. Või on ta lihtsalt žanritunnetuse kaotanud ning groteski põiganud, sest need õnnetud õpetajad (ühe erandiga) on ju püsti pöörased. Ei taha öelda, et meil niisuguseid õpetajaid üldse poleks, aga kui nad kõik äkki kokku kõita ja ühe raamatu kaante vahele panna, siis pole see enam vaidlemata vastuvõetav kunstiline üldistus.

Noorsoojuhtumise «Miks sa vaigid?» autorile Heljo Männile ei saa pedagoogi-vaistu puudumist ette heita. Pigem ei anna siin täistabamust materjali valik, materjali seesugune organiseerimine ja vorm, mistõttu minajutustus Bianca suu läbi kujuneb üheks suureks-suureks klaperjahiks poiste järele deviisi all: «Igale tüdrukule poiss käevangu!» Aga isegi see teema jääb lõpuni arendamata, rääkimata kümnekonnast muust mõttejupist, mis siin-seal raamatu lehekülgedel kor-raks endast märku annavad ning siis sinnapaika jäävad, õigemini sinnapaika jäetakse (näit. laste ja vanemate vahekorrad, koolielu probleemid jne.). Me oleme koketeerivalt julged — vaadake, millest ma kirjutada võtsin! —, kuid meil ei jätku jaksu iseenda poolt väljakutsutud vaimuga toime tulla. Kõik jääb pinnapealseks, Biankast pole autor suutnud kuigi kindlapiirilist karakterit kujundada, veel vähem võime seda öelda teistest tegelastest, keda me ju ainult Bianca nägemise järgi saame tundma õppida. Kirjanik laseb tüdrukul tühja lobiseda ega näi niisuguse ruumiraiskamise pärast südan valutavat.

Tuleme tagasi julguse juurde, mille vastu meie lugeja viimasel ajal on lausa ülisuurt huvi hakanud tundma.

Tõde lastekirjanduses on hea tükk aega pöranda all olnud (oh neid kurejutte ja muid maailma äraseletamise asju!). Pikapeale oleme hakanud teda pidama keelatud viljaks, mis nüüd ennast ilmutades kutsus esile ebatervet huvi ja imetlust. Tänu sellele liialdatud huvile võib kenasti odavat bisnessi teha. Sest keelatud vili on ikka muudest marjadest magusam. Ja pole vist meest, kellele loorberipärg pähe ei mahuks! — Olgu pealegi, et odavalt saadud. Paljas tõde on paljas tõde. Ajastule vastavat kunstilist rõivast aga pole tõele nii lihtne selga ajada. Mood ja nõudmine muutub liiga kiiresti.

Siiski peab tõde olema kõikide kirjanike ühisvaraks, mitte aga ainult ettevõtli-kele eputamiseks. Tõde peab vaieldamatult iga kunstiteose juurde kuuluma. Noorte jaoks on meil kaunis kasinalt kirjutatud. Neid raamatuid võiks ühe käe sõrmedel üles lugeda, aga juba hüppavad silma halbadest armastusfilmidest pärit nõksud, mis on raamatust raamatusse hakanud rändama. — Et musi võtmiseks tuleb tüdruk ilmtingimata prügiurnide vahele vastu seinä (või siis lihtsalt niisama vastu seinä) suruda. Et poiss peab tundmusi avaldades ilmtingimata tüdruku silmnägu silutama. Et oma unelmate poissi tuntakse ikka vaistlikult selja taga seismas. Ja — ennäe imet — seal ta tõepoolest ongi!

Kirjade järgi peaks vanem kooliiga ka Aimée Beekmani «Sõnni Siimu» lugema. See on lugu meist ja meie veidrustest. Keskkooliealistele, kellel kriitikameel ja maailmanägemise oskus käes, pakub raamat suurt lugemislusti. Sest omaette võetuna on romaanis iga peatükk (välja arvatud paar ekspositsioonipeatükki) terava silmaga nähtud mõnustore iseseisev lugu. Peatükist peatükki rändavad Siim ja Ellu aga ei suuda siiski tervikut koos hoida, valitseda. Nii jääb raamatust veidi laialivalgus mulje.

Meie praeguses lastekirjanduses hakkab silma kõikihaarav apoliitilisus. Meid ei näi põrmugi häirivat maailmas toimunud ja toimuvad sündmused. Tea, kas saaksime oma inertsusest ka siis lahti, kui siinsamas pommi plahvatama paneksime?

Seepärast on teretulnud iga väiksemgi katse sellest üldisest rahulikust rahul-olumeelsusest välja rabelda.

Kahe aasta raamatutoodangus suutsid seda ainult kaks meest — Heino Väli ja Holger Pukk.

Kirjastus «Eesti Raamat» määras Heino Väli «Vapustava Tulikametsa loo» noo-rema kooliea lugemisvaraks. Tegu on ilmse eksitusega. See lohisevalt raske lau-estusega raamat on kõvaks lugemispähkliks lastevanematelegi, rääkimata siis veel nooremate klasside lastest endist. Lastele jäävad arusaamatuks kõik need kumalased, kuklased, vapsikud, keda kirjanik on oma raamatu tegelasteks valinud,

sealjuures jätnud aga vajalikul määral ilmestamata. Autori tahimine teha «Vapustavast Tulikametsa loost» võrratu viuliga maestro Pianooni raamat pole idanema hakanud, küllap teose mitmeplaansuse tõttu, mida kirjanikul ei ole õnnestunud ohjes hoida. Ometi jääb vanemal, allteksti taipaval lugejal südamesse ärevus, hoiatus: kas ei või see kõik ka inimeste riigis jälle nõnda sündida?

Holger Puki raamatule «Õine lahing» on hinnang — ELKNÜ preemia — juba antud. Jääb loota, et karmi käega aeg seda hinnangut omalt kinnitab.

Küllap eespool nimetatud rahulolumeelsus ongi põhjuseks, miks meie lastekirjanduses pole ikka veel lõpuni ausat (kus on nüüd need julged ja ettevõtlikud?) raamatut Nõukogude Eesti algaastaist, Suure Isamaasõja päevist, sõjajärgsest ajast ning lastest nendes aegades. Senised kitsarinnalised teemakäsitlused ei rahulda. Seda enam, et jälle on tekkinud laste kõrvale mitte just kõige heatahtlikumaid onusid, kes kiivalt püüavad olnud kasvavale põlvkonnale interpreteerida mitte just kõige õigemal helistikus. Mida kauem lastekirjanikud venitavad, seda kriitilisemaks olukord muutub. Ainult elu helgete tahkude näitamine oleks vaele, nagu ei rahuldaks meid ka ainuüksine suur halisemine möödunud raskete aegade üle. Nüüd läheb lastekirjanikul vaja arutlusvõimet (sellega ei näi me hiilgavat), nüüd peab lastekirjanikul olema eriti peen proportsioonitaju, et valida tema kasutuses olevast materjalimassist see kõige olulisem ning seda ausalt ja õigelt edasi anda. Ta peab olema «kriitiliselt läbinägelik», nagu ütles Ernest Hemingway, «et taibata põhjuste ja tagajärgede sidet, et osata inimestele ja sündmustele õige hinnang anda».

Millal võime venelaste Andrei Bitovi ja Juri Jakovlevi, valgevenelase Ivan Ptašnikavi, armeenlase Mkrtič Sargsjani, kirgiis Tšingiz Aitmatovi või leeduka Mykolas Sluckise tööde kõrvale ka mõne meie eht-eesti loo panna? Millal?

Pole meie lastekirjanduses olemas ka tööteemat. Nähtavasti saab alguse kõik sellest, et me isegi ei tee tööd vajaliku hoolega, vaid istume kusagil rohuaias, sihime linde ja liblikaid, loomi ja mutukaid, istume oma väikese mätta otsas, karikakar näpus, ja elu tundub nii pagana ilus olevat, et töö unub hoopis. Vähesed, aga ülirohutatud õpetusivaga jutud (needki väikelastele), mida Raimo Männis pakub, pole lahendus.

Ei saaks öelda, et vennasrahvad oma lastekirjanduses lilli, liblikaid, linde ja loomi väldiksid. Aga ikka oskavad nad niisuguse vaatepunkti leida, mis lubab kogu selle putuka-mutuka-loomariigiga tegeldes ka tööd teha. (Näit. kirgiis Šukurbek Beišenalijevi väike Azis ja lambad raamatus «Sarvemügaratega tallele» või Volgamaa mehe Anatoli Murašovi Serjožka ning tema mesilased raamatus «Päikesekärjed».) Tuleb välja, et me ei oska ka leidlikud olla! Raamatud pole neil aga sugugi halvemad välja tulnud kui meil, kes me tööteemat pelgame.

Kas ei oleks paras aeg ütelda ära, et me ei vaevu võrkeelseid lasteraamatuid lugema, arvates selle lastekirjanduse nabapaiga niigi Eestimaal asuvat!

Ka pioneeri- ja koolielu, mis suurema osa lapse ajast enda valdusse võtab, pole kirjanduse üldpildiga võrreldes proportsionaalses vastavuses kajastamist leidnud. Ajakirjanduse veergudel avaldatud Ilmar Sikemäe kooliteemalised väikelastelood tuletavad lõhnalt ja mekilt meelde häid viiekümnendaid aastaid. Aga kakskümmend aastat on kokandussegi kuhjaga uut toonud. Nii et...

Ainsana näib koolielu ja pioneeritöö probleemide üle tõsisemalt mõtlevat Helju Rammo oma kogumikus «Passita täismees». Helju Rammole on omane konstateeriv jutustamiselaad. Laste psüühikasse tungimine näib talle võõras olevat. Ja sellest on natuke kahju, sest nõnda oleks märgatavalt võitnud kogumiku iga jutt. Eriti tahtnuks seda näha «Passita täismehes» enda ja «Mängusõdalaste» juures. Võib-olla oleks «Mängusõdalaste» lõppki pidanud mõtte mõjulepääsemise huvides juba lõigu võrra varem tulema.

Helju Rammot tuleb hoiatada ka selle eest, et ta tulevikus ei kipuks tühja

lobisema. Seetõttu hakkavad ekspositsioonid liialt pikkadeks venima (näit. «Protestis») või loost üldse üks suur lobalugu tulema («Midagi erilist»).

Üldkokkuvõttes on «Passita täismees» siiski õnnestunud raamat. Kas või juba «Puupea-Triinu» ja «Mängusõdalaste» pärast.

Lasteajakirjanduses on vilksatanud õnnestunud kooliteemalisi jutte ainult Jaan Rannapilt («Iseloomustus», Agu Sihvka pajatused).

Kui me nõnda kõiki tõsisemaid teemasid väldime, jääb üle üpris ahtake maailm, kus meie lapsel liikuda lastakse.

Hakkab silma, et loorbereid lõikavad kirjanikud oskavad huvitavalt ning asjatundlikult kirjutada õigupoolest ei millestki. Võtame siin näiteks kas või Eno Raua Kärki, Meeliku, Jürna ja Kauri meelelahutuslikud lasteleod. Siin on mõnusat huumorit, on keele ja mõtte lihtsust, pole midagi kunstlikku ega punnitatut. On hea, et vähemalt niisugusedki raamatud meie muidu nii tuima kaksaastakut elustavad.

Teise näitena võiksime tuua Ellen Niidu «Triinu ja Taavi jutud», armsad miniatuurid, kus kõik on omal kohal. Rõõmus ja lugema võluv raamat. Ja mitte üksnes nende jaoks, kellele kirjastus selle määranud.

Ira Lemberi «Jannu» oma lihtsuses aga ei võlu. Seda lihtsust võib pigem abituks nimetada. Jannu tegutsemine ei ava meile poisi karakterit vähimalgi määral, tegutsetakse lihtsalt selle nimel, et lugejat enda küljes hoida.

Nooremate jaoks on meie lastekirjanikud vaadeldaval ajavahemikul terve hulga elustatud nukke käiku lasknud (nende hulgas isegi kaks jonnipunni).

Kalju Kanguri 1966. aasta kirjandusvõistluselt pärit «Timbu-Limbu õukond ja lumemõldrid» on väikestele oma jutustamislaadilt väga vastuvõetav. Siin (veel rohkem Jaan Rannapi teoses «Topi») muutub lugeja endale märkamatu isegi raamatu kaastegelaseks. Niisuguses heietavas jutustamislaadis peitub oht sattuda paljusõnalisusse, millest Kalju Kanguri «Timbu-Limbugis» pole päris vaba. Hakkab silma ka see, et Kalju Kangur on oma raamatusse toonud liialt palju tegelasi, õigemini — pole kirjanduslikult õigustanud nende tegelaste olemasolu selles raamatus. Üheks niisuguseks kipub jääma ka jonnipunn Toru-loru. Raamatu lõpus jutustaja väsib, tema väljendus muutub kuivemaks ning kidakeelsemaks. Toredad tegelaskujud (Trebla alias Albert, Kes ainulaadselt ja kenasti ümber kasvab, tegutsemishimuline Muri, keda maailma tuleb üles keerata, Kasetohu-ossi unine kroonik Pimpelsang) ning nende üpris tempokas tegutsemislust annavad elust raamatut õnnestunute hulka arvata.

Georg Sepa raamatu «Anneli Valge Nartsissi tänavalt» jonnipunnil Loreidal on oma loos rohkem õiendamist kui Toru-lorul. Ainult selles tegelasel lonkab karakterioloogika päris tublisti. Pole ta õieti mingi jonnipunn, ennemini ehk võrukael. Raamatus on toredaid ütlemissi, on oma tõetera ja õpetussõnagi, mida autor tahab kergesti lapsele sisse süüta. Ohtrasõnalisus ei lase aga seda sündida. Pealegi kipub raamatu lõpuosa kirjutamisviisilt hoopis käest ära minema. Seal hakkab ühtäkki väga teravalt silma saksa ja soome keskpärastest lasteraamatutest pärit magusus.

Veel vähem on sellest patust puhas lasteajakirjandus. Siin vilksab üsna tihti niisuguseid läigemaitelisi lugusid silme eest mööda.

Kolmas nukuraamat meie lastekirjanduse kaksaastakus on Eno Raua «Anu ja Sipsik».

Kui «Sipsikus» püüti jutu sekka ka maailma-asjadest informatsiooni anda, siis loo järg seda enam ei tee. Oleme saanud lihtsalt kena lüürilise ja Eno Rauale omase huumoriga raamatu. Ning natuke kurvameelse raamatu ka, sest Anu tunneb aja saabumist, mil ta nukkudega mängimise maha peab jätma. Kõik need meeleolud on lugeja kätte antud lenas kirjanduslikus rüüs ega paistagi taotlevat «Sipsikut» mingil moel ületada.

Korrektse, kuid kaunis tavalise mulje jätavad Eno Raua «Huviline filmikaamera» ning «Pliiatsilugu».

Loomi on ennegi loomaaiast plehku pannud. Meenutagem siinkohal kas või A. Grini ja J. Jakovlevi lugusid. Nendele lisaks laskis nüüd veel ka Jaan Rannap šimpansipoja puurist pääsu. Seekord on tegu humoristliku seiklusjutuga väike-lastele. Imetlusväärset kergelt ja märkamatuult leiab autor lugejaga kontakti, poetab talle nagu muuseas teadmisi loomade elust, loob Topi kõrvale nappide vahenditega terve rea huvitavaid karaktereid — zootehnika Saara, väikese poisi muis meelis isa, paha Gunnari ja tema pinginaabri Elmo, tulevase lõvitaltsutaja Priidu. Väikese lugeja jaoks jätkub põnevustki kuhjaga päris raamatu lõpuni välja.

Besti kaasaegsest kunstmuinasjutust rääkides tuleb tõdeda, et alles hulgakesi kokku valdame kõiki sellele žanrile iseloomulikke kompositsioonivõtteid. Kõige raskemaks pähkliks on nähtavasti keel, mida me mujalgi ei oska kõige paremast küljest kasutada, rääkimata muinasjutust, mis selles suhtes on eriti nõudlik, nagu tõendab ka kogumik «Tänased muinaslood».

Loetlegem seekord üles raamatu õnnestumised. Sümpaatsed on Teet Kallase «Lugu poisist, kes ütles «Pärast!», Jaan Rannapi «Erinevad nupud», Kalju Kassi «Kuidas kukk maja ehitas» ja Helju Rammo «Tulikak teener».

Heino Väli sügavama tagamaaga kena «Päevakoer ja peegel ja päevakoer» nõuab aga hoolikamat ning mõttepingsamat lugemist kui pisike laps suudab. Ühtlasi tärkab selles raamatus sõnakeerdude ja väljendiväänete oras, mis «Vapustavas Tulikametsa loos» juba kenakesti rohetab. Aga missugune on siis sellest orasest tulev vili?

Heljo Männi kaasaegsete muinasjuttude kogu «Nurrmootor» on kohati huviga jälgitav (näit. «Punane bussike», kus küll lõpuosas mingisse H. Männile võõraste paatosesse langetakse, või siis «Pruunitäpiline mutter»). Tundub aga, et autor on löivu maksnud tolele ülitänapäevasusele (raketid, kosmoselennud, võõrad planeetid), millest fantaasiajõud üle ei käi. Ja mitte üksnes temal. «Tänased muinaslood» lubavad sellesse nimekirja paigutada ka Robi Vaidlo, Elar Kuusi, Venda Sõelsepa. Igatahes jätavad nende raketi- ja masinavärgilood lihtlabastest tänapäevamuinasjuttudest tüki puisema mulje.

Kahju, et juba mitmed-setmed aastad on Elar Kuusi auhinnatud ja fantaasiaküllane Välek Vibulase-raamat tinaridadest niisama kaugele jäänud, kui ta oli auhinna saamise momendil. Hea siiski, et meid selle avaldamise korral üks potentsiaalne õnnestumine ees ootab!

Oleme hakanud ennast ka pisitasa tõlkima, sest kes seda meie eest ikka tegema peaks. Tehtut on küll veel vähe ja tehtugi pole ehk mitte kõige paremast puust, juba praegu võiks aga nimetada Eno Raua «Sipsiku» üpris õnnestunud soomekeelset tõlget (Ulla-Liisa Heino) ja Holger Puki «Õise lahingu» venekeelset tõlget (L. Tugolessova). Teised «Sipsikud» on siiski veel suuremal või vähemal määral toortõlked.

Aeg on otsad kokku tõmmata. Niisiis...

Palju sellest, mis meil on trükimusta näinud, on lõpuni töötlemata ning kunstiliselt kasina väärtusega (Artur Kivistiku «MIKU, «Meksikoola» ja inimene kosmosest», rida muinasjutte kogust «Tänased muinaslood»). Liialt paljud autorid näivad kirjutavat kiirustades, mõttega asja juures olemata. Selle tulemusena on nende stiil täis päevselgeid patustamisi (näit. A. Rammo muidu kaunis sümpaatne mälestuste raamat «Šahh Madan»), dialoogid ei kõla usutavalt (I. Lemberi «Jannu», A. Kivistiku «MIKU, «Meksikoola» ja inimene kosmosest»), keel on risustatud. Teosed väsitavad oma venivusega (H. Väli «Vapustav Tulikametsa lugu») ning meenutavad nõnda lobisejaid, kellel ju jätkub juttu igavesest ajast igavesti. Näib, et autoreil pole kirjutades vähimatki aimu, mis järgmises peatükis

peab sündima. Tihtipeale on juttudes täiesti tarbetuid stseene või toob autor veel viimastesse peatükkidesse juurde uusi tegelasi, kuigi pole suutnud varem tooduidki ilmestada.

«Kirjutav inimene teeb suure sammu edasi, kui ta hakkab aru saama, et harastuste ja tõelise töö vahel pole midagi ühist,» ütleb seesama Hemingway.

Küllap pole siis meie lastekirjanikud veel nii jäägitult oma tööle andunud, et me praegu seesuguse olukorra ees seisame, nagu ta on.

Kirjanikke tööle juhtivad kriitikud ei tööta lastekirjandusega hoopiski. Nemad tegelevad trükivigade otsimisega ning nende kuulutamisega ajalehe kaudu, sest kirjastuse telefoninumber pole parasjagu käepärast. Nemad võtavad üks kord üle viie aasta sõna võtta, võrdlusaluseks mõni maailmakirjanduse suurmees. Noh, neid õnneks veel jätkub — Cervantes, Shakespeare, Shaw...

Tennessee Williams ja plastiline teater

ennessee Williamsit tuntakse meie maal üsna laialdaselt nii mitmesuguste publikatsioonide kui ka tema näidendite lavastuste põhjal. 1967 ilmus vene keeles kogumik «Klaasist loomaaed» ja veel üheksa näidendit», kuhu on koondatud Williamsi kõige huvitavamad teosed. Nõukogude teatrites mängitakse tema näidendeid «Klaasist loomaaed», «Orfeus laskub põrgusse», «Äratallatud petuuniad» jt. Juba kaks aastakümnet püsib tema nimi teatriafiššidel ja ajakirjanduse veergudel kogu maailmas.

Tennessee Williamsi looming on tähelepanuväärne ja sümptomaatiline nähtus USA uuemas teatrielus, kuna selles põimuvad omapäraselt mitmesugused, tihti-peale isegi vastuolulised tendentsid ja suunad.

Näitekirjaniku esteetika põhijooned kujunesid välja neljakümnendail aastail, kui tal oli seljataga kümme aastat pingelisi loomingulisi otsinguid. «Klaasist loomaaed» (1945) oli teatud määral katse anda hinnang kaasaegsele teatrile (nagu Williams seda nägi), samuti ka omaenda kogemustele. Selle praegu kunstsaks saanud näidendi eessõnas esitas kirjanik oma seisukohad kahekümnenda sajandi teatri ees seisvate ülesannete kohta. Hiljem on Williams oma esteetilist teooriat lorduvalt täpsustanud ja arendanud järgmiste näidendite esseistlikes eessõnades.

Aeg ja kultuurikeskkond tingisid tema esteetilise kredo kõige iseloomulikumad erijooned. Nagu paljude teistegi Ameerika ja Lääne-Euroopa XX sajandi suurte sõnameistrite loomingus, nii on ka T. Williamsi teostes tunda Freudi teooria ilmset mõju. Sellest on olulisel määral tingitud tema draamades esinev isiksuse ja ümbritseva maailma bioloogilis-instinktiivne kontseptsioon. Valuliselt tunnetab ta selle maailma disharmooniat, ent kuna ta ei tunne võimalusi, kuidas neist vastuoludest üle saada, peab ta seda ebaharmonilisust igaveseks. Siit ka tema skepsis ja pessimism. «Inimesed on alandatud, hirmunud ja kannavad südames süütunnet,» kirjutab dramaturg ühes oma eessõnas.

«Meil on vähe usku... koguni iseenda korralikkusse... Igapäevases elus järgnevad armastuse hetkedele küllastuse ja une hetked. Siiraste sõnade järel tuleb küüniline umbusaldus... Me armastame ja reedame üksteist mitte just ühe hingetõmbega, küll aga kahe hingetõmbega, mis on üsna lähestikku.» (T. Williams, *The Timeless World of a Play*, Introduction to «The Rose Tattoo», John D. Hurrel, *Two Modern American Tragedies*. New York, 1961, lk. 51.) Sellepärast «piinab inimest kohutav ebakindlustunne... õudustunne ebasiiruse ees, armastuse püsimatuse ees, kõige toimuva mõttetuse ees». (Sealsamas, lk. 52.) Williams soovib, et inimesed mõistaksid oma ohvriseisundit ja «valiksid endale teatud moraalsed väärtused», mille nimel tasuks elada.

Williamsil on lähedasi kokkupuuteid ka eksistentsialistliku filosoofia mõnede teesidega (näiteks seisukoht, et inimene on maailmas üksindusele määratud, et ta on «kadunud» ega suuda sellest üksindusest üle saada): «Inimolendi üksindus on midagi nii kohutavat, et me katsume sellele mitte mõelda. Püüame oma-

vahel rääkida, üksteisele kirjutada ja telegrafeerida. Võitleme iseendaga ja hävitame iseennast, sest püüame kogu aeg lootusetult purustada meid lahutavat müüri ja kokku saada... Lüüriline luule on ühe vangi karje, mis on adresseeritud teisele, kes nagu temagi on suletud kogu eluks üksindusse.» (Ежи Тенлиц, Кино и телевидение в США. Москва, 1966, lk. 107.)

Williamsi arvates on inimesel peale üksinduse veel üks vaenlane — halastamatu aeg, mida ei saa peatada ja millele ei saa järele jõuda: «Mind piinab aja kulg. Aeg on julm asi. Minu arvates on elu enesepõletamise protsess, aeg aga on tuli, mis meid põletab» (Sealsamas, lk. 109) Oma loomingut mõistab Williams kui «aastet leida ilu ja mõtet elukaoses». (F. Donahue, The Dramatic World of Tennessee Williams, lk. 123.) Ja oma pöördumist näitekirjanduse poole seletab ta sellega, et tema arvates puutub teater «kõige lähemalt kokku eluga». (Sealsamas.)

Vaatleme nüüd «Klaasist loomaia» lavastamisega seotud märkusi, kus kirjanik püüab formuleerida oma dramaturgia põhitõdesid. «Need märkused ei kujuta endast lihtsalt eessõna antud näidendile. Siin on esitatud uue, plastilise teatri kontseptsioon, mis peab astuma välise tõepärasuse ammendatud vahendite asemele, et teater kui osa meie kultuurist muutuks taas eluliseks.»

Williamsi sügava veendumuse kohaselt peab dramaturg «tegelema reaalsusega ja seletama inimeste kogemusi», ta «peab püüdma leida süsteemi, mis kujutaks elu võimalikult tõepäraselt, hingestatult ja eredalt, niisugusena, nagu ta on».

Tennessee Williams eitab oma kaasaegseid «traditsioonilisi realistlikke näidendeid, kus laval on tõeline külmutuskapp ja jäätükid ning tegelased, kes kõnelevad samuti, nagu kõneleb vaataja». Tema arvates on säärasel näidendil «kaheldav väärtus — fotograafiline sarnasus». Eitades «fotograafilist sarnasust» dramaturgia meetodina, väidab kirjanik, et kuna «tõde ja elu, ühesõnaga — reaalsus — kujutab endast ühtset tervikut», peab kunstnik selle terviku kajastamisel taotlema maksimaalset üldistust: «...luulekujutus ei saa seda reaalsust näidata või tabada tema olulisi jooni muidu, kui asjade välist kuju transformeerides.» (Т. Уильямс, «Стеклозверинец» и еще девять пьес. Москва, 1967, lk. 70.) Williamsi arvates eeldab asjade välise kuju transformeerimine tinglikku draamatehnikat rakendamist. «Tingliku draamatehnika» radikaalne uuendamine ongi autori arvates alus sellele uuele teatrile, mida ta nimetab plastiliseks.

Nagu näeme, pole Williamsi plastilise teatri mõistes midagi (vähemasti sellel etapil mitte), mis oleks objektiivselt vastuolus realismiga kui tegelikkuse mõtestamise meetodiga näitekirjanduse vahendite abil. Autor kutsub vaid üles kunstiliste vahendite uuendamisele. Ent missuguseid näidendeid ja dramaturge pidas Williams silmas, kui ta rääkis reaalsuse fotograafilisest sarnasusest, mis on omane traditsioonilisele realistlikule näidendile? Võib arvata, et ta mõtles ameerika 30-ndate ja 40-ndate aastate näitekirjanikke (Irwin Shaw, Clifford Odets, Lillian Hellman jt.). Nimetatud autorite kõigi väärtuste kõrval oli neile omane sihikindel «argipäevsus», «proosalisus» ja püüe faktograafilise täpsusega kajastada tegelikkust.

Uue ühiskondliku epohhi saabumine esitas teatrile uusi nõudeid. Kirglik püüe ideaali poole ja selle ideaali vaevarikad otsingud, vaimsuse puudumine ümbritsevas tegelikkuses ja paljude varem vankumatuina tundunud ühiskondlike ideaalide viirastuslikkus, inimese traagiline saatus nüüdisaegses ühiskonnas ja katsed selle ühiskonna vastu välja astuda — need alalised, dramatismist tulvil motiivid on paljuski tinginud sõjajärgse Ameerika ja üldse kogu lääne kunsti sisu. Need motiivid on tajutavad ka kunstilises vormis. Naturalismi ja tinglikkuse, detailse psühholoogilise analüüsi ja ulatuslike poeetiliste metafooride tihe ja killustatud kõrvutamise, vajadus vastandada ja ühendada kontrastseid võtteid, et jõuliselt saavutada täiuslikkust ja harmooniat — kui seda muidu pole võimalik saavu-

tada — see kõik on Lääne sõjajärgsele kunstile iseloomulik. Neile otsinguile seisab lähedal ka Tennessee Williams.

Elu täpne jälgimine rõõvib kunstilt eheda universaalsuse ja ajatuse. Need aga on komponendid, mida Williams peab vajalikuks mistahes kunstiteoses. Tema arvates paneb just üldinimlik alge kunstis mõtlema, haarates vaatajat ja lugejat — kui see alge ei satu vastuollu elutõega. «Kreeka klassikalised tragöödiad olid tohutult ülevad. Näitlejad kandsid suuri maske, nende liigutused olid tinglikud, tantsulised, eepiline tekst aga oli kahtlemata niisama kaugel toleaeegsest igapäevasest kõnekeelest nagu tänapäevalgi. Ent siiski ei tundunud tegelaste jutt kreeka vaatajale võltsina: sündmuste ja neist väljakasvanud kirgede ülevus ei tundunud naeruväärsetl kaugeina tavalistest inimkogemustest.» (T. Williams, *The Timeless World of a Play*, lk. 50.) Williamsi arvamusel järgi rõõvib aja kulgu elult «väärikuse ja mõtte», ja vaid aja peatumine, mis toimub täiuslikus kunstiteoses, «annab teatud näidendeile sügavuse ja olulise erikaalu». (Sealsamas.) Kui kunstiteostes puuduks see ajatuse kvaliteet, siis muutuksid dramaturgi arvates «...draama kangelased ja sündmused niisama mõttetuiks ja labasteks kui vastavad kohtumised ja juhtumused elus». (Sealsamas.) Suured skulptorid, jätkab Williams, jäljendavad sageli inimkeha jooni, ent rahuseisund, millesse on tardu- nud suurepäraseid kunstiteosed, muudab need jooned «säärase täiuslikkuse, puh- tuse ja ilu kompleksiks, mis oleks mõeldamatu elava ja liikuva vormi puhul». (Sealsamas.) Analooilised nõuded esitab Williams ka näitekirjandusele. Näidend võib olla «intensiivselt arenev ja väga liikuv», ent talle peab olema omane «see eriline rahu seisund, mis viib mõttet oluluse traagilisuse juurde». (T. Williams, *The Timeless World of a Play*, lk. 51.)

Kirjanik kaitseb näidendeid, mis on kirjutatud «tragöödia traditsioonide vai- mus», sest tema arvates suudavad need täpsemalt väljendada inimelu tragismi. Ta kritiseerib ameerikalikku pealiskaudset optimismi, mis on mõjutanud paljude USA kirjanike talenti. «Me varjame iseenda eest nii osavalt omaenda tunnete intensiivsust, oma südame hellust, et tragöödiate traditsiooni järgi kirjutatud näidendid on hakanud meile tunduma võltsidena,» konstateerib dramaturg samas.

Arendades oma plastilise teatri kontseptsiooni, deklareerib Williams: «Mind huvitab vaid inimloomus.» (F. Donahue. Tsit. teos, lk. 124.) Selles deklaratsioonis pole midagi üllatavat. Tugevnenud huvi inimese ja indiviidi vastu on üks aja määrke, see on deviis, mille all areneb ameerika ja lääne XX sajandi kunst. kaasa arvatud ka realistlik kunst. «Ma ei püstita sotsiaalseid probleeme, sest need ei inspireeri mind,» kirjutab Williams samas. Tema arvates peab vahetu kuju- tamise ning tähelepaneliku ja peene analüüsi objektiks olema inimelu vaimne ja emotsionaalne sfäär. Näitekirjandus peab fikseerima inimtunnete keerukat stii- hiat. Nõudes kunstnikult elutõe kujutamist, rõhutab ta, et «ükski inimkogemuste oluline valdkond ja reageerimisviis neile kogemustele ei tohi nüüdisaegsetele kirjanikele võõraks jääda». (Sealsamas, lk. 125.) Kirjanik arvab, et «tänapäeva teatri parimad loomingulised saavutused on saanud võimalikuks tänu sellele, et avastati ja valgustati inimese tegude ja elamuste kõrvalkambreid, keldreid ja pööninguid». (Sealsamas, lk. 127.) Ta suhtub skeptiliselt nõudesse kirjutada «näi- dendeid, mis kinnitaksid inimsoole omast väärikustunnet». (Sealsamas, lk. 128.) Ta kuulutab, et tema looming on truu «elu peahoovusele» ja esitab seejuures nõude, et vaatajad tunneksid näidendi tegelaskujudes ära iseenda. Seejuures aga peab Williams vajalikuks kajastada kunstis mitte «inimesele omast väärikust, vaid talle omast kahestatust».

«Minu näidendite peaeesmärk on karakterite loomine.» (Sealsamas, lk. 130.) Ka see mõte ei ärata vastuväiteid. Ükskõik, missugust probleemitahku kaasaegses kunstis ka ei puudutataks — kõik niidid jooksevad ühte punkti kokku otsekui jooned perspektiivvaates: ja see punkt on inimkarakteril kunstiline tunnetamine.

Inimeste emotsioonid on äärmiselt keerulised, neis pole midagi igavesti antut, absoluutset, ja sellepärast on karakterite loomine näidendis erakordselt raske ülesanne, kirjutab Williams.

Tema arvates tuleb inimesi kujutada ebatavalistes olukordades, mis paljastaksid tegelase vaimse elu kõik vastuolud, sest näidendis tuleb kõik elu probleemid koondada kolme vaatusse. Seega peavad kõik sündmused olema tihendatud kui elus.

«Elu on selleks liiga keeruline, et seda saaks otseselt kujutada,» jätkab Williams. (Lewis Funke and John E. Booth, Williams on Williams. «Theatre Arts», 1962, nr. 1, lk. 17.) Tšehhovi õpilasena pöörab ta erilist tähelepanu näidendi alltekstile: «... pole vaja esitada dogmasid, vaid mõjutada lugejat allteksti kaudu.» (Sealsamas, lk. 18.) Williamsi sõnade järgi võib teda just see joon inglise uue laine, prantsuse ja ameerika absurditeatri paljude näitekirjanike loomingus. Teda vaimustab noorte kirjanike stiili lakoonilisus ja mahukus.

Williamsi mõtte kohaselt peab iga dramaturgiline teost iseloomustama eriline poeetilisus. «Poeetilisus ei pea väljenduma sõnades. Seda võib teatris edasi anda situatsioonide ja pausidega. Ma arvan, et kõige poeetilise võib olla tavaline kõnekeel, mitte aga suured sõnad.» (Camino Real, Foreword and Afterword by T. Williams, «Theatre Arts», 1954, nr. 8, lk. 34.) Nagu näeme, on see nõue lähedane Tšehhovi dramaturgilistele põhimõtetele. Poeetilist õhkkonda aitab Williamsi arvates luua sümbolika kasutamine. «Sümbolid on draama loomulik keel,» kirjutab ta. (Sealsamas.)

Seejuures eitab ta aga sümbolite formaalset rakendamist: «Sümbolil on näidendis vaid üks seaduspärane eesmärk — anda midagi edasi otsesemalt, lihtsamalt ja kaunimalt, kui seda saaks väljendada sõnades.» (Sealsamas.) Ja ta jätkab: «Mõnikord kulub selle peale mitu ülimalt igavat lehekülge ekspositsioonis, et anda edasi mõtet, mida saab valgustatud laval väljendada eseme või žesti abil.» Ibseni ja Tšehhovi austajana nõuab ameerika dramaturg, et nii kujude kompositsioonis kui ka süžee ülesehituses oleks realistlik-olustikuliste episoodide ja motiivide tagant aimata ka teist, nimelt sügavalt psühholoogilist ja sotsiaal-filosoofilist plaani. Williamsi arvates tõstab sümbolika näidendite tegevuse kõrgemale igapäevasuse tasemest, annab võimaluse tunnetada üksikute inimsaatuste tragismi ülevat salapärasust.

Väga tähtsaks peab Williams näidendite lavalisust. «Värv, graatsia, kergus, liigutuste struktuuri joonis, laval tegutsevate elavate olendite vastastikused dünaamilised suhted on nagu läbi pilve sähvatav välg. See moodustabki näidendi, mitte aga paberile pandud sõnad, mitte mõtted, mitte kulunud arusaamad, mis on kokku korjatud avalike raamatukogude riiulitelt. [— — —] Tekst on vaid näidendi valem, joonis, mille järgi hoone tuleb alles püstitada,» kirjutab Williams poleemikahoos. (Sealsamas, lk. 35.) Tema arvates saavutatakse näidendi lavalisus, kui omavahel liituvad kujunduslik-plastilised komponendid ning kõne, muusika ja heli. «Värvide harmoonia ja muud visuaalsed efektid on erakordselt tähtsad,» märgib autor. (Sealsamas, lk. 34.) Williams taotleb iga episoodi ilmekat, kujunduslik-plastilist lahendamist. Sellepärast ta oma teatrit plastiliseks nimetabki.

Mõistes suurepäraselt muusika mõjujõudu, nõuab ta muusika ohtrat rakendamist näidendis. Mitte vähem tähtis pole tema arvates ka valgustuse osatähtsus: «Vaba, loovale fantaasiale tuginev valgustus on väga hinnatav komponent, see võib staatilised näidendid muuta liikuvaks ja plastiliseks.» (Т. Улльямс, «Стеклянный зверинец» и..., lk. 73.) Muusika, pantomiim, tants, helitaustad, valgustus — kõik lavatehnilised vahendid peavad mõjutama vaatajat, tugevdama kujutatava kogumuljet ja viima vaataja katarsiseni. «... kui on õige Aristotelese väide, et julgusest vabanetakse selle poeetilise kujutamise protsessi kaudu laval, siis on võib-olla moraalne õigustus olemas ka minu julgude näidendite tsükliil... Iga-

tahes olen mina alati vabanenud mõttetuse tundest ja surmahirmust, kui traagilises plaanis loodud teos saavutas oma eesmärgi...» (T. Williams, *Sweet Bird of Youth*, Foreword, *A New Direction Book*, New York, 1959, lk. 11.)

Nagu näeme, erineb ameerika dramaturg selle poolest Brechtist, et ta ei eita Aristotelese õpetust katarsisest. Teda nimelt võib selle ebatavaline, ülimalt emotsionaalne pingeline. See on ka täiesti mõistetav säärase romantilis-poetilise natuuriga kunstniku puhul nagu T. Williams.

Nagu Brecht, Anouilh, Dürrenmatt, Frisch ja teised XX sajandi näitekirjanikud, nii püüab ka Williams leida mingisugust sünteetilist vormi, mis aitaks tal tungida oma kaasaegsete vaimumaailma.

Missugune on siis Williamsi postuleeritud plastiline teater, kui sellega tutvuda ühe näite — draama «Klaasist loomaaed» alusel?

Nagu Williamsi loomingu alati, nii on ka selle näidendi süžee väliselt lihtne, sisemiselt aga paljuütle. Häbeliku, endassetõmbunud, hapra noore vigase neiu Laura Wingfieldi draama, kes ei suuda leida oma kohta elus; tema venna Tomi draama, kes on romantik, unistaja ja poeet, kes aga peab hädapärast elatist teenima talle talumatult vastikus jalatsikaupluses; nende ema Amanda draama — ta on kaotanud kunagise stabiilse jõuka elu, mees on ta maha jätnud ja nüüd püüab ta abitud oma poega ja tüdruku õnnelikule eluteele aidata; ja lõpuks nn. härraskülalise draama, kes vankumatult usub «demokraatia kolme põhiteesi» — teadmised, raha, võim — kes aga ise on erilise mõtlemisvõimeta reaameeriklane. Kõigis neis neljas draamas on selgesti tajutav ühiskondlike ja poliitiliste tormide kajastumine.

Läbi isiklike, sügavalt intiimsete perekondlike suhete on aimata kahe maailmasõja vahel täiskasvanuks saanud noorte ameeriklaste põlvkonna mitmekesisest ja muutlikku elamusteskaalat.

Ebatavaline on autoripoolne žanrimääratlus — mälestusnäidend. Kui kasutada uuema kinodramaturgia terminit, siis areneb kõnesolev draama nagu psühhofüüsiline monoloog. Reaalsus, mida näidatakse läbi mälestusteloori, on loomulikult mõnevõrra deformeerunud.

Sissejuhatavas remargis esimesele pildile kirjutab Williams: «Näidendi tegevuse moodustavad inimese mälestused, ja seepärast on olukord ebarealistlik. Mälu on isemeelne nagu luule. Ta jätab kõrvale mõned üksikasjad, mistõttu teised kerkiavad eriti reljeefselt esile. Kõik sõltub sellest, missugust emotsionaalset vastukaja äratav mälu kerkinud sündmus või ese. Minevik on talletatud südamesse. Seetõttu paistab ka interjööri läbi poetilise vine.» (Т. Уильямс, «Стеклозверие» и..., lk. 73.)

Sümboolne ja ühtlasi filosoofiline on ka näidendi tegevusaja määratlus: «Praegu ja tookord.» See on seotud ajamõõdu erilise osatähtsusega, mis on iseloomulik Williamsi loomingu filosoofilisele küljele ja mis eeldab erinevate ajalõikude põimumist. «Klaasist loomaaia» novaatorlik kaheplaaneline tegevus on tihedalt seotud XX sajandi kirjandusele ja kunstile nii karakterse «neljanda mõõtmega» esteetilise rakendamisega. M. Prousti romaanis «Kadunud aja otsingul», samuti ka W. Faulkneri, Th. Wolfe'i ja C. Mc Cullersi teostes ei ole aeg mitte ainult sündmuste käigule mõõtuandev tegur. Nimelt areneb aeg neis nagu katkendlikult: peatub ja pöördub tagasi, et eristada mingit kujunemis- või arenguetappi kangelase vaimuelus. Ajasuhete mitmeplaanelisus, aja mitmesuguste aspektide ja funktsioonide polüfooniline põimumine on eriti iseloomulik tänapäeva kinole (Federico Fellini «Kõheksa ja pool», Ingmar Bergmani «Maasikavälu», Alain Resnais' «Hiroshima, mu arm», Claude Lelouchi «Mees ja naine» jt.).

Th. Wilderi kõrval oli Williams üks esimesi Ameerika dramaturge, kes mõistis vajadust uuendada teatri ja näitekirjanduse võtteid inimese ja tegelikkuse kujutamiseks. Meenutame, et ka A. Miller, teine silmapaistvaim dramaturg sõja-

Järgseil aastail, jõudis veidi hiljem põhimõtteliselt samade probleemide juurde («Proovireisija surm»).

Kahe ajakihistuse vaheldamine näidendis «Klaasist loomaaed» rikastab tunduvalt dramaturgilise väljenduse võimalusi, vähendamata seejuures vähimalgi määral sündmustiku konkreetsetust.

Rakendades julgelt teatraalset tinglikkust, toob Williams näidendisse kommentaatori. Seda funktsiooni täidab autobiograafiline tegelane Tom. Jutustaja on näidendis avameelne tinglikkus. Talle on lubatud mistahes lavalised vabadused, mis sobivad eesmärgi saavutamiseks. Kommentaator kui autori mõtete kandja esineb paljude väga erinevate XX sajandi näitekirjanike loomingus Brechtist Lorcani. Säärane lüürilise alge rõhutamine draamas on üks praeguse näitekirjanduse tähtsamaid ja eluliselt põhjendatud jooni. XX sajandi dramaturgile on vähe sellest, mida ütleb tema kangelane, olgu see autorile kui lähedane tahes, peaaegu tema *alter ego*. Ta tahab rääkida ise, oma sõnadega.

Ühevaatuslik draama «Klaasist loomaaed» koosneb seitsmest pildist ja igaüks neist algab jutustaja monoloogi-kommentaariga. Järgnevad stseenid minevikust, kus tegutsevad Tom ise, tema ema Amanda ja õde Laura. Tomi monoloogid on seega retrospektiivsed miniatuursed ekspositsioonid. Nad loovad seose oleviku ja mineviku vahel ning annavad uusi lähteandmeid, mis on tegevuse edasise arengu impulsiks. Näidendi säärane episoodiline kompositsioon võimaldab avardada draama sotsiaalset horisonti: ühiskondlikku keskkonda iseloomustatakse maksimaalse täpsuse ja mitmekülgusega, seda ei ahelda faabula raamid. Seetõttu avaldub konflikt kogu oma ümberlökkamatus konkreetsetuses.

Tom'i esimene monoloog on draama omalaadne proloog. Selles on antud tegelaste ja nende vahelkordade ekspositsioon, proloog on aga ühtlasi ka draama ideeline ja emotsionaalne kammerton. Proloog otsekui laiendab draamavormi harjumuspäraseid piire, toob näidendisse ajastu võimsa hinguse ja lüürika kirglikud toonid:

«Jah, mul on taskus vigureid, mul on mõndagi varrukas varjul. Aga ma olen mustkunstniku vastand. Tema pakub teile illusioone, mis näivad tõena. Mina pakun teile tõde illusioonide meeldivas rüüs.

Kõigepealt keeran aega tagasi. Ma viin ta sinna veidrasse ajastusse, kolmekümnendaisse aastaisse, mil Ameerika tohutu keskklass hakkas käima pimedate koolis. Kas nende silmad olid nõrgaks jäänud või ei uskunud nad enam oma silmi, igatahes kobasid nad sõrmedega kramplikult laguneva majanduselu pimedatekirja.

Hispaanias puhkes revolutsioon. Meil siin aga käratseti, valitses segadus. Hispaanias oli Guernica. Meil olid tööliste rahutused, mõnikord koguni üsna ägedad, ja isegi nii rahulikkudes linnades nagu Chicago, Cleveland, Saint Louis...

See näidend on mälestus.

Ja kuna ta on mälestusnäidend, siis on ta hämaralt valgustatud, ta on sentimentaalne ja ta pole realistlik.» (T. Williams, *Four Plays*, lk. 2.)

Teise plaani funktsiooni aitab osaliselt sisse tuua ka ekraani kasutamine lava tagaosas. Ent ekraan mängib Williamsil põhimõtteliselt teistsugust osa kui näiteks Brechti või Piscatori teatris. Nimelt ei taotle Williams võrandumise efekti. Ekraanile projekteeritud tekstid, esemed ja kujundid tekitavad assotsiatsioonide, need on nagu võtmed laval tegutseva poeetilise mina mõistmiseks. Projektsioonid peavad publikus esile kutsuma vajalikku meeoleolu ning rõhutama eriti olulisi mõttepunkte.

Näidendi põhiteemaks on inimeste illusioonidemaailma kokkupõrge reaalse maailmaga. See on filosoofiliselt ammendamatu teema, mida arendas itaalia dramaturg Luigi Pirandello, ning mis ikka uuesti ja vastsel kujul on käsitlemist leidnud (E. O'Neill, J. Anouilh, E. de Filippo jt.). Selle keerulise teema realisee-

rimisel on Williams ilmutanud kõrget professionaalsust ja oskust peenelt edasi anda tegelase tunnete psühholoogilist kudet.

Adjustment on tänapäeva ameerika sotsiaalsühholoogia võlusõna. Ükski näidendi «Klaasist loomaaed» tegelastest ei suuda kohaneda tegelikkusega. Igast küljest ümbritseb neid läbipääsmatu müür. Sellest ei saa mööda, seda on võimatu maha lõhkuda. Konflikt tegelikkusega ja peaaegu fataalne jõuetus muuta midagi ümbritsevas maailmas viib sihitu rabelemiseni ja paneb lakkamatult unistama.

Polüfoonilise ülesehituse poolest on see näidend lähedane fuugale. On ju fuugale iseloomulik ühtne sisu ja põhiteema varieerimine. Iga üksiku saatuse kaudu tõestab Williams, kui hõredad on illusioonid, mille varju tegelased püüavad elu julmuse eest peituda.

Amandale on illusioonid pelgupaigaks alandava vaesuse eest, nende varju peidab ta ka mure poja ja tütre pärast. Tema illusioonid on seotud minevikuga, noorpõlvega, mille ta veetis aristokraatlikus Lõunas rikka istanduseomaniku tütreana. Kodu on talle jäänud nooruse, armastuse, puhtuse ja ilu sümboliks, mis kehastab kõiki neid ideaale, mis kadusid koos päranduse ja isamajaga. Ta püüab peenelt koketeerida ja arendada elegantselt seltskondlikku vestlust, ent ta võlud on närbunud, nagu on naeruväärseks ja vanamoodsaks muutunud tema noorpõlvekleidid.

Ent Amanda mõistab ka, et elu on võitlus, ja ta võitlebki. Pidevalt püüab ta korraldada oma laste elujärge. Käib peale, et Tom kutsuks külla mõne korraliku noormehe ja tutvustaks talle Laurat. Ja kui Tom lõpuks teatab, et tema sõber tuleb neile lõunale, on Amanda õnnelik. Ta ei tea veel külalise nimegi, aga talle tundub, et noormees tingimata armub Laurasse ja abiellub temaga.

Kuigi lapsed ei püüagi midagi saavutada, ei vannu Amanda alla. Tema võitlusvahendid on viletsad: teeseldud reipus ja silmade sulgemine tõe ees ei päästa teda lüüasaamisest. Ent muretus ja optimism on Amanda kaitsereaktsioon eluraskuste ees. Hingepõhjas ta siiski mõistab, kuidas asjalood tegelikult on. Erinevalt Tomist saab ta aru, et «tulevikust saab olevik, olevikust minevik, minevik aga muutub igaveseks kahetsuseks, kui ei vaata ette tulevikku». (Т. Уильямс, «Стеклянный зверинец» и..., lk. 108.) Siit ka tema palavikulised püüded oma laste elusaatust korraldada. Amanda emaarmastus on suur, ja kõik, mis temas on head või halba, kogu tema jõud ja nõrkus, õrnus ja julmus — kõik on sündinud sellest tundest. Ta on saamatu ja abitu, ent vapper ja aktiivne. Groteski elementidest ja üksikute joonte teravdamisest hoolimata on Amanda tervikuna väga meeldiv tegelaskuju.

Elust illusioonide varju põgeneb ka vigane Laura. Pärast rasket haigust on ta pisut lonkama jäänud. Amanda sõnade järgi on see «tilluke kehaviga». Ometi kasvab sellest välja alaväärsuskompleks: Laura on kõigist võõrdunud, kardab paaniliselt inimeste silma alla sattuda ja endale tähelepanu tõmmata. Sellepärast on tema meeldivaimaks ajaviiteks tegelda oma klaasist loomaaiaga, tillukeste klaaskujukestega, kes ei saa talle häda teha ja kes ise vajavad hoolitsust ja kaitset. Amanda on psühholoogiliselt keeruline karakter, Laura seevastu täiesti passiivne ja staatiline. Tema sisemaailma õpib vaataja tundma vaid teiste tegelaste sõnade ja käitumise kaudu. Ent ometi on autor tema kuju loonud ebatavalise, südantahistava poeetilisusega. Temas pole midagi elulist, lihalikku. Sissejuhatuses kirjutab autor: «Laurat jälgiv valgusvihk peab erinema teistest, see on mingi eriline, puhas ja ennemuistne valgus, mida kujutati naispühakute ja madonnade vanaaegsetel portreedel.» (Т. Williams, *Four Plays*, lk. 11—12.) Ta on otsekui klaasikild, mis särahtab valguskiire käes.

Illusioonide maailma pageb ka Tom, et pääseda tuimrusuvast õhkkonnast. «Mees on loomu poolest armastaja, kütt ja võitleja. Kuidas saavad need instinktid

avalduda saapapoes?» hüüab ta. Tom käib palju kinos, et vähemalt seal näha romantilisi seiklusi, mida elus pole.

Williams näitab, et reaalsus ei purusta mitte ainult komplekside all kannatavate, üksindusse tõmbunud inimeste mõttekujutust. Võltsid ja alusetud on ka üldkehtivad illusioonid, mille kandjaks on Jim, kõige realistlikum tegelane näidendis. Nagu A. Milleri kangelane Willy Loman «Proovireisiija surmast», usub ka Jim legendi «piiramatutest võimalustest», mis pidavat ootama iga ameeriklast, «kõige õitsvama» riigi kodanikku. See ongi normaalse, sajabrotsendilise ameeriklase illusioon. Koolis oli Jim kõigi lemmik, kõigi ürituste eestvõtja ning igapidi edukas. Kool on juba ammu seljataga, ent Jim peab kurvalt tunnistama: «Vaata tähelepanelikult ringi ja sa näed hulgakaupa pettunud inimesi. Kui õppima läksin, lootsin, et selleks ajaks — kuue aasta pärast — olen kaugemale jõudnud... [— — —] Ma olen mõneski asjas pettunud, aga ma ei lase nina norgu... Küll ma läbi löön... Mul on sidemeid...» Ent vaatajal tekib mulje, et võib mööduda veel kuus aastat, Jimi elus aga pole ikka veel mingeid erilisi muudatusi.

Illusioonide maailmas elavad paljud teisedki, ka need, kes elavad väljaspool Wingfieldide kehva korterit. «Üle tee meie vastas oli tantsusaal «Paradiis». Kevadõhtutel olid ukсед-aknad pärani ja muusika kostis välja. Mõnikord kustutati kõik tuled, helendama jäi vaid laes rippuv suur klaaskuul. See pöörles pikka-mööda ringi ja heitis hämarusse hapraid vikerkaarevärve. Siis kõlas orkestrilt valss või tango, mingi aeglase ja meelelise rütmiga lugu. Paarikesed tulid välja suhteliselt vaiksele tänavale ja suudlesid prügikastide või telefonipostide varjus.

Nii otsisid nad rahuldust elus, mis oli nagu minu oma — ühetooniline ja romantikata. Aga muudatused ja romantika olid sel aastal juba õhus. Keegi neist lastest ei teadnud, et sündmused on kohe saabumas. Need küpsesid Berchtesgadeni udus, need olid varjul Chamberlaini vihmavarju voltides.

Hispaania löömas Guernica! Meil aga oli ainult särtsakas svingmuusika ja napsid, tantsusaalid, baarid, kinod ja seks, mis nagu lühtrid heitsid hämarusse vikerkaarevärve... Aga kogu maailm elas õhurünnakute ootel!»

Nii viisi kordub näidendis aina varieerudes põhiline juhtmotiiv, mis aitab «tsementeerida» teost. Olulisem on aga see, et näidete arvukus viib uue kvaliteedini ja tõestus kujuneb ümberlõkkamatuks.

Williamsi loomingu keskne teema on inimeste ülepääsmatu üksindus maailmas. Selgelt kõlab see teema ka näidendis «Klaasist loomaaed».

Üksik on Amanda, kelle mees juba ammu maha jättis. Pealekäiv hoolitsus laste eest muudab ta neile järjest võõramaks, sest ta tundub naeruväärsena ja ärritab. Üksik on Tom nii oma töökaaslaste seas kui ka kodus, sest teda ei mõisteta kusagil. Üksik on ka endassesulgunud Laura, sest isegi tema lähikondsed ei saa aru tema hirmust elu ja inimeste ees.

Peale illusioonide ja üksinduse teema on iga kangelasega seotud veel oma eriline teema. Amanda saatust kajastab patriarhaalsete Lõunaosariikide langust. Laura kujuga on seotud üks Williamsi lemmikteemasid — puhtad iseloomud on kaitsetud, headus ja ilu on määratud paratamatule hukkumisele. Koolis hüüti teda Siniseks Roosiks — ent see kaunis lill võib kasvada ainult muinasjutuaias ning hakkub tavalises pinnases.

Tomu kuju kaudu tõstatab Williams individuaalsete väärtuste kriisi teema inimeses, kellele on igapäevases elus peale sunnitud tarbijalik-eraomandlik suhtumine maailmasse ja eelkõige inimestesse. Tom on komplitseeritud ja vastuoluline natuur: hellatundeline, unistav ja tähelepanelik, samas aga mässumeelne ja sihitult väljapääsu otsiv. «Ma ei tea, mis on elu mõte. Kui lähen kauplusse ja võtan kätte kingapaari, jookseb judin üle selja mõttest, et elu on lühike, mina aga tege-len säärase tööga!» Ta saab väga hästi aru, et tema on õe ja ema viimane lootus. Tom on perekonna ainuke toitja, tema on ka ainuke inimene, kes suudab mõista

õe tragöödiat. Ent ometi jätab ta omaksed saatuse hooleks ja läheb otsima õnne iseendale.

Oma järgmistes näidendites on Williams korduvalt käsitlenud valiku ja selle põhjendatuse probleemi tingimustes, kus käitumise üldkriteeriumiks on isiklik kasu. Jah, Tom hülgab kodu praktilistel kaalutlustel, sest seal ta tööpoolest hukub ja matab maha oma luuletajaande. Ent Tomi sammule ei saa anda kõrget moraalselt hinnangut. Ütleb ta ju ise Jimile, et ta isa oli nadikael, ja et ka tema ise on nadikael. Iseloomulik on ka see, et Amanda nimetab teda hingetuks romantikuks. Tomi otsustava sammu metafüüsiline õigustus kahvatab selle maailma ees, mille ta reedab. Ja pole ime, et Tom ei leia rahu. Hüpnootiliste mälestuste piinav melanhoelia kihutab teda linnast linna. Näidendi lõpus räägib ta:

«Ma olen palju ringi rännanud. Linnad lendasid minust mööda nagu närbunud lehed, mis olid küll kirevad, kuid okste küljest lahti kistud. Ma oleksin kusagil pidama jäänud, aga miski kihutas mind edasi. Ja alati saabus see ootamatult, täieliku üllatusena. Võib-olla oli see tuttav muusikalõik, killuke läbipaistvat klaasi...

Võib-olla kõnnin öösel mööda tänavat kusagil võõras linnas, kus ma pole veel kzaelasi leidnud. Möödun parfümeeriakaupluse valgustatud aknast. Ja aknal on palju värvilist klaasi, tillukesi läbipaistvaid pudeleid, värvid on nii õrnad, otsekui purunenud vikerkaare killud.

Siis äkki paneb öde käe mulle õlale. Pöördun ümber ja vaatan talle silma...

Oh, Laura, Laura! Ma püüdsin su endast maha jätta, aga ma olen ustavam, kui ma kavatsesin!

Otsin taskust sigareti, lähen üle tänava, astun sisse kinosse või baari, ostan juua, räägin esimese ettejuhtujaga — ma teen kõik, et puhuda ära su küünlad. Sest praegu valgustab maailma välguvalgus! Puhu ära oma küünlad, Laura... Hüvasti!»

Nii lõpeb see eeleegia, milles on sedavõrd palju peent sümboolikat, sisemist psühholoogilist terviklikkust ja hämmastavat moraalselt puhtust.

Williams on näidanud ennast kui poeet, kes valdab lüürilisi kujundeid ja oskab tungida inimese sisemaailma, kusjuures ta teeb seda teise plaani kaudu, nappide ja täpsete repliikidega.

Tema kunstiline üldistus on nii meisterlik, et esimesel pilgul ebaoluline nähtus (ainus lavaline sündmus näidendis on Amanda ebaõnnestunud katse tüdart mehele panna) omandab sügava sotsiaalse mõtte. Ta on veenev tunnistaja, kes kõneleb sellest, et keskklassi elu on väljapääsmatult raske. Williamsi sõnade järgi on keskklass «ameerika ühiskonna suurim ja kõige tugevamini orjastatud kihistus». Maailm ümberkaudu aga «põleb inimliku ahastuse pikaldases ja ha!astamatus tules».

Peatugem silmapilguks

Me elame jooksujalu. Meid kihutab tagant aeg, mis näib ikka kiiremini ja kiiremini edasi tormavat. Ükski sajand pole nii kiiresti muutnud oma nägu, pole toonud inimkonna ellu nii suuri muudatusi kui praegune. Sotsialistliku maailmasüsteemi tekkimine, teaduslik-tehniline revolutsioon, urbaniseerumise tormilised tempod — kõik mahub sellesse sajandisse. Inimene elab teisiti kui varem: töötab teisiti kui varem, veedab oma aega teisiti kui varem, koguni armastab teisiti kui varem. Kõiges ja kõikjal valitseb tempo.

Me sööme püstijalu, loeme diagonaalis, otsustame pahatihti ülepeakaela, esimeste, kiiruga saadud muljete põhjal. Süvenemise ja põhjaliku läbimõtlemise asemele ikka käigu pealt antud läbikaalumata hinnangud. Kui sa ei taha elust ja arengust maha jääda, pead ju tõtama, oled sa siis tehaseinimene, põllumees, teadlane või kunstnik. Ka kirjarahvas pole erandiks. Mõnikord oleks aga kasulik peatuda ja aru pidada. Kas või selleks, et pealetulevate muljete tulvas mitte nürineda, mitte tuimaks muutuda. Arupidamiseks ei näi meil aega jätkuvat.

Kust me tuleme, kuhu me välja jõudnud oleme, kuhu me minna tahame — kui harva me selle üle mõtleme. Peaksime aga mõtlema, iseendaga aru pidama. Nimelt iseendaga. Nii maailma asjade kui ka iseenda tegude üle. Oma kunsti saatuse üle. Just nüüd, nende raskete kaotuste puhul, mis meie kirjandust viimase poolteise aasta jooksul on tabanud.

Sang, Semper, Sirge, Smuul, Tuglas. Järjekorras, nagu nad lahkusid meie hulgast. Mastimännid eesti kirjanduses. Igaüks omanäoline, oma probleemide ja teemadega, erinevad oma temperamendilt, arengukäigult, eruditsioonilt, maailmanägemiselt, kunstimõistmiselt, andelaadilt. Kui palju oleks meie kirjandus vaesem, kui kas või ükski neist oleks sündimata jäänud. Ja kui palju oleks ta rikkam, kui kõikide käed veel sulge hoiaksid. Ükski neist ei suhtunud kirjandusse kergelt, igaüks kirjutas sellest, mida ta oli läbi tundnud, läbi mõelnud, mida ta ainuõigeks pidas. Muidugi, ka nende loomingu kõik leheküljed pole võrdväärsed, mõnigi pala on sündinud pinnapealse hetkearusaamise põhjal, kuid kõik väärtuslik, mida nad meile jätsid, kannab põhjaliku süvenemise ja läbitundmise pitserit. Igaüks neist armastas kirjandust ning suhtus seejärel oma ametivendade töösse kui ühisesse töösse lugupidamisega. Nad võisid öelda ka kriitilisi sõnu, olla väga nõudlikud, kuid seda kirjanduse huvides, mitte kellegi mahasalgamise eesmärgil, iseenda või

oma ringikaaslaste esileupitamise tagamõttega. Kirjandus ja selle arenguprobleemid jäid neil alati esikohale, mis otsustas ja määras.

Me kurdame väikese viljakuse üle. Enamasti ainult konstateerime seda. Milles on aga probleemi tuum? Meil kõigil on mingi vastus ette valmis. Enamasti aprioorne, eelarvamuslik, spekulatiivne. Üks ütleb: kirjastus on süüdi, teine — toimetajad, kolmas — kirjanduslik atmosfäär, neljas — kirjandusvälised tegurid, viies — kirjanikud on laisad, ei tööta nagu kord ja kohus, ja nii edasi. Kui jutt on konkreetsest kirjanikust, siis öeldakse ehk nii: «teda ei avaldata» või «on loorberitele puhkama jäänud», «elab üle ilmset kriisi», «on oma arengus seisma jäänud», «joo», «mugav inimene» ja nii edasi. Ikka üleolev, külm kohtuotsus. Muidugi, põhjus võib tõepoolest peituda ainuüksi autoris endas ja ei milleski muus. Nähtavasti see ongi valdavalt nii. Aga kas küllalt sageli ei juhtu ka seda, et kaaslasel on abi ja tuge tarvis?

Kõige rohkem teeb kahju huupi otsustamine, mittemõistmisest tingitud süüdistamine, eelarvamuslik hukkamõistmine, kergekäeline kriipsu peale tõmbamine. Kõige rohkem.

Pea hakkavat pöörutama liigest ülistamisest. See võib tõepoolest kahju tuua, eriti kui autor on endasse armunud. Kuid loominguimpulsse võib lämmatada ka põhjendamatu kahtlustamine, umbropsu süüdistamine, tõrjuv hoiak. Niisamuti nagu kellegi aastatepikkustest pingutustest ja tööst üleolev möödavaatamine. Kolleegidegi hoolimatus võib olla julm ja sulge seisatav.

Meie arusaamised kirjandusest on erinevad. Ühele on peamiseks kriteeriumiks elutõde, teisele maailmamudel, mille ta ise on endale loonud, kolmandale uudsus ja enneolematuus, neljas absolutiseerib mingit vaateviisi ning laadi jne. Ühiste arusaamade alusel on tekkinud sõprusringe, mille odaotsad on sihitud väljapoole. Aga kas me ei künna ühist põldu, kas me ei teeni ühtviisi ilu ja tõde?

Eeltooduga pole tahetud kriitikat kammitsasse panna, vaidlusi ja diskussioone lämmatada, veel vähem ideoloogilist leplikkust jutlustada. Vaid üksnes rõhutada, et meil on tarvis rohkem vastastikust seltsimehelikkust, abivalmidust, mõistmist ja sallivust. Lihtsat inimlikku soojust. Et suudaksime paremini edasitormavat aega tunnetada ja oma tööd selles ajas mõista.

Viis mastimändi on murdunud. Leidkem aega arupidamiseks. Tehkem kõik, et järjest uute pedakate ladvad pilvedeni tõuseksid ja nende võrad üha võimsamalt kohisema hakkaksid.

Peatugem silmapilguks. Mõelgem järele.

18. aprillil 1971

Aususe nimel

Paul Kuusberg: «Naeratus». Jutustusi.
«Eesti Raamat», Tallinn, 1971. 168 lk.

Paul Kuusbergi jutustustes on üsna palju ja õiget, enamasti «negatiivsete» tüüpide suhu ja mõttesse paigutatud olustikukriitikat. Seda aga muu hulgas. Selle juurde stoppama jääda oleks kirjaniku jaoks liiga odav, ainult sellele ennast kulutada — liiga kallis. On ka «seltskonnakriitikat»: haltuura-ehitusmeistrid ja nende klientuur, žanripilt ollebaarist, mille põhiküllastajateks on peamiselt nende ametite pidajad, kes ei tohiks endale liiga sagedasti lubada siia sisseastumist. Seegi on suhteliselt kõrvaline. Nagu pole peamiselt ka vihjed nõukogude seaduslikkuse rikkumisele ajal, mil Robert Viirpoo tütar ja õde välja saadeti («Sul ega mitte kellelgi pole õigust veeretada vastutust ajajärgu kaela,» mõtleb Reevet endamisi tagantjärele), või sellele, mis juhtus Jaan Ennokiga Leningradis 1938. aastal, vahenditele ja võtetele, millega Roland ennast veepinnal hoiab.

Peamise juurde juhib vahest Robert Viirpoo sõbra mõte: iseennast on kõige raskem tunda. Endale nii otse, nii ausalt kui võimalik näkku vaadata, mitte õigustada ja ilustada ennast ja oma käitumismotiive iseene ees, üldse loobuda igasugusest valetamisest iseendale iseene asjus. Mitte maha suruda kripeldust oma vähem väärikate tegude pärast, lasta see kripeldus kas või kannatuseks kasvada, kannatusest sündivad mõtted lõpuni mõelda (nagu Reevet teebki), sest ainult nii on võimalik väl-

juda võitjana konfliktist iseendaga, leida kindel jalgealune eneseületamiseks, saada vastutusvõimeliseks, elada.

Voldemar Räägasel ei ole mingit konflikti. «Ühe päeva protokoll» — see on protokoll ühest väga intensiivselt elatud päevast, kus iga minut arvel, kus kõik laabub, sujub, klapib, nagu ikka inimesel, kellel läbisaamine iseendaga hea, sihid selged ja kindlad. Niisama sugused on kõik Voldemar Räägase päevad. Terve ta elu on nagu suurepäraselt sisustatud tööriistakast, kus kõik töökindel ja käepäraselt paigutatud. Voldemar Räägas on harmooniline inimene. Ja õnnelik, sest ta teab, mida ta tahab, ja suudab seda ka kätte saada. Ei mingeid kääre saavutuste ja soovide vahel. Tal pole põhjust ega vajadust kedagi vihata, ka mitte üle laipade minna. Temas pole kadedust vaimuinimeste vastu, ta koguni hindab neid, sest need ei kauple, vaid maksavad, mis küsitakse. Ei kratsi teda ka Taaveti solvavalt ignoreeriv vastus haltuura pakkumisele. Muide, ehkki Räägas teeb kõike, mida ta teeb, ainult enda heaks, s. t. lähtekohaks on egoism, saavad ta tegevusest nähtavat kasu ka teised. Ja see, et ühiskonna kasu on antud juhul kõrvalprodukt, polegi esialgu mingi õnnetus ei Räägasele ega ühiskonnale. Mis edasi saab, seda muidugi ei tea. Kas jääbki ta oma «ärkamata» konfliktitusse, esimese astme harmooniasse (teise astme

omasse tuleb ennast juba välja võidelda)?

Kui jah, siis tuleb kunagi totaalne roostetamine, millest ta ise teadlikuks ei saa, ja jääb kuni lõpuni õnnelikuks. Absoluutselt ebateadliku enesepettuse seisundis tunneb inimene ennast ju hästi; talle ei loe midagi, et reaalsusetaju, dimensioonitunne on rikutud. Kui keegi selle all kannatada saab, siis iga tahes mitte tema. Aga kui Räägasel läheb nii, nagu «Roostetanud kastekannu» mehel? Ka too on olnud väga edukas, aga üks, mida ta väga tahtis, jäi siiski kätte saamata — Anete. See äratas konflikti, probleemi, äratas kades-tama, mõõtma, võrdlema, ennast ilus-tama ja õigustama, et võrdlust välja kannatada. Sealjuures on tal hetki, mil vähemalt salajas teab, et petab ennast. Konfliktiga inimene ei ole veel läbini roostetanud, aga vähem õnnelik, õnnetum on ta küll. Või ka väga õnnetu nagu Roland «Plahvatuses». Temal on käärid võimete ja ambitsioonide vahel olemas, koguni suured käärid; tema on enesepettusega tegelnud kaua ja intensiivselt, ent siiski mitte küllalt põhjalikult selleks, et oleks suutnud end lõplikult deformeerida, s. t. muuta kunagise petliku kujutluse endast oma uueks ole-museks, järelikult ka uueks siiruseks. Tal olnukski see väga raske, sest kahest eelmisest on Roland palju targem, tugevam, palju vähem primitiivne. Novelli alguse hetkeks on ta jõudnud süvakriisi, kust väljapääsu otsides võiks ka edasi jõuda iseenda ja aususe juurde. Rolandist ei ole meest selle tee valimiseks, tema pöördub tagasi, haarab õhinal talle ulatatud järjekordsest õlekõrrest ja jätkab rõõmsalt, vabanenult pimesikumän-gu iseendaga, tõenäoliselt teades, et ta sellega ei väldi, vaid ainult lükkab edasi katastroofi — sellist või umbes sellist, mis juhtus Andres Lapeteusega.

Oma saatuse on läbi tunnetanud, sel alusel iseendaga rahu teinud ja elutoeks isegi vastava filosoofilise süsteemi leid-nud «Monoloogi» pidaja. Nimelt on ta jõudnud elu sisustamise asjus üli-demokraatlike konsekventsideni: elu sisu on elamine, elamist mõistab iga

hingeline isemoodi, ja põhimõtteliselt on ükskõik, kas pidada elu sisuks maa-ilmaparandamist või võimalust laenata kolm rubla, mille toel saaks alustada uut monoloogi. Kuidas keegi soovib. Tema-le tähendab elamine iseendale alla-jäämist, ja antud juhul ongi see vist paratamatus. Aga põhimõtteliselt: kas paratamatus ikka on alati paratamatus? Kas ei kaldu me mõnikord laiskusest, argusest või eneseõigustuseks pidama mitteparatamatust paratamatuseks («Ro-mulus Suure» probleem)? Selleks, et paratamatu realiseerumisele teadlikult kaasa aitama hakata, peab temas väga raudselt veendunud olema. «Monoloog» on kõige lühem novell raamatus, ainult kümme lehekülge. Ja muidugi, õllesaali-filosoofide seltsis võib istuda, aga mitte väga kaua — igav hakkab. Ja mitte Kuusberg, vaid kronoloogia on pannud «Monoloogile» järgnema «Naeratuse».

«Naeratuse» järgi tähendab elamine eneseületamist, vastupidamist. Jaan En-noki tegutsemise, tema harmoonilisuse lähtekoht ja tugi on diametraalne Vol-demar Räägase omale. Tema, nagu ka Robert Viirpuu, Helvi Kaartna ja August («Roostetanud kastekannust») on need, kellega Reevet, Lapeteus ja teised isennast möödavad, kes neid «häirivad», kuidas nad ka ei püüaks oma südametunnistust rahustada.

Kas on ausus, enesest mitte hoolimine Jaan Ennokisse geenidega programmeeritud või on elu teda selliseks vormi-nud? Loogiline oleks arvata viimast: nii suure selguse, tugevuse ja inimlikkuse juurde vaevalt keegi jõuab ilma raskete välis- ja sisevõitlusteta, kannatuste ja nende ületamiseta. Mida kõike läbi elades Jaan Ennok niisuguseks sai, sellest antakse vaid üksikuid vihjeid, väheseid biograafilisi teateid; nendest selgub, et elu on temaga karmilt ümber käinud, aina uusi ja ootamatuidki katsumusi peale pannud. Muidugi ei vähenda põr-mugi «Naeratuse» väärtust, et Ennok astub ja jääbki temasse valmina, niisama enesestmõistetavana oma sotsiaal-suses nagu Räägas «Ühe päeva proto-kollis» oma egoismis. Inimesi nagu Jaan Ennok on vähe, aga neid on, ja oma

olemasoluga aitavad nad elada, ennast ületada, suuremaks saada ka teistel.

P. Kuusberg on kujutanud aususe ja arguse, aususe ja enesepettuse võitlust, mis lõppes kaotusega või on lõppemas kokkuvarisemisega (Lapeteus, Roland). Ta on kujutanud ka võitlusi, mis lõppesid võiduga (Enn Kalm, Olev Sookask).

Siiski tundub, et kirjanik pole veel ammandanud seda, mis tal viimase teema kohta öelda. Tahaks lugeda, ja nimelt P. Kuusbergi sulest, teost sellest, kuidas sai Jaan Ennok või keegi teine temataoline niisuguseks, nagu ta on «Naeratuses».

M. Kalda

Teedrajav uudisteos

H. Laidvee: «Lydia Koidula bibliograafia 1861—1966».

Personaalbibliograafiad II.

«Eesti Raamat», Tallinn, 1971. 288 lk.

Viimastel aastatel on meil märgata rõõmustavat elavnemist personaalbibliograafiate avaldamisel. Järgemisi on ilmunud bibliograafiad Johannes Semperi (koostaja V. Kabur), August Annisti (R. Mirov) ja Johannes Aaviku (H. Vihma) loomingu kohta. Ühe osa Fr. R. Kreutzwaldi personaalbibliograafiast saime kätte «Kalevipoja» 100 aasta juubeli puhul, nimelt Herbert Laidvee koostatud ««Kalevipoja» bibliograafia», mis ilmus ka eraldi raamatuna. Selle teose väärilise järglasena ja sama uurija kauaaegse töö viljana nägi äsja trükivalgust esimene täielikkust taotlev Koidula bibliograafia, mille tagasihoidlikeks eelkäijateks on J. Bergmanni (1908) ja E. Visnapuu (1947) koostatud bibliograafiad.

On küll avalikkusegi ees kahtlusi väljendatud (viimati veel tänavu «Sirbis ja Vasaras»), kas on üldse mõtet sellist teatmematerjali trüki teel paljundada ja kas selle kasutajate arv ulatub kui-givõrd kaugemale kirjandusteadlaste kitsast ringkonnast. Parima vastuse neile kõhklustele annab ehk siiski kõnealuse raamatu sisuline analüüs.

Koostaja on seadnud endale eesmärgiks anda ammendav ülevaade Koidula trükis ilmunud töödest (ka tõlgetest teistesse keeltesse) ja tema kohta ligemale saja aasta jooksul kodu- ja välismaal avaldatud kirjutistest. Samuti esitatakse andmed Koidula luuletuste vii-

sistustest ja tema ikonograafiast. Saame kokkuvõtte (tõsi küll, kaugeltki mitte 100%-lise) ta näidendite ettekandmisest laval, raadios ja televisioonis. Seega sisaldab teos õige laialdast informatsiooni, mida igapäevase töö juures tihtipeale vajavad muusikateadlased, heliloojad, teatri- ja kunstiajaloolased, linna- ja rajooniraamatukogude bibliograafid, kodu-uurijad. Keskkoolide emakeele õpetajaid abistab see raamat sageli hädasti vajaliku lisamaterjali hankimisel, kui õppetöös on parajasti jõutud Koidulauliku elu ning loomingu käsitlemiseni. Kõike seda arvestades võib teose tiraaži (1000 eksemplari) tõepoolest miinimumi piiril seisvaks pidada, tavalise lugeja lauale sellest vaevalt jätkub. Ometi tõendavad raamatukogunduse töötajate sotsioloogilised uurimused, et meie klasiikutest püsib Koidula endiselt laiema lugejaskonna lemmikuuletajate hulgas.

Kirjanduslik-kunstiliste aspektide kõrval pakub bibliograafia ainet ka kultuuripoliitiliste järelduste tegemiseks. Kõigepealt selgub sellest meie koolilugemike kandev osa Koidula luule rahva hulka viimisel ajavahemikul «Emma mõõne õpikust» (1867) kuni «Kogutud luuletuste» (1925) ilmuniseni. Seega muutus Koidula isamaaluule paremik juba varakult meie rahvusliku kasvatuse lahutamatuks koostisosaks, seik, mida ei saa arvestamata jätta eesti kooliajaloo uurijad. Näeme ka tõuse ja mõõnasid Koi-

dulat käsitlevate kirjutiste avaldamises. Veelgi huvitavamad on andmed, mis valgustavad Koidula loomingu jõudmist üle keelepiiri. Siin võib suurt tõusu täheldada 1944. aastast alates, mille järel Koidula luule on vene keele vahendusel küllaltki esinduslikus valikus ulatunud ka teiste vennasvabariikide kirjan-dushuvilisteni. 1960-ndatel aastatel on üksikuid tema luuletusi tõlgitud koguni armeenia ja turkmeeni keelde. Lähema-
 rest naabritest on Koidulat arvukalt tõlkinud lätlased. Muudest võõrkeelse-
 test tõlgetest on arvuliselt esikohal tõl-
 ked saksa ja soome keelde. Äratab tä-
 helepanu, et meile keeleliselt lähimas
 vennasvabariigis — Karjala ANSV-s —
 puuduvad Koidula luule tõlkijad hoopis.
 (Vahemärkusena: kas me ei saaks sel-
 leks ära kasutada Eha Lättemäe kaas-
 abi, kelle soome keeles värsistamise või-
 med on leidnud tunnustust nii meil kui
 ka Petroskois?) 1966. aastani on Lydia
 Koidula luulet tõlgitud kuueteistküm-
 nesse keelde. Luuletaja enda soov:
 «Õõbik, mine, leia sõpru!» — on seega
 täide läinud etteaimamatus ulatuses. Ja
 siiski võib ka kõnealust bibliograafiat
 käest pannes nentida, et meil oleks sel
 alal varasematest kogemustest veel
 mõndagi õppida. Kuidas on osanud näi-
 teks lätlased rahvusvahelisel tribüünil
 populariseerida J. Rainist ning ukrain-
 lased T. Sevtsjenkot.

Koostajana ei ole H. Laidvee piirdu-
 nud üksnes vastavate teaduslike asu-
 tuste (eeskätt Fr. R. Kreutzwaldi nim.
 Kirjandusmuuseumi) ja raamatukogude
 kartoteekide andmestikuga, vaid on to-
 hutu materjalihulga läbi vaadanud ka
de visu. Tundub, et seetõttu on perioo-
 dika osas saavutatud enam-vähem am-
 mendavaid tulemusi, lünki võib siin et-
 te tulla peamiselt välismaal avaldatud
 ning ainult osaliselt kättesaadavaks osu-
 tunud materjali arvestamisel, nagu
 koostaja ka ise eessõnas mõonab. Kogu-
 teostes ja muudes seda laadi väljaanne-
 tes avaldatud ainekute suhtes võivad

puudujäägid tõenäoliselt suuremad
 olla. Senini silmahakanud pisilünkadest
 mainiksin A. Ploompuu ja A. Ronimoisi
 lühikirjutisi (koguteoses «Anna Haava,
 Miina Hermann, Aino Tamm», 1934),
 kus jutustatakse, kuidas Kroonlinna
 eestlased eesotsas M. Härmaga kordu-
 valt Koidula kalmu külastasid, mille
 tõenduseks esitatakse ka kaks õnnestu-
 nud fotot. Täielikkuse huvides oleks
 võinud märkimist leida ka Fr. W. Eder-
 bergi mälestused Koidulast (koguteoses
 «M. J. Eiseni elu ja töö», 1938), kuigi
 neis leidub vähe algupärast. Ja juba
 1878. a. «Pärno Kalendris» kõneldakse
 Koidulast kui «Peruama viimse Inka» ja
 «Juuditi» tõelisest autorist (A. Vinkel).
 Teatralastest artiklitest puudub N. And-
 reseni «Kiri seltsimees Irdile «Vane-
 muise» juubeli puhul» («Sirp ja Vasar»
 1945, nr. 40), milles pikemalt käsitle-
 takse «Kosjakaskede» lavastust. Säära-
 seid vähemaid väljajäämisi võib ju aja-
 pikku selguda veel teisi, kuid need ei
 kahanda mingil määral suure töö väärt-
 tust. Teiste rahvaste kogemused on näi-
 danud, et personaalbibliograafiad nõua-
 vad lõpliku täielikkuseastme saavuta-
 miseks mitmeid aastakümneid. H. Laid-
 vee poolt tehtud väärikas algus kuulub
 eesti nõukoguliku bibliograafiateaduse
 väljapaistvate saavutuste hulka.

Kui saaksime lähema tosina aasta
 jooksul juurde veel Fr. R. Kreutzwaldi,
 C. R. Jakobsoni, E. Vilde ja Fr. Tuglase
 personaalbibliograafiad, aitaks see
 märksa kaasa meie kirjandusloolise
 uurimistöö süvenemisele, üldistavamate
 kultuurilooliste tagasivaadete tegemise-
 le. Miks ei võiks E. Vilde puhul vastav
 algatus tulla näiteks kirjaniku memo-
 riaalmuuseumilt? Tallinnaski on ju ole-
 mas üha täienev bibliograafide kaa-
 der, keda oleks osaliselt võimalik selleks
 kaasa haarata. Kogemused kasvavad
 ainult nõudlikke ülesandeid püstitades
 ja neid tegeliku töö kaudu ellu viies.

O. Kuningas

Kroonika

Tallinnas. 15. aprillil arutas Kirjanike Liidu juhatusesi presiidiumi kongressiga seotud küsimusi. V. Beekmani koostatud aruande teesid olid juba varem presiidiumi liikmete käes tutvumiseks, mistõttu arutlus kujunes viljakaks.

15.—17. aprillini peeti Karjala ANSV kirjanike kongress. Meie vabariigist sõitis Karjala kolleegide tervitama Aadu Hint.

Moskvas korraldatud rahvusvahelisest sümposionist lastekirjanduse küsimustes võttis osa Eno Raud. Sellest üritusest osavõtjaid Saksa DV-st avaldas soovi külastada Tallinna. 22. aprillil saabusidki meile Joachim Novotny, Hans-Georg Meier, Gerhard Holtz-Baumert, Werner Lindemann, Eva Maria Kohl ja Heinz Swarowsky. Kahe päeva kestel tutvustati külalistele Tallinna, kohtuti Kirjanike Majas meie lastekirjanikega, külastati ajakirjade «Pioneer» ja «Täheke» toimetusi, vesteldi kirjastuse «Eesti Raamat» laste- ja noorsookirjanduse toimetuse töötajatega ja vaadati «Tallinnfilmi» stuudios meie lühi- ja nukufilme.

Tartus. Veebruaris lõpetas Kirjanike Liidu Tartu osakonnas ülevaate andmise kirjandusteaduse metodoloogias ja selle filosoofilisest alustest Harald Peep.

Ajakirjanduslikust aspektist analüüsis 1970. a. «Loomingut» Juhan Peegel. Ta tegi tulutoovaid ettepanekuid «Loomingu» publitsistliku osa mitmekesistamiseks žanriti ja temaatiliselt, lähtudes eesti ajakirjanduse taustast. Järgnenud elavast arutelust võttis osa ka peatoimetaja Paul Kuusberg.

Märtsis toimunud seminaril andis ajalikult sisuka ülevaate modernismist tänapäeva jugoslaavia kirjanduses Aleksander Kurtna.

Noortekoondis kohtus TRÜ komsoolikomitee ideoloogiasektoriga. Ajakirja «Noorus» 1970. a. proosat analüüsis üliõpilane Kalle Mälberg, luulet

«Nooruses» aastatel 1950, 1960 ja 1970 üliõpilane Jaak Allik, kes ühtlasi tõi välja noorte luule arengutendentsid neil kümnenditel. NAK-i poolt andis «Nooruse» 1970. a. luule arvustuse KKI aspirant Leili Iher ja noorte lühiproosa oma ajakirjades «Looming» ja «Noorus» ajavahemikus 1966—1971 Evi Laido. Taolisi kohtumisi otsustati hakata korraldama igal aastal.

TRÜ kohvikus tutvustasid soome nooremat luulet 1960-ndatel aastatel üliõpilased Sirje Saar, Hille Ok, Sirje Kiin ja Toivo Kuldsepp. Peale üldülevaate esitati tõlgetena Lassi Sinkkoneni, Kari Aronpuro, Pentti Saarikoski, Arvo Salo ja Aulikki Oksanen luuletusi ja heliplaadid ning Toivo Tasa esituses nende sõnadele loodud laule.

Aprilli algul toimusid traditsioonilised Tartu kirjanduspäevad. 9. IV õhtul oli Gogoli-nim. keskraamatukogus Tartu kirjanike uudisloomingu õhtu. Etlesid autorid ise, «Vanemuise» näitlejad ja keskkooliõpilased. Ühtekokku kuuldi Aira Kaalu, Lehte Hainsalu, Johnny B. Isotamme, Velli Verevi, Leo Anveldi, Tõnis Lehtmetsa, Valmar Adamsi ja Mati Undi värskeid teoseid.

10. ja 11. aprillil kuulati ülikooli auditooriumis viis ettekannet. Leili Iheri teemaks oli luuleinflatsioon. Ta rõhutas, et inflatsioon ei tähenda kvantiteedi kasvu, vaid kvaliteedi langust, mida viimaste aastate luules täheldada võib. Liigsõnalise, mõttevaeguse all kannatavate ja ebaoriginiaalsete luuletuste autoritena ei nimetanud ta konkreetset ühegi autori nime.

Lüürika omandamisel keskkoolis peatus Endla Kõst. Toetudes umbes 3000 õpilase ankeedile, järeldas ettekandja, et luule õpetamisel lähtutakse kasvatav-õpetavatest, näiv-realistlikust, pragmatistlikest ja ideoloogilistest eesmärkidest, kaotatakse aga kunsti tajumine. On vaja uuesti ausse tõsta professor Bukovski mõte, et teadlasel ülikoolis ja õpetajal koolis on sama eesmärk: nad on filoloogid, kes õpetavad

kunsti. Ei tohi unustada Lenini mõtet, et ilma emotsioonideta ei ole kunagi olnud, ei saa olla tõe otsimist inimese poolt.

Udo Kolk käsitles oma ettekande esimeses osas kirjandusteaduse ja rahvaluuleteaduse paralleelsust ja lõikumisi ning nõudis kirjanduse ja rahvaluule käsitlemist teorias koos. Ettekande teises pooles vaatlus ta rahvaluule kasutamist eesti kirjanduses läbi aegade. Üksikasjalise ja võrdleva käsitluse andis ta Underi ja Ridala ballaade analüüside.

Heino Puhvel andis ülevaate kirjandusteaduse praegusest olukorrast vabariigis. Kirjandusajaloo kirjutamise

kümne aasta jooksul on mõndagi muutunud ka uurimise meetodikas, on hakatud intensiivselt tegelema teooria küsimustega. Praegune filoloogiateaduste kandidaatide arv Eestis — ligi 20 — lubab eeldada rohkemat. Lähemalt analüüsis ta avaldamisvõimalusi ja nende kasutamisi.

Helene Siimiskeri elav esitus teemal «Teos—kriitik—retsensioon» haaras endaga kogu auditooriumi. Ülevaatlikult tutvustas ta viit põhilist kriitika meetodit, rõhutades T. S. Elioti sõnu, et kirjanduse väärtuse avavad esteetilised meetodid, kuid tema suuruse mõistmiseks on vaja teiste meetodite abi.

Saksa DV-s

Saksa DV kirjastus «Aufbau» andis välja valikkogumiku «Herderi kirjad». Kogumik on täienduseks J. G. Herderi loominguks ning ühtlasi ka kõrgelt hinnatavaks panuseks tema isiksuse arengu ja kujunemise ning vastava ajastu ühiskondlike protsesside mõistmisel. Valiku J. G. Herderi kirjadest tegi Regine Otto.

Meenutame, et Herderi kirjandusteoreetilise ja loominguksise pärandi hulgas on laialt tuntud kaheköiteline kogumik rahvaluulenaiteid «Volklieder» (1778—1779). Aastal 1807 ilmus see pealkirja all «Stimmen der Völker in Liedern» ja väljaande lehekülgedel avaldati ka eesti, läti ja leedu rahvalaule. See kogu sai suureks äratajaks seni halvustatud väikerahvaste rahvaluule harrastusele ja selle kaudu ka nende üldisele rahvustunde tõusule.

*

Berliini Saksa Kunstide Akadeemia president prof. dr. Hans Pischner andis Saksa DV pealinnas üle 1971. aasta Heinrich Manni nimelised kirjandusauhinnad. Kirjaniku 100. sünniaastapäeval said autasu osalisteks Herbert Otto romaani «Näiteks Josef», Jurek Becker romaani «Jakob Valetaja» ja Erik Neutsch jutustusekogu «Teised ja mina» eest.

Kõige tuntum auhinnasaajaist on Herbert Otto. Ta sündis Breslaus, võttis

sõdurina osa Teisest maailmasõjast ja vabanes aastal 1949 Nõukogude sõjavangist. Aastal 1956 ilmus tema menukas esikteos «Vale». See autobiograafiliselt sügavalt sisaldav romaani kõneleb noore saksa sõduri ideelisest küpsemisest sõjavangis oleku päevil Nõukogudemaal.

Berliinis toimus teaduslik konverents teemal «Heinrich Mann Saksa ajaloo pöördepunkt».

*

Sorbi kirjanik ja tõlkija Anton Nawka on aastate kestel teinud tulemusrikast tööd poola kunsti ja kultuuri populariseerimisel Saksa Demokraatlikus Vabariigis. Teisel rahvusvahelisel poola kirjanduse tõlkijate kongressil anti talle üle kuldne teenetemärk «Teenete eest poola kultuuri valdkonnas».

*

Antoloogiasse «Berliin — ühe linna hääled» on kätkevad selle suurlinna elu ja sündmused ajavahemikul 1870—1970.

Raamat sisaldab kronoloogilises järjekorras luuletusi, reportaaže, följetone ning katkendeid romaanidest ja draamateostest üheksakümne üheksalt autorilt. Need esitatakse vastavalt perioodilistest lõigetest 1870—1918, 1918—1933, 1933—1945 ja 1945—1970. Antoloogia koostas saksa proosakirjanik ja biograaf Ruth Greuner (1931).

«Mehed Rivonast»

Hilda Bernstein elab juba mõnda aega Londonis, ta lööb energiliselt kaasa apartheidivastases liikumises ja on Briti Rahukaitsekomitee liige. Nüüd ilmus tema sulest raamat «Mehed Rivonast». See on huvitav reportaaž-kirjeldus aastal 1963 Lõuna-Aafrika Vabariigis korraldatud traditsioonilisest lavastus-kohutuprotsessist, kus «süüdlasteks» oli rühm kommunistliku partei liikmeid ja aafrika päritoluga demokraate. Kohtualused vangistati Johannesburgi eeslinnas Rivonast.

Raamat kirjeldab Lõuna-Aafrika Demokraatide Kongressi ühe asutaja ja juhtiva isiku — arhitekt Lionel Bernsteini perekonna argielu sündmusi ja kannatusi. Nendeks on lõputud läbiotsimised kodus, igapäevane meldimine politseis, telefonikõnede pealtkuulamine ja vestluskeeld sõpradega ja ühtlasi laste mängukaaslastega. Siis vangistatakse «punane» Bernstein. Kohtuistungil käigus tulevad selgelt päevavalge-

le paralleelid hitlerliku Saksamaa lavastusprotsessidega. «Süüdlastele» loetakse ette varem kirjapandud otsus. Ainult Lionel Bernstein mõistetakse 14 kaebealuse hulgas esialgu õigeks. Sõprade abiga läheb Bernsteinidel korda seiklusrikas põgenemine ja see lõpeb Londoni saabumisega.

Peaaegu protokollilise täpsusega näitab Hilda Bernstein lavastusprotsessi käiku ja sellest saab ligi 400 leheküljeline süüdistus vägivallavõimu vastu. Rassipoliitika ei ole muutunud ka vahepealse seitsme aasta kestel, kui valitsusjuhiks sai endine justiitsminister Vorter. Kuulakem selle kinnituseks vaid üht tõsiasi: augustis 1970 keelas üks Lõuna-Aafrika raadioühing värvilistele osavõtu Beethoveni teoste esitamise konkursist, sest Beethoven olevat ikkagi valge helilooja! Nii juhtus maal, kus 1963. aastal elas 11,7 miljonit aafriklast, 3,3 miljonit Euroopa päritoluga inimest ja 1,7 miljonit nn. värvilist.

Bulgaaria kirjandus. Pilk tahapoole

Möödunud aasta lõpul toimus Bulgaarias II rahvuslik kirjanike konverents. Konverentsil alguse saanud mõtteid ja kavatsusi, aga samuti varasemate aastate tulemusi vaagis hiljuti Bulgaaria Kirjanike Liidu juhatuse laiendatud koosolek, kuhu olid kohale kutsutud ka kirjastuste ja kirjanduslike väljaannete esindajad. Bulgaaria ajakirjanduses avaldati sel puhul mitmeid ülevaatlikke materjale.

Ühiskondlikus elus ja kultuurisuhetes viimastel aastatel asetleidnud muutused on mõjutanud ka kirjandust. Otsinguid inimisiksuse süvendatud uurimisel-jälgimisel, tema tegude mõtestamisel on krooninud mitmete romaanide ja lühiproosa edu. Romaanikirjanikest tuntumad on Gentšo Stojev, Vassil Popov, Georgi Mišev, Todor Monov jt.

Tuntud meistrite Pavel Vežinovi, Andrei Guljaški, Kamen Kaltševi juures on märgatav psühholoogilise teravuse ja probleemistiku nihkumine kaasaega. Võrreldes P. Vežinovi varem ilmunud teoseid, näiteks romaani «Tähed meie kohal» tema uute jutustuste ja novellidega, on see selgelt tunda. A. Guljaški «Meie elu seitse päeva», K. Kaltševi «Kahেকেসি uues linnas» on reaalsele pinnale rajatud teosed, millest on ometi

tunda ka diskreetselt romantilist laadi.

Bogomil Rainov on analüütiliselt keskendusvõimeline, karakterite loomisel prevaleerib tal eelkõige psühholoogiline analüüs.

Bulgaaria kirjanike loometöös on kesksel kohal sotsiaalne hoiak, mis seotub rahva elu sotsialistliku ümberkorraldamisega. Selles suhtes on esiletõstmist väärinud teosed, mille ainestik on ammutatud lähema või kaugema mineviku elust, nagu L. Stojanovi memuaarproosa, K. Georgijevi «Võimalikud ja võimatud ülestunnistused».

Kirjanduse üldplaanis on esilekütindivamad B. Rainovi «Teed eikuhugi», A. Guljaški «Romantiline jutustus», I. Petrovi «Enne sündimist» ja «Nonka armastus», N. Haitovi «Pöögilehed», V. Popovi «Juured», G. Stojanovi «Kullala hind», «Halb päev» jt. autorid ning teosed.

Kaasaja kunstiline mõte on võimeline tungima kaugele minevikku, ent hoopis teravam on nõudmine konkreetsete, tänapäevaseid probleeme, kõlblust, aga ka stiihiat käsitlevate teoste järele. — nõnda võetakse arutelu kokku Bulgaaria KL nädalalehes «Literaturen Front» (nr. 9, 25. veebruaril 1971)

Index librorum

Harilikult jäävad selle pealkirja all mainimata Karl Marxi, Friedrich Engelsi ja Vladimir Lenini üksikteoste uus-trükid, mida meil tõesti arvukalt tuleb. Nende uustrükk peab siis mingis suhtes tähelepanu pälvima — kui ta nimetatud saab. Seda silmas pidades juhitaagu tähelepanu uuele mahukale kogumikule: K. Marx ja F. Engels «Ateismist, religioonist ja kirikust», mille NLKP KK juures asuva Ühiskonnateaduste Akadeemia Teadusliku Ateismi Instituut andis välja «Ateistlikus biblioteegis». Nimelt saavad meile selle raamatu lisana esmakordselt kättesaadavaks K. Marxi «Väljakirjutusi fetišismi üle». Enne Hegeli juurde astumist heidetaagu pilk Voltaire'i-kõitele «Maailmakirjanduse raamatukogust», mis peale «Orleans'i neitsi» ja «Muhamedi» sisaldab ka filosoofilisi novelle. Simon Markiis, juudi nõukogude kirjandusteadlane, võtab oma Rotterdami Erasmust rahvale lähendavad mõtted kokku uues teoses «Tutvumine Erasmusega Rotterdamist» (*Hudožestvennaja Literatura*). Ent Hegel... Näib, nagu ei saaks ta juubel kunagi otsa või õigemini — nagu poleks tal juubelit kunagi olnud, sest eriti mõlemal Saksamaal jätkub *hegeliana* endistviisi häirimatult, korrapäraselt ja süsteemikindlalt. Sealt on meile jõudnud esimesed kolm köidet teostest «Briefe von und an Hegel» («Kirjad Hegelilt ja Hegelile»), mis kujutab endast *Akademie-Verlag*'i (Berliin, Saksa Demokraatlik Vabariik) litsentspublikatsiooni *Felix Meiner Verlag*'i (Hamburg, Saksa FV) poolt, nüüd kolmandas trükis avaldatud, Johannes Hoffmeisteri koostatud neljaköitelisest kirjakogust, *Anspruch* täiuslikkusele. J. Hoffmeisteri eesmärgiks oli välja anda «uus kriitiline» Hegel. Ta viiski Hegeli editiooni uuele tasemele (näit. «Vaimu fenomenoloogia», jne.), surm segas kava lõplikku teostamist... Gerd Irrlitz (SDV) on välja andnud ja ühtlasi sisse juhitanud Hegeli «Politische Schriften» («Poliitilised kirjatööd»). Need, nagu Hegeli kirjakoitedki, avaldati *Akademie-Verlag*'i seerias «Philosophische Studientexte», mis on aegade jooksul päris rohkesti väärtuslikku vahendanud. Saksa DV-s on lugejate «laiadele hulka-dele» usaldatud mitte ainult Hegelit enast, vaid ka uurimusi Hegelist, kõnelemata juubelipäevade ajakirjanduslikust toodangust. Nimetagem eelkõige Wilhelm Raymond Beyerit (Salzburg, Austria) ülevaatlikku teost «Hegel-Bilder. Kritik der Hegel-Deutungen» («Hegeli kujutusi. Hegeli tõlgitsuste kriitika»), mis tuli juba kolmandas, ümber-

töötatud ja täiendatud trükis (*Akademie-Verlag, Berlin*, esimene *Gestalt* 1963). W. R. Beyer, innukas Hegeli tõlgitseja, seisab promarksistlike taotlustega *Internationale Hegel-Gesellschaft*'i eesotsas, mis annab välja seeriat *Hegel-Jahrbücher*. Teine Hegeli uurimise keskus on *Internationale Vereinigung zur Förderung des Studiums der Hegelschen Philosophie* Hans Georg Gadameri juhtimisel asukohaga Heidelbergis. Selle *Hegel-Vereinigung*'iga seotud seeria kannab nimetust *Hegel-Studien*... Saksa DV trükistest tuleks esitleda ka uurimuskogumikku «Hegel und wir» («Hegel ja meie») Erhard Lange väljaandel, mis sisaldab muu hulgas ka «Vaimu fenomenoloogia» ja «Loogika teaduse» vaatlusi (*VEB Deutsche Verlag der Wissenschaften Berlin*). Vene keeles antust on nimetamist väärt teine, viimane kõide Arseni Gulõga koostatud ja toimetatud Hegeli-valimikust «Erinevate aastate töid» (*Mõsl*, seeria «Filosoofiline pärand»). Kõide sisaldab «Filosoofilise propedeutika» («Philosophische Propädeutik») kõrval, mis mõeldud gümnaasiumiõpilastele ja kirja pandud 1808—1811, mil Hegel oli Nürnbergis gümnaasiumi direktor, veel suure valiku kirju, juba mainitud J. Hoffmeisteri väljaande alusel, samuti «aforisme».

Saamata uhkustada millegi eriti silmapaistvaga esteetika vallas, lepitagu tagasihoidlikumaga — eks see tunnista meie voorust! NSVL TA maailmakultuuri ajaloo teadusliku nõukogu kunstiloome kompleksse uurimise komisjon valmistas ette esimese kogumiku «Kunstivastuvõtt» (*Nauka, Leningradi osakond*), mille toimetaja Boriss Meilahn (sünd. 1909) on juba ammu tuntud kunstiloome kompleksse uurimise algataja ja ergutajana. Folklorist, etnograaf ja teatriteadlane Pjotr Bogatõrjov (sünd. 1893) ei ole oma ala austusväärse spetsialistina maailmas vähem kuulus. Venemaal on tal küll enam populaarsust J. Hašeki «Vahva sõdur Švejki juhtumiste» hea tõlkijana — ent ega küll küllale liiga tee. *Iskusstvo* andis nüüd koondpealkirja all «Rahvakunsti teooria küsimusi» välja suure valiku P. Bogatõrjovi töid viimasest neljast aastakümnest. Osa uurimusi on varem avaldatud üksnes võõrkeeltes või välismaal ja saavad siin maal seega esmakordselt kättesaadavaks. Raamat kuulub otsitava seeriasse «Nõukogude esteetika ja kunstiteooria ajaloo», mis seni sisaldas Lev Vögotski «Kunsti psühholoogia» ja Valentin Asmuse «Esteetika teooria ja ajaloo küsimusi» (mõlemad 1968). Ajalugu valgustab ka B. Pav-

lovski «Nõukogude kunstikriitika läte-
tel» (*Hudožnik RSFSR*) — kujutav
kunst Oktoobri-eelse bolševistliku aja-
kirjanduse veergudel (1900—1917). See-
riapealkirja all «Tehnilise esteetika kü-
simusi» (*Iskusstvo*) avaldati juba teine
raamat (esimene — 1968), selle lehekül-
jed on loovutatud *design*'i teoreetilistele
probleemidele. Seeriast «Romantismi
probleeme» (*Iskusstvo*) tuli samuti teine
artiklikogumik. Esteetilises plaanis
võiks vaadeldav olla ka Anatoli Lunat-
šarski «Artiklid nõukogude kirjanduse-
st», mille *Prosveštšeniye* kirjastas juba
teises, kuid täiendatud ja parandatud
trüki. Samuti peaks siin viitama Sergei
Eisensteini «Valitud teoste» kuuendale,
viimasele köitele, mis koondab stsenaar-
iume, nende hulgas ka «Bežini luha»,
«Que viva Mexico!» ja «Ivan Groznõi»
3. seeria oma. «Valitud teoste» kuus
köidet (1964—1971) võimaldavad esma-
kordselt avarama sissevaate Eisensteini
pärandisse, ja tuleb tunnistada, et see
filmirežissöör osutub üksnes avaldatugi
valgel — *Iskusstvo* kavandab täienda-
vat, seitsmendat köidet — üheks suuri-
maks nõukogude esteetikuks, iga-

tahes suuremaks, kui on seda paljud,
kes ametilt esteetikud. Vene keeles
avaldati Horst Redekeri «Peegeldus ja
tegevus» (*Progress*), mis algupärandis
kannab pealkirja «Abbildung und Ak-
tion. Versuch über die Dialektik des
Realismus», kuuludes *Mitteldeutsche
Verlag, Halle (Saale)* seeriasse *Essays*.
Nende esseede hulgast torkavad esteet-
tikule silma Rita Schoberi «Im Banne
der Sprache. Strukturalismus in der
Nouvelle Critique, speziell bei Roland
Barthes» (1968; «Keele kütkes. Struk-
turalism *Nouvelle Critique*'is, eriti Ro-
land Barthes'il»), Robert Weimanni
«Phantasie und Nachahmung. Drei Stu-
dien zum Verhältnis von Dichtung, Uto-
pie und Mythos» (1970; «Fantaasia ja
jäljendus. Kolm uurimust luule, utopia
ja müüdi vahekorra üle»), jt. Anna Seg-
hersilt oli meil saadaval I köide kolme-
köitelisest suurokogumikust «Über
Kunstwerk und Wirklichkeit» («Kunsti-
teosest ja tõelisusest»), mis kannab peal-
kirja «Die Tendenz in der reinen
Kunst» («Tendents puhtas kunstis»;
Akademie-Verlag).

JUHAN SMUUL

13. aprillil röövis surm meie keskel Eesti NSV rahvakirjaniku Juhan Smuuli, kirjaniku, keda tundis ja hindas kogu meie rahvas, kelle teoseid loetakse kogu Nõukogudemaal ja paljudes võorkeeltes.

Tema surm on raskeks löögiks meie kirjandusele, kogu meie rahvale. Enam ei löö süda, mis põles heleda leegina, enam ei ole meie keskel inimest, kellel oli nii palju kinkida teistele, kes oleks veel võinud palju ja palju väärtuslikku anda.

Juhan Smuul sündis 18. veebruaril 1922 Muhu saarel Koguva kalurikülas, kus ta vanemad elatusid kehva saarepõllu harimisest ja kalapiüügist. Ka Juhan Smuul hakkas pärast algkooli lõpetamist isa jälgedes käima, temagi töökohaks sai kivine kodukoha põld ja kitsilt saaki andev rannameri. Katse õppimist jätkata jäi majanduslike raskuste tõttu pooleli. Ainsa pojana kaheteistkümne lapse hulgas pidi ta juba varakult tööraseks oma õlgadele võtma.

Suur Isamaasõda viis üheksateistkümnendaastase nooruki Nõukogude tagalasse, kus ta töötas algul sõjatehase ehitusel ja hiljem teenis Punaarmee Eesti Rahvuskorpuse ridades. Rasketesse sõja-aastatesse langeb ka Juhan Smuuli kirjanikutee algus. Tema esimesed luuletused näevad trükivalgust Nõukogude tagalas ilmuvas «Sõjasarves» ja ajaleheveergudel. Siitpeale saabki kirjandus tema elu põhisiks ja kutsumuseks. Juhan Smuul kuulub sellesse eesti kirjanike põlvkonda, kelle ande äratas ja kujundas nõukogude kord. Juhan Smuul elab kogu hingega kaasa sotsialistlikule ülesehitustööle. Oma põleva südame sunnil jaatab ja toetab ta jäägitult uue elu rajamist Eestis. Sõjajärgseil aastail ilmuvad tema sulest luuletuskogud ja poeemid «Karm noorus», «Tormi poeg», «Järvesuu poiste brigaad», «Et õunapuud õitseksid», «Mina — kommunistlik noor» jt., mis tõstavad ta eesti nõukogude luules väga väljapaistvale kohale. Tema teo-

seid hinnatakse NSV Liidu ja Nõukogude Eesti riikliku preemiaga.

Viiekümnendate aastate kestel omandavad Juhan Smuuli loomingus ikka kandvama koha proosa ja draamakirjandus. 1955. aastal ilmub «Kirjad Sõgedate külast», millele järgnevad «Muhulaste imelikud juhtumised Tallinna juubelilaulupeol», lasteraamat «Meremees Murka» ja 1958. aastal «Jäine raamat», mis tõi talle 1961. aastal meie kodumaa kõrgeima tunnustuse — Lenini preemia. Paari aasta pärast valmib tal jällegi uus proosaraamat — «Jaapani meri, detsember». Juhan Smuuli näidendid «Atlandi ookean», «Lea», «Kihnu Jõnn ehk Metskapten», «Polkovniku lesk» ja «Enne kui saavad rebased (Pingviinide elu)» tõid palju elevust meie dramaturgiasse ja kuuluvad eesti nõukogude näitekirjanduse paremikku. Mitme mängufilmi stsenaaristina on Juhan Smuul andnud kaaluka panuse eesti filmikunsti arengusse. Tema viimaseks uudisteoseks jäid toredate inimliku soojuse ja vaimuka huumoriga kirjutatud «Muhu monoloogid», tõelised pärlid meie lühiproosas.

Eesti nõukogude kirjanikest on Juhan Smuuli kõige rohkem tõlgitud nõukogude vennasrahvaste keeltesse ja võõrkeeltesse. Juhan Smuuli loomingu kaudu on Eestimaa ja tema inimeste töö ning võitlus jõudnud paljude rahvasteni.

Sidunud juba noorusaastail oma elu Kommunistliku Partei võitlusega, oli Juhan Smuul alati sotsialistliku ülesehitustöö otsustavates rindelõikudes. Loominguline rahutus ja jäägitu eluga kaasapõlemine viisid ta paljudesse paikadesse kogu maailmas. Teda tiivustas alati soov näha uut, samal ajal aga ei kaotanud ta kunagi sidet keskkonnaga, kust ta põlvnes, oma kodusaares kalurikülaga. Siit pärinebki tema võrratu huumorimeel, töötava inimese austamine ja armastamine. Samal ajal oli talle äärmiselt lähedane ja omane rahvaste sõpruse suur ja puhas tunne.

Pikkade aastate vältel, 1953. aastast kuni surmani oli Juhan Smuul Eesti NSV Kirjanike Liidu juhatuse esimees. Kaua aega kuulus ta NSVL Kirjanike Liidu juhatusse, olles üks selle sekretäre. EKP XVI kongressil valiti J. Smuul taas EKP Keskkomitee liikmeks, ta on olnud NSV Liidu ja Eesti NSV Ülemnõukogu saadik. Täites vastutusrikkaid ühiskondlikke ülesandeid, on Juhan Smuul palju kaasa aidanud tähtsate kirjandus- ja kultuuriküsimuste lahendamisele. Tema seltsimehelikud nõuanded ja kaalukad seisukohavõtted on meie üldsuses alati laia kõlapinna leidnud ja kirjanduse arengut positiivselt mõjutanud.

Nõukogude valitsus hindas kõrgelt Juhan Smuuli tööd. Teda oli autasustatud Lenini ordeniga ja Tööpunalipu ordeniga, ordeniga «Austuse märk» ning medalitega.

Juhan Smuuli isikus kaotas eesti kirjandus ühe oma sõjajärgsete aastate suurkuju. Meie hulgast on lahkunud äärmiselt inimlik inimene, suurepärane seltsimees, veendunud kommunist. Oma teostega jääb ta meie keskele elama, koos meiega võitlema. Mälestus temast ei kustu kunagi meie südames.

H. ALLIK, B. ALVER, A. ANSBERG, V. BEEKMAN, G. ERNESAKS, A. GREEN, V. GROSS, A. HINT, E. JAANIMÄGI, N. JOHANSON, L. KAIK, E. KAPP, K. KIISK, V. KLAUSON, J. KROSS, E. KRUSTEN, P. KUUSBERG, B. KÖRVER, J. KÄBIN, K. KÄÄRI, A. LAUS, A. LAUTER, K. LEBEDEV, L. LENTSMAN, F. LIHVIK, O. MERIMAA, G. NELLIS, R. PARVE, R. PENU, A. PURGA, E. PÄLL, V. RANNE, E. RANNET, M. RAUD, L. REMMELGAS, P. RUMMO, A. RÜÜTEL, A. SAAR, A. SAAREMÄGI, G. SARRI, E. SÖGEL, L. SIŠOV, B. TOLBAST, I. TORN, E. TÖNURIST, J. UNDUSK, F. UŠANJOV, O. UTT, D. VAARANDI, A. VADER, K. VAINO, I. VAHE, A. VEIMER, A. VENDELIN, V. VÄLJAS

FRIEDEBERT TUGLAS

Ühest rängast kaotusvalust veel toibumata, rabas uus, mille paratamatu tulek viimase nädala kestel oli ohtlikult lähedal. 15. aprillil koidu ajal kustus 86. eluaastal, pärast seitse aastakümnet kestnud pidevat ning pingelist kirjanduslikku tööd Friedebert Tuglas, eesti kirjanduse üks alus- talasid, Eesti NSV rahvakirjanik, Eesti NSV Teaduste Aka- deemia korrespondentliige.

Friedebert Tuglas sündis 2. märtsil 1886 Ahjas. Koolihari- duse Treffneri gümnaasiumis katkestas 1905. a. revolutsioon, millesse nooruk aktiivselt sekkus ja pidi seejärel palju aastaid Soomes ja Lääne-Euroopa mitmel maal maapaos viibima. Pagulasaastail külastas ta siiski illegaalselt korduvalt kodu- maad ja jätkas nii siin kui ka võõrsil eesti kirjanduse uuen- damise süstemaatilist tööd.

1917. aastal, juba lõplikult kodumaale tagasipöördumise järel oli Fr. Tuglas enam kui poole sajandi kestel, oma vii- maste eluaastateni vahetult eesti kirjanduselu organisatsioo- nilises keskpunktis. Ta toimetas «Siuru» albumeid, ajakirju «Odamees», «Ilo», «Tarapita», pani aluse «Loomingule» ja oli selle toimetajaks 1923—1926. Ta oli korduvalt Eesti Kir- janike Liidu esimeheks, pikka aega Eesti Kirjanduse Seltsi ja kunstühingu «Pallas» esimeheks. Pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis võttis Fr. Tuglas aktiivselt osa eesti nõukogude kirjanduselu juhtimisest, oli aastail 1940—1941

Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu organiseerimistoimkonna liige ja ajakirja «Looming» toimetaja. Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutamisel 1946. a. valiti ta akadeemia korrespondentliikmeks. Võimatu on lisaks eeltoodule loetleda paljusid kultuurialaseid komisjone, toimkondi, žüriisid, millest Fr. Tuglas algatavalt ja juhtivalt oli osa võtnud.

Viimse hingetõmbeni kestnud organisatsioonilisest tööst (veel kustumise eel hoidis teda elevil kohustus vanima eesti kirjanikuna avada eelseisvat Eesti NSV Kirjanike Liidu kongressi...) on lahutamatu Friedebert Tuglase otsene kirjanduslik looming. Debüteerinud 15-aastasena 1901. aastal, saavutas Tuglas juba mõne aasta jooksul eesti väljapaistva kirjaniku nime, saades üheks Noor-Eesti rühmituse rajajaks. Tema originaal- ja tõlketeoste bibliograafia loendab umbkaudu kakssada raamatut. Tuglase ulatuslik, erakordse kunstijõuga novellitoodang, kultuuriloolised monograafiad «Juhan Liiv», «Eesti Kirjameeste Selts» ja «Ado Grenzsteini lahkumine», romaan «Väike Illimar», memuaarid ja reisikirjad, kriitikakõited, miniatuuride ja marginaalide kogud, A. Kalda, A. Kivi, J. Aho, A. Tšehhovi, M. Gorki, A. Tolstoi jt. teoste eestindused — need kõik kuuluvad eesti sõnakunsti säravamate näidete hulka. Enda vastu äärmiselt nõudlikuna töötas ta oma teosed igaks uueks trükiks põhjalikult ümber, visalt taotledes kunstisõna võimalikult täiuslikumat mõjulepääsu. Ta jätkas oma teoste viimistlemist elu viimaste päevadeni, mil vaimujõu imeväärne virgus juba keha kustumise vastu võitles. Viimaste päevadeni elas ta sooja huviga kaasa kõigele, mis sündis uut meie kirjanduses, kogu nõukogude ühiskonna edasiliikumises.

Nõukogude valitsus hindas kõrgelt Fr. Tuglase teeneid eesti kirjanduse arendamisel. Talle anti Eesti NSV rahvakirjaniku aunimetus, teda autasustati Tööpunalipu ordeniga, ordeniga «Austuse märk» ja paljude Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirjadega.

Fr. Tuglase teosed on paljudes keeltes tuntud ja tunnustatud ka väljaspool kodumaad. Ta oli 1926. aastast Soome Kirjanduse Seltsi kirjavahetajaliige, 1928. aastast Soome Kirjanike Liidu auliige ja 1962. aastast Eino Leino Seltsi auliige.

Friedebert Tuglas läks puhkama pärast oma pikka-pikka pingelist elutööd. Kuid tema nimi, tema looming, tema mälestus on kustumatu.

H. ALLIK, N. ALUMÄE, B. ALVER, A. ANSBERG,
P. ARISTE, V. BEEKMAN, F. EISEN, G. ERNESAKS,
A. GREEN, V. GROSS, A. HINT, E. JAANIMÄGI,
N. JOHANSON, L. KAIK, E. KAPP, A. KASK,
K. KIISK, V. KLAUSON, A. KOOP, J. KROSS,
E. KRUSTEN, H. KRUUS, P. KUUSBERG, B. KÖR-
VER, J. KÄBIN, K. KÄARI, A. LAUS, A. LAUTER,
K. LEBEDEV, L. LENTSMAN, F. LIIVIK, V. MAA-
MAGI, O. MERIMAA, G. NELLIS, R. PARVE,
A. PURGA, E. PÄLL, V. RANNE, E. RANNET,
M. RAUD, K. REBANE, L. REMMELGAS, R. RIST-
LAAN, P. RUMMO, A. RÜÜTEL, A. SAAR, A. SAA-
REMAGI, G. SARRI, E. SCHMIDT, A. SEMPER,
E. SÖGEL, L. ŠISOV, B. TOLBAST, I. TORN,
E. TONURIST, J. UNDUSK, F. UŠANJOV, O. UTT,
D. VAARANDI, A. VADER, I. VAHE, K. VAINO,
A. VEIMER, A. VENDELIN, V. VÄLJAS.

Sisukord

H. Roode			
Inimene ja tehas (Õli)	641	ees	
Kaugelenägev tegevusprogramm	643		
M. Nurme			
* (Lumeräitmed vihisevad vastu akent)	648		
* (Tule — mu tee on kiilastee)	648		
* (Suur pimedus teeb mind väikeseks)	649		
* (Su hääl irdunud sinust)	649		
L. Promet			
Primavera	650		
J. Palm			
Ansambel	689		
H. Suislepp			
Teekond Trollilasse	695		
J. Kruusvall			
Tottenson ja partlased	707		
A. Ehin			
jooks	713		
jooks	714		
T. Vint			
Mälestus	715		
V. Villandi			
Aastaajad	721		
Raamatu(—)pidamine	721		
R. Majak			
Moskva ülikoolis	723		
I. Torn			
Paljajalu kodumurul (Laudpuulõige)	737		
H. Kallak			
Elust ja elusüsteemidest	742		
R. Parve			
Viimaseid kohtumisi Jaan Käerneriga	754		
Laste- ja noorsookirjanduse probleeme			
R. Krusten			
Mida on ja mida ei ole	758		
M. Linnamägi			
... kahe aasta lasteluules	763		
A. Jaaksoo			
... kahe aasta lasteproosas	768		
L. Tsehhanovskaja			
Tennessee Williams ja plastilise teater	774		
P. Kuusberg			
Peatugem silmapilguks	783		
M. Kalda			
Aususe nimel	785		
O. Kuningas			
Teedrajav uudisteos	787		
Ringvaade			
Juhan Smuul	794		
Friedebert Tuglas	797		

Toimetuse kolleegium: **V. Beekman**, **V. Ilus** (peatoimetaja asetäitja), **J. Kross**, **P. Kuusberg** (peatoimetaja), **R. Parve**, **J. Peegel**, **L. Rimmelgas**, **P.-E. Rummo**, **J. Smuul**, **E. Vetemaa**.

Toimetuse aadress: **Tallinn, Harju t. 1, tel. 413-65, 407-80, 407-81.**

Kirjastus «Perioodika», Tallinn, Pikk t. 37.

Ladumisele antud 5. IV 1971. Trükkimisele antud 5. V 1971. Trükiarv 12 000. Staicele Paberivabriku trükipaber nr. 1. 70×108/16. Trükipoognaid 10+kleebis. Tingtrükipoognaid 14,18. Arvestuspoognaid 12,9. MB-04440. Tellimise nr. 1081. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk t. 40/42.

«Looming» nr. 5, mai 1971. Hind 50 kop.

На эстонском языке

Орган Союза писателей ЭССР «Лoomинг» («Творчество»)

№ 5, май 1971

50 коп.

Индекс
78174